

HOLMI

XXIV. évfolyam 10. szám

2012. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

AZ OKTÓBERI SZÁM ELÉ

A *Holmi* minden egyes eddigi számában verset, szépprózát, kritikát találni vegyesen – és értekező prózai írásokat. Az utóbbi műfaj kiváló – és nem egyszer régóta várakozó – darabjai azonban olyannyira felhalmozódtak, hogy arra szántuk el magunkat: kivételesen tanulmány-, esszé- és dokumentumszámot adunk ki, abban a reményben, hogy a témák és nézőpontok változatossága kárpótolja az olvasót a műfaji sokszínűség hiányáért.

A szerkesztőség

TARTALOM

- Gárdos Bálint*: „A kérdést vitára bocsátva”. Samuel Johnson Shakespeare-értelmezése • 1187
Samuel Johnson: Előszó Shakespeare műveihez (1765) (I) (*Gárdos Bálint fordítása*) • 1195
Takáts József: Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma • 1212
Kucserka Zsófia: Az arc: a jellem tükre (Fiziognómiai szemlélet Kemény Zsigmond „Gyulai Pál” című regényében) • 1219
Sághy Miklós: Tömörkény karikatúrarajzai • 1237

- Filip Sikorski*: Három ismeretlen „Prae”-részlet • 1246
Dénes Iván Zoltán: A legitimitás és a politikai kultúra
mintái • 1259
Boros Gábor: Az elégtelen, ám elengedhetetlen nyelv:
Descartes, Spinoza, Leibniz • 1275
Horkay Hörcher Ferenc: A csiszoltság brit diskurzusának
kezdetei – Shaftesbury és Addison • 1287
Szalai Júlia és Szalai Anna: Szalai Sándor szabálytalan
„Önéletrajz”-a elé • 1299
Szalai Sándor: Önéletrajz • 1305

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 3500, egy évre 7000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Gárdos Bálint

„A KÉRDÉST VITÁRA BOCSÁTVA”*

Samuel Johnson Shakespeare-értelmezése

Két ellentmondó értelmezési hagyomány él Samuel Johnsonnak, a XVIII. század talán legnagyobb brit irodalomkritikusának Shakespeare-elemzéséről: az egyik szerint kivételesen nagyszabású kudarcról van szó – a rugalmatlan neoklasszicista olvasat úgy megy el a vad Erzsébet-kori szellem műve mellett, mintha észre sem venné –,¹ a másik Johnson személyes megnyilvánulásaira koncentrál, a szinte morbid rettenetre, amelynek Cordelia vagy Desdemona halála kapcsán adott hangot, rémületére (még gyerekként) idősebb Hamlet szellemétől, és hogy a *MACBETH*-ből idézett a halálos ágyán. A kettősség általában is jellemző a Johnson-recepcióra: egyik oldalon az olimposzi magaslatokból (s a hegytetőkre jellemző hűvösséggel, távoliséggel) szóló utolsó nagy klasszicista, a másikon a XVIII. század legizgalmasabb brit excentrikusa: az úzótt lélek, a páratlan vitázó, a *bonmot*-k nagymestere, a poklok mélyeit megjárt neurotikus és a legnehezebb-legjobb barát, akinek a szavait és gesztusait már a korban szinte kényszeres alaposzággal jegyezték le az ismerősei, s akinek az életéről (legalábbis miután ismert ember lett) így többet tudunk, mint a XX. századig szinte bárkiéről.²

Amíg Johnson legjelentősebb kritikusai teljesítményét, az élete utolsó éveiben írt *LIVES OF THE POETS (A KÖLTŐK ÉLETRAJZAI, 1779–1781)* címen híressé vált sorozatot az alkalom szülte (egy kiadó munkatársai kérték fel, hogy a szerintük legfontosabb angol költők műveiből készült óriási válogatás kötetéhez írjon előszókat), addig Shakespeare-kiadására Johnson hosszú éveken át készült. Már 1745-ben közzétett egy pamfletet, amelyben a *MACBETH* példáján keresztül mutatta be az általa követendőnek vélt szerkesztési elveket. Jogi problémák miatt bele sem kezdhetett saját kiadásának előkészítésébe, de ennek ellenére, egyelőre csak saját használatra, glosszáriumot állított össze Shakespeare szóhasználatából, amivel az ismertséget elhozó mű alapját fektette le. 1746-ban kötött szerződést egy kiadói konzorciummal, ezután fogott neki elrettentő munkája, az angol nyelv történeti szótára összeállításának.

Óriási eredmény ez Johnson életében, aki 1737-ben nincstelenül és ismeretlenül érkezett Londonba – háta mögött félbehagyott oxfordi tanulmányaival és sikertelen iskolamesteri ténykedésével –, ahol alkalmi újságírói és más szerény irodalmi munkákból igyekezett eltartani magát. Ezekben az években azonban elismertsége egyre nő: 1749-ben publikálja máig legismertebb költeményét, a *Juvenalis 10. szatiráját* imitáló

* A tanulmány és a fordítás az OTKA által támogatott, 79197-es számú, *AZ ANGOL RENESZÁNSZ DRÁMA KRITIKATÖRTÉNETE* című kutatás keretében készült. – G. B.

¹ Ez volt a véleménye a XX. század egyik legnagyobb befolyású brit kritikusának, F. R. Leavisnek. L. JOHNSON AND AUGUSTANISM. = *THE COMMON PURSUIT*. Harmondsworth: Penguin Books, 1962 [1952]. 97–115.

² Mindenekelőtt persze James Boswell 1791-ben megjelent parádés Johnson-életrajzából. Kritikatörténeti kuriózum, hogy sokáig igen élesen elkülönült, sőt szembeállíthatónak tűnt a Boswell-féle és a szerző saját írásaiból kirajzolódó Johnson-kép. L. erről: Bertrand H. Bronson: *THE DOUBLE TRADITION OF DR. JOHNSON*. = James L. Clifford (szerk.): *EIGHTEENTH-CENTURY ENGLISH LITERATURE: MODERN ESSAYS IN CRITICISM*. New York: Oxford University Press, 1959. 285–299. Walter Jackson Bate tett valószínűleg a legtöbbet egy a két tradíciót egyesítő Johnson-értelmezés megalapozásáért: L. tőle: *THE ACHIEVEMENT OF SAMUEL JOHNSON*. New York: Oxford University Press, 1955. *SAMUEL JOHNSON*. New York és London: Harcourt Brace Jovanovich, 1975.

VANITY OF HUMAN WISHES-t (AZ EMBERI KÍVÁNSÁGOK HIÁBAVALÓSÁGA), és bemutatják tragédiáját, az IRENE-t. 1750 és 1752 között jelenik meg legfontosabb, elsősorban erkölcsi témákat tárgyaló esszésofuzata, a RAMBLER (KÓSZÁLÓ). 1755-ben végül napvilágot lát maga a SZÓTÁR is, amelynek címlapján már szerepel Johnsonnak az Oxfordi Egyetemről frissen kapott M. A. fokozata. Johnson innen kezdve híres ember, de továbbra is megalázóan szegény, olyannyira, hogy 1756-ban az adósságai miatt letartóztatják. 1762-től kap évjáradékot a koronától, ez biztosítja utolsó két évtizede anyagi függetlenségét.

A színház, a dráma és maga Shakespeare mindeközben nagyon foglalkoztatják Johnsont. Saját tragédiája bemutatása kapcsán szorosan együttműködött a színházzal. David Garrick, a kor leghíresebb színésze közvetlen tanítványa volt. Drámaelméleti esszéi jelentek meg az 1750-es években. A SZÓTÁR által elnyert hírnevére építve 1756-ban újabb pamfletet publikál, amelyben ismét előterjeszti egy új Shakespeare-kiadással kapcsolatos elképzeléseit, s ugyanebben az évben szerződést ír alá: vállalja, hogy másfél év alatt elkészíti Shakespeare összes drámai művének *variorum* (vagyis minden korábbi olvasattal és értelmezéssel számot vető) kritikai kiadását. Ez persze még az ő emberfeletti munkabírását is meghaladta, így néhány kötet után megszakadt a kiadás, amely teljes egészében (a híres előszóval) végül csak 1765-ben jelent meg nyolc kötetben.

Az előszó meglehetősen szabályos szerkezetet mutat. A rövid nyitó- és zárórészek között két nagyobb egységre bontható az írás: az első rész Shakespeare drámaírói életművének kritikai értékelését tartalmazza, a második a Shakespeare-kiadásokat veszi sorra (ideértve immár Johnson saját kiadását), és ezeken keresztül vizsgálja a szöveg állapotát, illetve a szerkesztéssel kapcsolatos módszertani problémákat. Az első rész (a kritikai értékelés) további két részre bontható: az elsőben mint bizonyos mértékig időtlen és bizonyos értelemben univerzális szerzőt vizsgálja Shakespeare-t, a másodikban pedig egy adott kor (a XVI–XVII. század fordulójának Angliája) összefüggésében értelmezi. Az értékelő szakasz mindkét fele két további alegységet tartalmaz: Shakespeare erényeinek dicséretét mindkét esetben Shakespeare gyengeségeinek elmarasztalása követi.³

Ez a vázlat azonnal jelzi Johnson vonzalmát a geometrikus szerkezetek iránt: mindenből kettő van, mindent a párhuzamosság és a szimmetria ural. Ugyanez jellemzi Johnson körmondatainak a szerkezetét: a tagmondatok, a tagmondatokat alkotó frázisok és az azokba illeszkedő szavak szintjén is hierarchikus, a ráció által szigorúan kontrollált rend uralkodik. Míg azonban a nagy egész rendje sértetlen, Johnson rendkívül nyitottnak mutatkozik a jelenségek sokféle megközelítése iránt. Az állandó kettőségek jól szolgálják ezt a látásmódot: ha megnézte egy oldalról, szemügyre veszi a másikról is. Eles váltásokkal emlékezteti magát és olvasót arra, hogy egyik értelmezés sem végérvényes vagy abszolút. Az erkölcs, a társadalmi rend és mindenekelőtt a hit kérdéseivel kapcsolatban Johnson meglehetősen dogmatikus, de ezeken a nagy kérdéseken innen, az általuk kijelölt kereteken belül mindennek (Shakespeare művészetének is) vizsgálható az előnye és a hátránya, a kiválósága és a gyengesége, valamint a legkülönbözőbb értelmezései is.

Az előszó elején álló négy bekezdés (a bevezető szakasz) jól példázza ezt. Az első óriásmondat látszólag gúnyt űz azokból, akik kicsinyes irigységből nem ismerik el a klasszikusok nagyságát (Johnson finoman megidézi a régiek és újak nagy felvilágosodás kori vitáját, ám nem időzik el a kérdésnél), de azokból is, akik csak azért ismerik el a régieket, mert azt remélik, hogy idővel maguk is klasszikusokká válhatnak. A második mondat megengedi, hogy a régiek dicsérete esetenként üres bálványozás (és ekkorra már maga Shakespeare is sokak szemében bálvány). A harmadik bekezdés kimondja,

³ E séma felvázolásában R. W. Deseait követem. L. Deseai: INTRODUCTION. = Uő (vál., szerk., előszó): JOHNSON ON SHAKESPEARE. London: Sangham Books, 1997. 4–5.

hogy el kell viselnünk ezt a bizonytalanságot, hiszen bizonyos tudományokkal ellentétben a kritikus tevékenysége nem időtlen, abszolút igazságokra irányul, hanem egy történeti folyamatban kibontakozó tapasztalatra. A negyedik bekezdés konklúziója mégis „*elismert és kétségbevonhatatlan megállapítás*”-ként említi, hogy „*amit a legrégebben ismerünk, azt vizsgáltuk meg a legalaposabban, és amit a legalaposabban megvizsgáltunk, azt értjük a legjobban*”. Ehhez a „*kétségbevonhatatlan*” állításhoz azonban az alapos vizsgálat, a felgyülemelő tapasztalat vezet el, amely nagyon is tartalmazza a kétségbevonás, a különböző álláspontok ütközésének folyamatát. Ilyen esetekben jól látszik, hogy elfogadhatjuk Johnson önleírását: valóban „*nem dogmatikusan, hanem a kérdés[eke]t vitára bocsátva*” ír.

„*Az igazság nagy próbája az elméletnek mindegyre ellenszegülő emberi tapasztalat. A számos elme felfedezéseire épülő rendszer mindig erősebb az egymagában csak kevésre képes magányos elme munkálkodásánál*” – így fogalmazta meg Johnson egy baráti beszélgetés során egy alapvető meggyőződését.⁴ Gyanakvó azzal szemben, hogy valaha is végső, nagy rendszerben foglalhatnánk össze és láthatnánk át egészében minden lehetséges tudást, de úgy véli (ahogy egy XVIII. századi brit konzervatív gondolkodótól el is várnánk), hogy az emberi tapasztalatok lassú felhalmozódásából mégis kirajzolódik valamiféle általánosítható, megalapozott ismeret.

A gyakran dogmatikus racionalistának gondolt Johnson tehát a kritika feladatát (amelynek a filológia, a textológia, az értelmezés és az elmélet is a részét alkotja) egy meglehetősen szkeptikus és következetesen empirikus modell keretében gondolja el: hangyaszorgalommal dolgozó emberek sora hordja össze azt a tudást és azokat a vélekedéseket, amelyek kijelölik a legfontosabb szerzőket, és hozzájárulnak a megértésükhöz. Ez teszi érthetővé az előszóban olvasható számos lekezelőnek tűnő megjegyzést a kritikus munkájával kapcsolatban (aki kritikussá képzi magát, nemigen bízhat benne, hogy „*hasznosabb, boldogabb vagy bölcsőbb*” ember lesz), de egyúttal azt az öntudatosságot is, amellyel visszautasítja Pope megjegyzését a szerkesztők „*unalmas*” munkájával kapcsolatban. Johnson egy kiadás- és értelmezéstörténeti folyamat részeként mutatja be a saját munkáját (s korántsem annak csúcsaként vagy végállomásaként), a *variorum* kiadás eszméje pedig éppen az, hogy e folyamat egyetlen fontos eleme se vesszen el. Így válik Johnson kezén az irodalomkritika olyan történeti folyamatá, amely az elődökkel folytatott párbeszédre, vitára épül, és amelyben az új álláspont korántsem a régi megsemmisítését jelenti, hanem a szükségszerű következő lépést.

A sokszor túlságosan tekintélyelvűnek érzett Johnson nevéhez kötődik az „*átlagolvasó*” fogalma a brit kritikai gondolkodásban. Ahogy a Thomas Grey ELÉGIA-járól szóló híres passzusban írja (amely aztán Virginia Woolf csodálatos kritikai esszesorozatának, a COMMON READER-nek lesz a mottója): „*nagy örömmre szolgál, hogy egyetérthetek az átlagolvasóval (common reader), hiszen – túl minden körmönfont kifinomultságon és dogmatikus műveltségen – az irodalmi előítéletektől meg nem rontott olvasók közös véleménye (common sense) alapján kell döntenünk a költői érdemről*”.⁵

Az *a priori* elméletekkel szembeni gyanakvás, a tapasztalat hangsúlyozása egy empirikus (locke-iánus) ismeretelmélet és esztétika eredménye.⁶ Johnson szemében Shakes-

⁴ Boswell: LIFE OF JOHNSON. Szerk. R. W. Chapman, a javított kiadás szerk. J. D. Fleeman. Oxford, London, New York: Oxford University Press, 1970. 320–321.

⁵ Samuel Johnson: LIVES OF THE MOST EMINENT ENGLISH POETS, 1–2. köt. New York: Derby & Jackson, 1857. 2. 614.

⁶ Johnson empirizmusa és ennek kritikusai életművére gyakorolt alapvető hatása Jean H. Hagstrum nagyszerű tanulmányának alapvető tézise. Hagstrum: SAMUEL JOHNSON'S LITERARY CRITICISM. Chicago és London: The University of Chicago Press, 1967 [1952]. L. különösen 3–20.

peare legkitűnőbb vonása a nyitottsága a tapasztalatokra. „Az éber megfigyelést és a pontos megkülönböztetés képességét sem a könyvek, sem a tanítás nem pótolhatják; ezekből fakad szinte minden eredeti és született kiválóság. Shakespeare bizonyára éles szemmel tekintett az emberiségre, végtelen kíváncsisággal és figyelemmel.” Ráadásul Shakespeare darabjai maguk is a közvetlen tapasztalat frissességével hatnak: „az ő drámája az élet tükré”. Ez vezethette René Welleket arra (túlzónak ható) következtetésre, hogy Johnson összetéveszti az életet a művészettel.⁷

Johnson kritikai tevékenységének ezt az aspektusát már a kortársak antiromantikusként írták le. 1785-ben, Johnson halála után írta Hester Thrale, a kritikus egykori közeli ismerőse, hogy Johnson „nagyon messze állt azoktól az elképzelésektől, amelyeknek a világ – nem is igen tudom, miért – a romantikus nevet adta. [...] Míg más kritikusok [Shakespeare] kreatív erőiről és élénk képzeletéről értekeznek, addig Johnson azért dicséri, mert pontosan ábrázolja az emberi viselkedést”.⁸

Ez a szempont alapvető fontosságú Johnson történeti elhelyezése szempontjából: máig szembe szokás állítani Johnson locke-i alapokra épülő ismeretelméletét – amely a világot precízen leképező percepcióra, az impressziókat tároló emlékezetre és a memóriában megőrzött képeket élénken élénk állító képzelőerőre épít – a posztkantianus kritikának azzal az elméleti alapfeltevésével, miszerint az emberi elme nem passzívan fogadja be a külvilágból érkező impressziókat, hanem aktívan konstituálja a maga valóságát. Ez utóbbi belátás alapvetően meghatározza a nagy romantikus Shakespeare-értelmezők közül például a Schlegel testvérek, S. T. Coleridge vagy William Hazlitt munkáját, akik több ponton is Johnsonnal szemben fogalmazzák meg a saját álláspontjukat.⁹ Johnson hívei máig a józanságát dicsérik: a géniusz vagy a teremtő képzelet (innen nézve) misztikus, földtől elrugaszkodott elméletei idegenek voltak tőle. Akik pedig elmarasztalják, azok gyakran azt a tenyeres-talpasnak érzékelt empirizmust nem fogadják el, amelyet követve Johnson (a sokat idézett történet szerint) egyszer úgy kívánta megcáfolni Berkeley idealizmusát, hogy nagyot rúgott egy útszéli kőbe.¹⁰

A természetutánzás ősi kérdése a következő szempont, amely mentén Johnson szembeállítható az őt követő generációval. „Csakis az általános természet pontos ábrázolása gyönyörködtet sokakat hosszú időn keresztül.” Ez a mondat vált az előző legismertebb, szinte unalomig idézett formulájává. Sokszor erre a passzusra hivatkozva állítják szembe a johnsoni klasszicizmust az azt követő romantikával, amely pedig állítólag mindig a konkrétat, az egyedit, a személyest hangsúlyozza. Mégsem szabad elfelejteni, hogy Johnson általánosításgfogalma egy következetesen empirikus, antiidealista és szkeptikus episztemológia keretében jelenik meg. A megismerés az általánosat célozza, a nyelvi megfogalmazás is minél inkább igyekszik elszakadni az időhöz, helyhez, személyiséghez kötött konkrétumoktól (Johnson megszámlálhatatlan absztrakt főneve!), de mindvégig tudatában van, hogy csak a konkrét tapasztalatra épülő megismerés ér valamit, és csak az emberi korlátokról soha meg nem felejtkező ismeret a hiteles.

„A halandó szellemek nem képesek egyszerre világos és átfogó képet nyerni az emberi életről, annak minden összetett kombinációjával és változatos kapcsolódásaival.”¹¹ „Az élet nem a tudomány

⁷ René Wellek: A HISTORY OF MODERN CRITICISM: 1750–1950. THE LATER EIGHTEENTH CENTURY. London: Jonathan Cape, 1955. 79.

⁸ Idézi G. F. Parker. = Uő: JOHNSON'S SHAKESPEARE. Oxford: Clarendon Press, 1989. 63. Erre az alapvető monográfiára mindvégig nagymértékben támaszkodtam.

⁹ Erről a szembeállításról l. Parker, 63–155.

¹⁰ Boswell, 333.

¹¹ THE RAMBLER NO. 63. <http://etext.lib.virginia.edu/etcbin/toccer-new2?id=Joh4All.sgm&images=images/modeng&data=/texts/english/modeng/parsed&tag=public&part=9&division=div2>.

tárgya: keveset, igen keveset látunk; ami pedig ezen a körön kívül esik, arra csakis következtetni tudunk. [...] Egyedül abban a gondolatban lelhetünk biztos nyugalomra, amelyik a Gondviselés kezében jelenít meg bennünket: annak pillantása minden dolgot egészében átfog, s az irányítása alatt minden szándékolatlan tévelygésünk boldogsághoz vezet.”¹² „Csupán részeket látunk.”¹³ Johnson egyik legalapvetőbb, több helyen is elismételt metafizikai meggyőződése szerint soha nem szabad megfélekednünk az isteni mindentudás és a részleges emberi ismeretek közötti meghaladhatatlan különbségről, és alázatot kell tanulnunk ebből.

Johnson másik nagyon gyakran idézett passzusa a természetutánzásról RASSELAS című filozófiai regényében szerepel. Egy Imlac nevű szereplő fejt ki itt, hogy a költő útja az egyestől az általánosig vezet.

A költő dolga – mondja Imlac –, „*hogy ne az egyedűt, hanem a fajlagost vizsgálja, hogy az általános tulajdonságokat és a nagyszabású látványokat lássa meg: nem számlálja a csíkokat a tulipán szirmain, és nem írja le az erdő zöldjének különféle árnyalatait. A természet ábrázolása során azokat a kiemelkedő és erőteljes jellegzetességeket kell megmutatnia, amelyek mindenki elméjében felidéznek az eredetijét [...]. Le kell vetkőznie korának és országának előítéleteit, a helyest és a helytelent a maguk elvont és változtathatatlan állapotában kell elgondolnia; figyelmen kívül kell hagynia a jelenlegi törvényeket és vélekedéseket, s fel kell emelkednie az általános és transzcendens igazságokhoz, amelyek mindig ugyanazok...*”¹⁴

E poétikai program kapcsán észre kell vennünk: Johnson egy olyan költő szájába adja e gondolatokat, akinek teljesítményéről nem sokat tudunk; ráadásul a tanítás nyilvánvalóan célt téveszt, hiszen a lelkes tanítványt egyszerűen elrémíti. „*Elég!*” – kiált Rasselas. – „*Meggyőztél róla, hogy ember soha nem lehet költő.*”¹⁵ S igaza is van: a megcélzott mindent átfogó tudás éppen Johnson saját elképzelései szerint elérhetetlen az ember számára. Johnson még e lehetetlen program esetében is azt hangsúlyozza, hogy a költőnek milyen sok tapasztalatra van szüksége a végcél eléréséhez: az egyes ezúttal is megelőzi az általánost. A szép látványától megigézve nem az ideák tökéletességére emlékszünk vissza, mint Platónnál, hanem az egyéni tapasztalataink egyszerűségére. Az általánosság éppen azért szükséges, hogy a végtelenül sokféle, szükségképpen eltérő egyéni tapasztalat egyetlen alkotás kapcsán találkozhatson.

Vagyis Johnson mind a költői gyakorlat, mind a kritikai reflexió tekintetében empirikus és szkeptikus úton jár. Sem a költő, sem az olvasó nem támaszkodhat a tiszta ész számára eleve adott törvényekre. A kritika annyiban tekinthető tudománynak, hogy összegyűjti, rendszerezi a tapasztalatok sokaságából kirajzolódó törvényszerűségeket, és általános érvényűnek tűnő kijelentéseket tesz. Johnson abban hisz, hogy azért lehetséges ilyesfajta megállapításokra jutni, mert az emberi természetnek vannak bizonyos alapvető, mindeniben közös alapelvei, amelyekben a műalkotások által kiváltott lehetséges hatások gyökereznek. S enniben a kritika programja szerényen, de öntudatosan csatlakozik a XVIII. századi brit filozófia talán legnagyobb szabású programjához, az emberi természet tudományos igényű megismeréséhez, amelyet mindenekelőtt David Hume nevéhez kötünk.

¹² THE ADVENTURER No. 107. = Samuel Johnson: SELECTED ESSAYS FROM THE RAMBLER, ADVENTURER, AND IDLER. Szerk. W. J. Bate. New Haven és London: Yale University Press, 1968. 255.

¹³ RECENZÍÓ SOAME JENYNYS SZABAD VIZSGALÓDÁS A ROSSZ TERMÉSZETÉVEL ÉS EREDETÉVEL KAPCSOLATBAN C. MŰVÉRŐL. = Donald Greene (szerk.): SAMUEL JOHNSON: A CRITICAL EDITION OF THE MAJOR WORKS. Oxford: Oxford University Press, 1984. 522.

¹⁴ Greene, 352–353.

¹⁵ Uo. 353.

S ebből az emberi természettel kapcsolatos, elsősorban lélektani érdeklődésből fakadnak Johnson kritikai munkásságának azok a vonásai, amelyek miatt William K. Wimsatt és Cleanth Brooks joggal mondhatták híres kritikátörténetükben, hogy Johnson (akire az irodalomtörténet szinte mindig az utolsó nagy klasszicista szerepét osztja) szíve mélyén nem is követte a klasszicizmus eszméit.¹⁶ Ahogy Boswellnek mondta egyszer: „az igazi kritika [...] a gondolat szépségét mutatja be, amelynek az emberi szív működése adja meg a formáját”. Ebben a szellemben állította azt is, hogy Lord Kames a helyes úton halad: Kames ugyanis a szenvedélyek elemzését tette meg minden kritika alapkövévé.¹⁷ Johnson ahhoz a tradícióhoz sorolható, amely szerint Shakespeare kivételes alkotói képessége abban mutatkozik meg, hogy – túlmenve az emberek közötti történelmi, társadalmi, műveltségi stb. különbségeken – lehatol az alapvető (és végső soron mindenkiben közös) lelki működésekig: ezeket jeleníti meg a színpadon, és ezeket hozza mozgásba az olvasóban; ez Shakespeare nagyszerű, de némiképp félelmetes tehetsége. Így érthető, hogy Shakespeare műveiben Johnson szerint általános jellemekkel találkozunk: nem valamiféle homályos, körvonalazatlan alakokról van szó, hanem arról, hogy a drámák alapvető emberi jellemvonásokkal és dilemmákkal szembesítik az olvasót. Ahogy Arthur Sherbo megfogalmazta: Johnson nem típusok ábrázolását támogatja, hanem olyan drámai figurákról beszél, akik előbb emberek és csak utána királyok.¹⁸

Érdekes párhuzam mutatkozik Johnsonnak az életrajz műfajával kapcsolatos véleményeivel. Johnson szerint „nemigen találni olyan emberi életet, amelynek megfontolt és hűséges elbeszélése ne lenne hasznos”. Az életrajzírónak pedig dolga, hogy feltárja az „otthoni élet titkait és a mindennapi élet apró részleteit” – természetesen nem a vájkálás céljával, hanem azért, mert a képzelőerő ilyen konkrétumok segítségével helyez át minket valaki másnak a helyzetébe. Így ismerünk mások életében önmagunkra, és éljük át a közös emberi törvényszerűségeket. Hiszen „mindannyiunkat ugyanazok a késztetések hajtának, és ugyanazok a hibák vezetnek félre, mindenkit remény mozgat és veszély fékez, mindenkit vágyak hálózhatnak be, és gyönyörűségek csábítanak el”.¹⁹ Vagyis a nagyon személyes konkrétumok és a legáltalánosabb emberi vonások szorosan összetartoznak. Shakespeare művei sem a legkisebb közös többszöröst, hanem a legélénkebben megjelenített, de mindenki számára érvényes emberi helyzeteket célozzák. Az „otthoni élet titkai” iránti érdeklődés pedig – mint a kritika pszichológiai irányultsága általában – a kor szentimentalizmusának irányába tolja el Johnson munkáját.

Johnson lélektani érdeklődéséhez kötődik az előszó egyik legnagyobb hatású gondolata is: a hármasság (Shakespeare gyakorlatával összegegyeztetetlen) elvének elvetése. Johnson szerint ez a poétikai előírás arra a téves pszichológiai előfeltevésre épül, hogy a néző valóságnak fogadja el, amit a színpadon lát, s így bármilyen éles váltás (térben vagy időben) megtörné az illúziót.²⁰ Johnson szerint a néző mindvégig tudatában van annak, hogy színházban ül, és amit lát, az nem valóság, hanem imitáció, s így sem-

¹⁶ William K. Wimsatt, Jr. és Cleanth Brooks: LITERARY CRITICISM: A SHORT HISTORY. New York: Vintage Books, 1967 [1957]. 325.

¹⁷ Boswell, 414. Lásd Kames művének hosszú második fejezetét. Henry Home, Lord Kames: ELEMENTS OF CRITICISM, 2. köt. Szerk. és bev. Peter Jones. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. 32–140.

¹⁸ Arthur Sherbo: SAMUEL JOHNSON, EDITOR OF SHAKESPEARE, WITH AN ESSAY ON THE ADVENTURER. Urbana: The University of Illinois Press, 1956. 55–56.

¹⁹ Johnson: SELECTED ESSAYS, 109–111.

²⁰ Nem előzmények nélkül mondja azért ezt Johnson. Lord Kames például 1762-es művében (három évvel Johnson előtt) arról beszél, hogy az emberi képzeletnek semmilyen problémát nem okoz követni az ilyesfajta ugrásokat. Kames, 676–677.

milyen nehézséget nem okoz a számára, ha megváltozik az imitáció helye vagy ideje. Samuel Taylor Coleridge-nak az esztétikai tapasztalatról adott elemzése – máig az angolszás esztétika egyik legtöbbet idézett, vitatott gondolata – Johnsonse tézisére adott válaszként fogalmazódott meg. Egy 1816-os levelében Coleridge arról ír, hogy Johnson is és az általa támadott francia kritikusok is tévedtek, amikor az előbbi tökéletesen tudatos tevékenységként, míg utóbbiak (Coleridge szavával) delúzióként írták le egy dráma befogadását. Coleridge szerint a helyes elmélet félúton van a két szélsőség között. Ő egy álomszerű állapotot ír le, amelyben „*az akarat önként hozzájárul egyik tevékenységének felfüggesztéséhez (ti. ama képességének, amely összehasonlítások alapján döntéseket hoz valamely érzéki benyomással kapcsolatban)*”.²¹ Ez pedig nem más, mint az 1817-ben megjelent BIOGRAPHIA LITERARIA híres formulája „*a kétely szándékos felfüggesztése*”-ről, amely „*a költészetbe vetett hitet alkotja*”. Ráadásul ez a meggyőződés túlmegy az elméleten: Coleridge állítása szerint ez volt a LÍRAI BALLADÁK (1798) című kötetbe írt verseinek éltető alapelve.²²

Johnson azonban nem kizárólag negatív hatást gyakorolt a romantikára. Stendhal például 1823-as RACINE ÉS SHAKESPEARE: TANULMÁNYOK A ROMANTIKÁRÓL című pamfletjének első részében Johnson érveit veszi át a hármas egység előírásával szemben; az angol kritikus szavait csak annyiban egészíti ki, hogy szerinte igenis léteznek olyan tragikus intenzitású pillanatok (Stendhal ezeket a tökéletes illúzió pillanatainak nevezi), amikor a néző elfelejtheti, hogy színházban ül; ilyenkor megszűnik mindenféle reflektált távolság a mű és befogadója között.²³ Így lesz Johnsonból, a nagy klasszicistából a romantika egyik programadója.

Egy különbséget azonban mégis fontos hangsúlyozni Johnson és az őt követő generáció között: az organikus műegész eszménye teljesen idegen Johnson kritikus szemléletmódjától. Egymást követő jelenetek soraként gondol a drámára; ezeket a cselekmény egysége kapcsolja össze (ezt ő is fontosnak tartja), de nem olyan szorosan, hogy az például elfogadhatatlanná (vagy akár csak kimagyarázandóvá) tenné a tragikus és komikus jelenetek váltakozását és általában a műfajok szabad keveredését. Azért fontos ezt rögzíteni, mert máig sokan hiszik azt, hogy Johnson szerint Shakespeare jobb komédiákat írt, mint tragédiákat.²⁴ Pedig Johnson azután beszél erről, hogy kifejtette: a hagyományos műfaji kategóriák nem alkalmazhatók Shakespeare vegyes drámáira. Johnson kijelentéseinek csak úgy tulajdoníthatunk értelmet, ha elfogadjuk: a jelenetet, nem pedig a művet tekintik az alapegységnek. Vagyis nem arról van szó, hogy mondjuk a LÓVÁTETT LOVAGOK jobb mű lenne, mint a LEAR KIRÁLY, hanem arról, hogy például a HAMLET sírásójelenete sikerültebb, mint a mű tragikus zárлата.

Johnson nem egy kritikai választása nehezen értelmezhető a klasszicizmus összefüggésében. Ott vannak először is a (megdöbbenő módon a kiadás lábjegyzeteibe is beleírt) híres vallomások arról, hogy Cordelia vagy Desdemona halála egyszerűen elviselhetetlen fájdalmat okoz az olvasónak. Johnson számára (mint Hagstrum kimutatta)²⁵ Shakespeare művei elsősorban a „*megindító*” (*pathetic*) esztétikai tapasztalatát adták meg, nem pedig – a Johnson által nagy érdeklődéssel olvasott, személyesen is jól ismert Edmund Burke

²¹ James T. Boulton: SAMUEL JOHNSON: THE CRITICAL HERITAGE. London és New York: Routledge, 1971. 198.

²² Samuel Taylor Coleridge: BIOGRAPHIA LITERARIA. XIV. fejezet. Timár Andrea fordítása. = Péter Ágnes (vál., szerk., előszó): ANGOL ROMANTIKA: ESSZÉK, NAPLÓK, LEVELEK. Kijárat, 2003. 210.

²³ Stendhal (Henry Beyle): RACINE ET SHAKESPEARE: ÉTUDES SUR LE ROMANTISME. Paris: M. Lévy Frères, 1854. 5–20.

²⁴ Még Harold Bloom sem vette észre, hogy Johnson nem művekről, hanem jelenetekről beszél. Bloom: THE WESTERN CANON: THE BOOKS AND SCHOOLS OF THE AGES. New York: Riverhead Books, 1995. 176.

²⁵ Hagstrum, 129–152.

fogalmait követve – a fenségesét (*sublime*) vagy a szépét (*beautiful*). Ez pedig rokon a szentimentalizmus regényei, színművei által keltett, könnyekre fakasztó, megrendítő, de lehetőleg nem brutálisan sokkoló hatással. Ma úgy látszik, inkább Clarissa (Samuel Richardson 1748-as regényének hősnője), mint Cordelia halálához illik ez a reakció. Minden kritikus érzékenységének vannak előnyei és hátrányai: bizonyos, túlságosan erősnek, vadnak érzett hatásokat Johnson nem könnyen fogad el a drámában. Ám ezeket nem elfojtja vagy letagadja, hanem rendkívül éles reakcióival pontosan jelzi, és az olvasónak is megmutatja. Ráadásul, mivel nem az extremitásokat keresi, hanem az általános emberi vonásokat, még Calibanban is fölfedezi, ami emberi. A klasszikus Shakespeare-recepció e nagy vitájában azok közé tartozott, akik megértették Prospero szavát: „*that thing of darkness I acknowledge mine*”. (V. 1.: „*ezt a sötétség-fiát / Magamnak kérem*” [Babits Mihály fordítása], szó szerint: *‘a sötétség e lényét magaménak ismerem el.’*)²⁶

Így lehetséges az, hogy Johnson, korának talán legnagyobb moralistája és meglehetősen merev *tory* politikai írója feltűnő rugalmassággal és nyitottsággal viszonyul Shakespeare-nek az illemmel szembeni „vétségeihez”. Ugyanis, túl a szokások és hiedelmek koronként változó rendszerén, az alapvetőnek látott „természeti” törvényszerűségekre irányul az érdeklődése. Ilyen értelemben mondhatja T. S. Eliot, hogy Johnson abban a kivételes helyzetben volt, hogy tisztán irodalmi szempontból kritizálhatta a szemügyre vett műveket, mert (Eliot értelmezése szerint) adottnak vette, hogy létezik egyfajta általános emberi attitűd az élet iránt, és létezik általánosan osztott vélekedés az irodalom szerepével kapcsolatban. Nem az eredetiség számít, hanem „*a közös nyelv gyarapítása*”.²⁷

Johnson – a XVIII. század egyik alapvető kritikai hagyományával összhangban – az „általános természet”-re ismerés tapasztalatát a gyönyörűség (*pleasure*) szóval írja le.²⁸ Egyéni hozzájárulása e hagyományhoz a szó némiképp szokatlan értelmezése. A SZÓTÁR-ban és másutt használt példáiból világos, hogy e gyönyörűség számára az elme képességeinek és a tárgyaknak, amelyre irányulnak (legyenek azok természeti tárgyak vagy akár irodalmi művek) kivételes egymásra hangoltságát érti.²⁹ A kivételes szóra esik itt a hangsúly: Johnson életművének egyik alapvető témája a tudat és a világ közötti összhang fájó hiánya. Legrészletesebben ezt a gondolatot a RAMBLER második számában fejtette ki. Itt arról ír, hogy „*az emberi elme sohasem elégedett a közvetlenül előtte lévő tárgyakkal, így a jelen pillanattól elszakadva mindegyre a jövőben boldogságot ígérő tervekben vész el*”. Később így összegzi a gondolatot: „*az emberi elme természete szerint nem gyönyörűségről gyönyörűsége (pleasure) száll, hanem reményről reményre*”.³⁰ Johnson nagy költeménye, a VANITY OF HUMAN WISHES is a mindegyre helytelen kívánságok között vergődő tudat újabb és újabb eseteit írja le. S ez az elemzés az ember kétségbeesett helyzetéről, amelyben felvillanó remény és gyorsan bekövetkező csalódás váltakozik, talán érthetőbbé teszi, miért mondta Samuel Beckett, hogy „*ha követek valamilyen tradíciót, akkor az Johnsoné*”.³¹

²⁶ L. Desai, 140., ahol Johnson egy lábjegyzetben amellet érvel (bizonyos elődeivel vitakozva), hogy Caliban nem valamiféle sosem hallott nyelven beszél: emberi gondolatokat fejez ki emberi szavakkal, bármilyen el-lenszenvesek legyenek is azok a gondolatok.

²⁷ T. S. Eliot: JOHNSON AS CRITIC AND POET. = Uő: ON POETRY AND POETS. New York: The Noonday Press, 1943. 184–222., 212, 188.

²⁸ L. Philip Smalwood: SHAKESPEARE: JOHNSON’S POET OF NATURE. = Greg Clingham (szerk.): THE CAMBRIDGE COMPANION TO SAMUEL JOHNSON. Cambridge: Cambridge University Press, 2006 [1997]. 143–160., 155.

²⁹ L. erről Parker, 25.

³⁰ Johnson: SELECTED ESSAYS, 3. 4.

³¹ Beckett behatóan tanulmányozta Johnsont 1937-ben, és HUMAN WISHES címen darabot tervezett írni róla (a feljegyzései és a mű töredékei fennmaradtak). L. Stephen John Dilks: SAMUEL BECKETT’S SAMUEL JOHNSON. *The Modern Language Review*, 98.2 (2003). 285–298.

Johnsonnak szinte mottója volt: „*az emberi élet olyan állapot, amelyben sok dolgot kell elviselniünk, és keveset lehet élvezniünk*”. A nagy mű azonban – és kiváltképp a shakespeare-i dráma befogadása – Johnson szemében a megállapodás, az általános természet bizonyosságában való megnyugvás gyönyörűségével szolgált.

Samuel Johnson

ELŐSZÓ SHAKESPEARE MŰVEIHEZ (1765) (I)

Gárdos Bálint fordítása

„Dicséretünket érdemtelenül pazaroljuk a halottakra és az egyedül a kiválóságnak járó megbecsülésünket a régmúltra” – örökké erről panaszkodnak azok, akik maguk semmiben sem képesek hozzájárulni az igazság megismeréséhez, s ezért eretnek paradoxonokkal törekednek a hírnévre, vagy azok, akik minthogy csalatkozásukban kénytelenek vigaszt keresni, az utókortól remélik azt, amit a jelentől nem kapnak meg, és azzal áltatják magukat, hogy bár az irigység most megtagadja tőlük, az idő majd elhozza az elismerést.¹

A régmúltnak is – mint az emberi figyelem bármely tárgyának – kétségtelenül számos olyan híve van, akiknek a tisztelete nem megfontolásból, hanem előítéletből fakad. Sokan válogatás nélkül csodálják mindazt, ami hosszú időn keresztül fennmaradt, mert nem veszik tekintetbe, hogy ez gyakran az idő és a véletlen összjátékából fakad, s hogy talán mindenki könnyebben ismeri el a múlt-, mint a jelenbeli kiválóságot. Az elme úgy szemléli a géniust² a korok árnyain át, ahogy a szem a napot a mesterséges fényszűrőn keresztül. A kritikusok versengve mutatják ki a modernnek hibáit és a régiéket szépségeit. Míg egy szerző él, képességeit a legrosszabb, de ha már meghalt, a legjobb teljesítménye alapján ítélik meg.

Azoknak a műveknek azonban, amelyeknek kiválósága nem abszolút és egyértelmű, hanem fokozati és viszonylagos, s amelyeket nem demonstrálható és tudományos alapelvek, hanem egészében a megfigyelés és a tapasztalat alapján hoztak létre, egyedüli próbája csakis a hosszú fennmaradás és a tartós tetszés lehet. Ami már régóta öröklődik, azt az emberiség sokszor meg is vizsgálta, és össze is hasonlította, s ha továbbra is becsüli e tulajdonát, akkor ez arra mutat, hogy a gyakori összehasonlítások megerősítették a kedvező véleményt. Ahogy a természet műveiről beszélve is csak akkor nevezhetünk joggal mélynek egy folyót vagy magasnak egy hegyet, ha sok hegyet ismerünk és sok

¹ A fordítás a következő kiadás alapján készült, a szerkesztői jegyzetek felhasználásával: Arthur Sherbo (szerk.): JOHNSON ON SHAKESPEARE, THE YALE EDITION OF THE WORKS OF SHAKESPEARE, 7. köt. Yale University Press, New Haven, 1968. 59–113. A fordító itt mond köszönetet Péter Ágnesnek, Vince Máténak és Kállay Géznak a munka során kapott rengeteg segítségért.

² A *genius* szót következetesen géniusznak fordítottam. Johnsonnál ez a szó nem egy különleges személyt jelöl, sem az elme egy speciális képességét: átfogóan vonatkozik az emberi szellem erőire. Géniusszal tehát mindenki rendelkezik; ki többel, ki kevesebbel.

folyót, úgy a géniusz műveit is csak akkor mondhatjuk kiválónak, ha összehasonlítottuk más, hasonló fajtájú alkotásokkal. A demonstráció ereje azonnal megmutatkozik, s nincs mit remélnie vagy félnie az idők változásaitól, a tapogatózó és kísérletező műveket azonban az ember általános és kollektív képességéhez mérten kell megítélnünk, amely erőfeszítések hosszú sorában tárul föl. Teljes biztonsággal meg lehetett állapítani a legelső épületről, amelyet valaha felépítettek, hogy kerek-e vagy szögletes, de arról, hogy tágas és magasatos-e, csakis az idő dönthetett. A számok pitagoraszai rendszerének tökéletességét azonnal felismerték, de Homérosz költeményeiről még ma is csak azért tudjuk, hogy meghaladják az átlagos emberi szellem határait, mert nemzet nemzet után és század század után szinte csak az ő művének epizódjait tudta újrendezni, az ő figuráit másképpen elnevezni és az ő gondolatait átfogalmazni.

A hosszú időn át fennmaradt műveket megillető mélyeséges tisztelet tehát nem az elmúlt korok nagyobb bölcsességébe vetett hiszékeny bizalomból származik, sem pedig az emberiség hanyatlására vonatkozó búbanatos meggyőződésből, hanem abból az elismert és kétségbevonhatatlan megállapításból, hogy amit a legrégebben ismerünk, azt vizsgáltuk meg a legalaposabban, és amit a legalaposabban megvizsgáltunk, azt értjük a legjobban.

A költő, akinek a munkáit megszerkesztettem, talán napjainkban kezdi elnyerni a régiek méltóságát és a szilárd hírnév és kötelező hódolat kiváltságát. Messze túlélte azt az évszázadot, amelyet az irodalmi nagyság próbájának szokás tekinteni. Ha annak idején származott bármilyen előnye a személyes utalásokból, a helyi szokásokból vagy a múltó vélekedésekből, az már régen elmúlt, s minden a változó szokások által szolgáltatott mulatságos vagy szomorú téma ma már csak homályosabbá teszi azokat a jelene- teket, amelyeket egykor megvilágítottak. Pártfogás és vetélkedés sem hat már, semmi- be veszett barátságainak és ellenségeskedéseinek öröksége is. A művei nem szolgáltat- nak érveket viták, sem szidalmakat a pártoskodás céljára, senkinek nem legyezik a hiúságát, és nem táplálják a rosszindulatát: olvasásuk során csakis gyönyörűséget ke- resünk, s ezért csakis annyiban dicsérik őket, amennyiben örömmel leljük bennük. S mégis, az elfogultság és a szenvedély támogatása nélkül is túléltek az ízlés és a visel- kedési módok változásait, s ahogy nemzedékről nemzedékre öröklődtek, egyre csak növekedett az elismertségük.

De még ha az emberi ítélet fokozatosan egyre megbízhatóbbá válik is, tévedhetetlen azért soha nem lesz, és a hosszú ideig fennmaradt elismerés is fakadhat pusztán egy előítélet vagy divat tartósságából; ezért helyes megvizsgálnunk, Shakespeare milyen különös kiválóságaival nyerte el és őrizte meg az angolok elismerését.

Csakis az általános természet pontos ábrázolása gyönyörködtet sokakat hosszú időn keresztül. A váltakozó viselkedési módokat csak kevesen ismerik, s így csak kevesen tudják megítélni, milyen pontosan utánozták őket. A csapongó invenció által létrehozott szabálytalan kombinációk egy ideig élvezetet kelthetnek, hiszen a szokványos életcsö- mörlöttség újdonságok keresésére ösztönöz, de a hirtelen csodálkozás öröme gyorsan elvész, s az elme csak az állandó igazságban lel nyugalmat.

Shakespeare minden más szerzőnél, legalábbis minden más modern szerzőnél inkább nevezhető a természet költőjének: a viselkedési módok és az élet hű tükrét mutatja az olvasóinak. Jellemeit sem a világ többi részén ismeretlen helyi szokások, sem a külön- féle tudományok és szakmák csak kevesek számára jelentékeny vonásai, sem pedig a véletlenszerűen változó divatok és múltó vélekedések nem befolyásolják: ők közös em- berségünk természetes leszármazottai, amilyenek mindig is lesznek a világban, s ami- lyeneket a figyelmes ember mindig is találhat. Szereplői a minden egyes elmét megin-

dító, sőt az élet egész rendszerét mozgásban tartó általános szenvedélyek és mozgatóerők hatására cselekednek és beszélnek. Más költők írásaiban a jellem túl gyakran egyéni, Shakespeare-nél azonban többnyire fajlagos.

A terv tágassága szolgál ilyen gazdag tanulsággal. Az tölti meg Shakespeare darabjait gyakorlati axiómákkal és mindennapi bölcsességgel. Euripidészről mondták, hogy minden sora tanítás, Shakespeare-ről pedig elmondható, hogy a nyilvános és a családi ügyekben való jártasság egész rendszerét lehetne összegyűjteni a műveiből. Fő ereje azonban mégsem az egyes szakaszok ragyogásában, hanem a cselekmény kibontakoztatásában és a párbeszéd folyásában van; így, aki válogatott idézetek alapján dicséri őt, úgy jár, mint az a túlbuzgó szereplő Hieroklésznél, aki mikor eladásra kínálta a házát, minta gyanánt magával vitt egy téglát a zsebében.³

Amíg össze nem hasonlítjuk Shakespeare-t más szerzőkkel, elképzelni sem könnyű, milyen kiválóan igazítja szereplői megszólalásait a valós élethez. Az ókori szónoki iskoláról jegyezte meg valaki, hogy minél szorgalmasabban járt oda a tanuló, annál kevésbé tudott boldogulni a világban, hiszen ezekben az intézményekben semmivel nem találkozott, ami bárhol másutt előfordulhatna. Ugyanez az állítás a Shakespeare-ét kivéve mindenfajta színpadra igaz. A színházakat bárki más igazgatása alatt soha nem látott figurák töltik meg, akik soha nem hallott nyelven beszélgetnek az emberi érintkezésben soha elő nem kerülő témákról. Ennek a szerzőnek a párbeszédeit azonban olyan világosan az adott szituáció határozza meg, s annyi könnyedséggel és egyszerűséggel folynak, mintha nem is tartanának számot a fikció rangjára, hanem a mindennapi társalgásból és mindennapi helyzetekből gyűjtötte volna össze őket, szorgos válogatással.

Minden más színpadon a szerelem a főszereplő: annak az ereje dönt jóról és rosszról, az gyorsítja vagy fékezi a cselekményt. Az új drámaírók azzal vannak elfoglalva, hogy legyen a mesében egy szerelmes férfi, egy hölgy és egy rivális, akik aztán egymásnak feszülő kötelezettségek hálójába és ellentmondó érdekek zűrzavarába kerülnek, kínzó és összeegyeztethetetlen vágyak égetik őket, elragadtatással találkoznak, és kínban válnak el, az eltűzött öröm és a tomboló szenvedés nyelvén beszélnek, olyan gyötrelmeket élnek át, amilyeneket ember még soha át nem élt, s ezekből úgy menekülnek meg, ahogyan ember még soha meg nem menekült. Hogy ezt elérjék, a drámaírók megsértik a valószerűség elvét, hamisan ábrázolják az életet, és torz nyelvet használnak. A szerelem azonban csupán egy a számtalan szenvedély közül, s minthogy nincs különösebb befolyása az élet egészére, egy olyan költő drámáiban, aki eszméit az életből merítette, és csak azt jelenítette meg, amit maga körül látott, csak kis szerepe lehet. Ő tudta, hogy bármelyik szenvedély, annak függvényében, hogy szabályozott-e vagy fékevesztett, boldogság vagy balszerencse forrása lehet.

Ennyire teljes és általános jellemeket nem könnyű egyvedivé tenni és következetesen felépíteni, mégsem sikerült talán még egy költőnek sem ilyen világosan elkülönítenie a szereplőket. Nem mennék el odáig, mint Pope, hogy minden egyes megszólalás elárulja a beszélőt,⁴ hiszen számtalanban nincs semmi karakterisztikus, de az talán el-

³ Johnson valószínűleg a PHILOGÉLOSZ, AVAGY A NEVETNI SZERETŐ című, Hieroklésznek és Philagriosznak tulajdonított, III. és VI. sz. között keletkezett viccgűjteményre utal, amelynek 1741-ben megjelent angol nyelvű fordítását egyesek Johnson munkájának vélik.

⁴ Pope a maga kiadásának előszavában ezt írta: „[a] jellemeknek ezen elevenségéhez és változatosságához hozzá kell még számítanunk csodálatos következetességüket is. Ez olyan mértékben érvényesül darabjaiban, hogy meggyőződésem: ha a megszólalásokat a szereplők neve nélkül nyomtatnánk le, teljes biztonsággal hozzá lehetne rendelni őket mindegyik beszélő személyhez”. Kéry László fordítása. = Szenczi Miklós (vál. és szerk.): SHAKESPEARE AZ ÉVSZÁZADOK TÜKRÉBEN. Gondolat, 1965. 59.

mondható, hogy még ha bizonyos szövegek bármely szereplő szájából elhangozhatnának is, olyat nehéz lenne találni, amelyet okkal utalhatnánk át jelenlegi tulajdonosától valaki másnak. Ha van értelme a megkülönböztetésnek, mindig helyesen különíti el a szereplőt.⁵

Más drámaírók csak eltűzött és felnagyított jellemekkel tudják felkelteni az érdeklődést, mesebeli és példa nélküli kiválósággal vagy züllöttséggel, ahogy a barbár románcok szerzői is óriásokkal meg törpékkel tartották ébren az olvasóikat, s ha valaki ilyen darabok vagy ilyen mesék alapján alakítaná ki az emberi dolgainkkal kapcsolatos elvárásait, az bizony csalódna. Shakespeare-nek nincsenek hősei; az ő jeleneteiben kizárólag embereket találunk, s cselekedeteik, beszédük alapján az olvasó elhiszi, hogy ilyen körülmények között ő is így beszélt és így cselekedett volna. A dialógus még a természetfeletti szereplők esetében is az élethez igazodik. Más írók álruhába bújtatják a legtermészetesebb szenvedélyeket és a leggyakoribb eseményeket, s aki könyvben tanulmányozza ezeket, a valóságban rájuk sem ismer. Shakespeare közel hozza, ami távoli, ismerőssé teszi, ami csodálatos; olyan eseményeket jelenít meg, amelyek nem történnék meg, de ha mégis megtörténnének, akkor valószínűleg olyan hatásaik lennének, mint amilyeneket leír. Így elmondható, hogy az emberi természet működését nemcsak valódi kényszerítő körülmények, hanem olyan megpróbáltatások között is bemutatta, amilyeneknek senkit nem lehet kitenni.

Az dicséri tehát Shakespeare-t, hogy az ő drámája az élet tükre, s akinek a képzelet a más szerzők által felidézett lidércek labirintusba vezeték, itt kigyógyulhat hagymázás önkívületéből, hiszen emberi gondolatokat olvashat emberi nyelven, s olyan jelenetekkel találkozhat, amilyenekből egy remete hozzávetőleges elképzelést alkothat a világ ügyeiről, s egy gyóntató előre sejtethi a szenvedélyek alakulását.

Azzal, hogy az általános természetet követte, Shakespeare kiszolgáltatta magát a korlátozottabb elvek alapján ítélő kritikusok rosszallásának. Dennis⁶ és Rymer⁷ szerint a rómaiak nem eléggé rómaiak, Voltaire azért hibáztatja, mert a királyai nem tökéletesen királyiak. Dennis sértőnek találja, hogy egy római szenátor, Menenius bohóckodik, Voltaire pedig mintha attól félne, hogy csorba esik az illendőségen, amikor a dán trón bitorlóját iszákosnak látjuk.⁸ De Shakespeare-nél a természet mindig felülkerekedik mindazon, ami esetleges, s amíg a jellem lényege sértetlen, nem sokat törődik a járulékos vagy esetleges különbségekkel. A történetéhez rómaiakra vagy királyokra van szükség, de ő csakis az embert látja bennük. Tudta, hogy Rómában – mint minden nagyvárosban – a legkülönfélébb lelkialkatú emberek élnek, s minthogy bohóca volt szüksége, a szenátusba ment; bizonyára akadt ott olyan. Trónbitorló gyilkost akart ábrázolni, aki nemcsak gyűlöletes, hanem megvetendő is, s ezért részegessé tette; tudta,

⁵ Johnson azt írja, hogy „*the choice is right, when there is reason for choice*”, vagyis szó szerint: „*a választás helyes, amikor van ok választani*”. Ebből nem egyértelmű, hogy az olvasó vagy a szerző választásáról van-e szó.

⁶ John Dennis (1657–1734) a XVII–XVIII. század fordulójának talán legtekintélyesebb angol kritikus, ezenfelül drámákat is írt. CORIOLANUS-adaptációjához csatolt tanulmányában értekezett Shakespeare műveinek szépségeiről és hibáiról (AN ESSAY ON THE GENIUS AND WRITINGS OF SHAKESPEARE, 1712).

⁷ Thomas Rymer (1641–1713) szerkesztő, drámaíró és a francia klasszicizmus elveit követő kritikus. Johnson Rymer 1692-es A SHORT VIEW OF TRAGEDY (A TRAGÉDIA RÖVID ÁTTEKINTÉSE) című tanulmányára gondol, amelyben élesen tagadta az Erzsébet-kor drámaíródalmát.

⁸ Voltaire (François Marie Arouet) (1694–1778) három tragédiája alapul Shakespeare művein (LA MORT DE CÉSAR [1743], ZAÏRE [1732] és SÉMIRAMIS [1748]), azokat a francia klasszicizmus poétikai és illemszabályaihoz igazította. Johnson valószínűleg elsősorban APPEL À TOUTES LES NATIONS DE L'EUROPE (FELHÍVÁS EURÓPA MINDEN NEMZETÉHEZ) című 1761-es írására gondol. Az utalás Claudius részegességére a SÉMIRAMIS bevezető tanulmányában található.

hogy a királyok sem szeretik kevésbé a bort, mint a többi ember, s hogy a bor természetes hatása alól a királyok sem mentesülnek. Ezek kicsinyes elmék kicsinyes kifogásai; a költő – hasonlóan a szobrászhoz, aki eltekint az öltözékektől, mert csak a test alakja érdekli – figyelmen kívül hagyja a különféle országok és társadalmi helyzetek véletlenszerű eltéréseit.

A kritika, ami a komikus és a tragikus jelenetek vegyítéséért érte, minthogy az összes művére vonatkozik, több figyelemre érdemes. Először rögzítsük a tényt, s utána vizsgáljuk meg.

Shakespeare darabjai a szó szigorú értelmében sem nem tragédiák, sem nem komédiák, hanem olyan sajátos kompozíciók, amelyek a földi természet valódi állapotát mutatják: van bennük jó és rossz, öröm és bánat, s ezeknek az aránya végtelen változatosságban keveredik, és számtalan kombinációban egyesül. Egy olyan világ folyását fejezik ki, amelyben az egyik vesztesége nyereség a másiknak, amelyben a mulatozó ugyanakkor rohan borért, amikor a gyászoló a barátja temetésére, amelyben az egyik rosszindulatát néha a másik bolondozása győzi le, és számtalan káros és számtalan hasznos dolgot szándékolatlanul visznek véghez vagy akadályoznak meg.

A kavargó célok és esetlegességek káoszából a régi költők közül, a szokás által előírt szabályokat követve, ki az emberek bűneit, ki az ostobaságaikat választotta; ki az élet súlyos viszontagságait, ki a jelentéktelen eseteket; ki a balsors rettenetét, ki a megelégedettség örömeit. Így alakult ki az utánzás két módja, amelyet tragédiának és komédiának nevezünk. Ezeket a különböző eszközökkel élő művészi formákat eltérő célok elérésére szánták, s úgy vélték, annyira idegenek egymástól, hogy tudomásom szerint egyetlen görög vagy római szerző sem próbálkozott mindkettővel.

Shakespeare meg tudta nevetetni és el is tudta szomorítani ugyanazt az elmét, ráadásul egyazon művel. Szinte minden darabjában vannak komoly és nevetséges jellemek is, amelyek a cselekmény fokozatos kibontakozása során hol komolyságot és bánatot, hol jókedvet és kacagást váltanak ki.

Hogy ez ellentmond a kritika szabályainak, azt senki nem tagadná; de a kritikától mindig jogunk van a természethez fellebbezni. Az írás célja a tanítás, a költészet célja pedig, hogy gyönyörködtetve tanítson. A vegyes dráma tagadhatatlanul éppen annyira képes tanítani, mint a tragédia vagy a komédia, hiszen az ábrázolásmód váltogatásával mindkettőt magában foglalja, s közelebb jut az élet hatásához, mint akármelyik, hiszen bemutatja, miként segíthetik vagy gátolhatják egymást a nagyszabású cselszövések és az apró-cseprő fondorlatok, s miként működik együtt az általános rendszerben a magas és az alacsony, szétválaszthatatlanul összekapcsolódva.

Egyeseknek az a kifogásuk, hogy a jelenetek váltakozása megszakítja a szenvedélyek folyamatát, s minthogy így a központi esemény nem a megfelelő fokozásért felelős előkészítő epizódokra következik, veszít a megrendítő erejéből, márpedig a drámai költészetnek éppen ez a lényege. Ezt a tetszetős érvet még azok is igaznak vélik, akik naponta tapasztalják tévességét. A vegyes jelenetek egymás mellé helyezése szinte mindig eléri a szenvedélyek szándékolt váltakozását. A fikció nem rendíti meg annyira az embert, hogy ne tudná közben más tárgyra irányítani a figyelmét, s bár el kell ismerni, hogy nem mindig örülünk, ha a gyönyörködtető bánatot léhaság zavarja meg, de azt is figyelembe kell venni, hogy a bánat gyakran nem okoz gyönyörűséget, s hogy az egyik csalódása megkönnyebbülés a másiknak, hiszen minden nézőnek más a habitusa, s hogy egészében véve minden öröm a változatosságból fakad.

A színészek, akik kiadásukban vígjátékokra, királydrámákra és tragédiákra osztották Shakespeare műveit, a jelek szerint nem különösebben pontos eszmék alapján különböztették meg a három műfajt.

Ha a cselekmény a főbb szereplők számára jó véget ért, függetlenül attól, hogy közben milyen súlyos és fájó események történtek, az ő elképzeléseik szerint komédiáról volt szó. Sokáig fennmaradt nálunk ez az elképzelés a komédiáról, és születtek is olyan művek, amelyek a végkifejlet megváltoztatásával egyszer tragédiák, máskor komédiák voltak.

Abban az időben a tragédia nem a komédiánál általánosan méltóságtejtesebb és emelkedettebb költeményt jelentett; a kor jellemző kritikai elvárása a szerencsétlen végkifejletre korlátozódott, függetlenül attól, hogy a cselekmény milyen könnyedebb örömmel szolgált előtte.

A királydráma egymást követő epizódokat jelentett, amelyeket kizárólag az időrend kapcsol össze: ezek függetlenek egymástól, s így nem vezetik föl és nem is döntik el a végkifejletet. Nem mindig különül el világosan a tragédiától. Az ANTONIUS ÉS KLEOPÁTRA című tragédia cselekménye nem sokkal egységesebb, mint a II. RICHÁRD című királydrámáé. A királydrámát ellenben számos darabon át lehetett folytatni, hiszen terv híján határai sem voltak.

Bármilyen legyen is a drámai műfaj megnevezése, Shakespeare kompozíciós eljárása mindig egyforma: a komolyság derűvel váltakozik, ami által az elme egy ideig elernyed, majd újra izgatottá válik. De bármilyen legyen is a célja – akár vidámmá, akár bánatossá akar tenni, akár különösebb felfordulás és érzelem nélkül, egyszerű és köznapi párbeszédeken át kívánja vezetni a cselekményt –, a célját mindig eléri: akaratát követve nevetünk, sírunk vagy ülünk csendben, türelmesen várakozva – nyugodtan, de nem közömbösen.

Ha megértjük Shakespeare tervét, Rhymer és Voltaire kritikai fenntartásainak többsége elillan. Semmi helytelen nincs abban, hogy a HAMLET a két ór jelenetével kezdődik; Jago üvöltözése Brabantio ablaka alatt nem bontja meg a darab szerkezetét, még ha olyan szavakat használ is, amelyeket egy mai közönség nem könnyen viselne el; Polonius figurája szükségszerű és hasznos; a sírásókat is joggal tapsolhatjuk meg.

Amikor Shakespeare drámai költészetbe fogott, nyitva állt előtte a világ: a régiiek szabályait még csak kevesen ismerték, a közvélekedés kialakulatlan volt, nem állt előtte olyan híres példa, ami utánzásra készíthette volna, sem olyan tekintélyes kritikuskok, akik korlátozhatták volna a szeszélyeit. Így aztán természetes késztéseit követte, s ezek – mint Rhymer megjegyezte – a vígjátékhoz vonzották. Tragédiái gyakran nagy erőlködés és munka jeleit mutatják, mintha a megírásuk nem járt volna örömmel, komikus jeleneiteiben azonban minden erőfeszítés nélkül valami olyat hoz létre, amin semmilyen erőfeszítés nem javíthatna. A tragédiában mindig azon töri magát, hogy alkalmat találjon a komédiázásra, a komédiában azonban megpihen, sőt tobzódik a természetéhez illő gondolkodásmódban. Tragikus jelenetei mindig hiányérzetet keltenek, de a komédiában gyakran túlszárnyalja az elvárásokat és a kívánalmakat. Komédiáiban a gondolatok és a nyelv miatt leljük örömeinket, tragédiáiban többnyire a fordulatok és a cselekmény miatt. Mintha tragédiája mesterségbeli tudásból, komédiája pedig az ösztöneiből fakadna.⁹

⁹ Ez a bekezdés botránykővé vált, hiszen később éppen a „nagy tragédiák” kerültek a figyelem középpontjába. Johnson megjegyzése azonban kevésbé meglepő (és a látszólagos önellentmondást is feloldja), ha nem teljes művekre, hanem csupán jelenetekre vonatkoztatjuk. Tehát például nem a TÍVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA jobb a LEAR KIRÁLY-NÁL, hanem a HAMLET sírásójelenete a HAMLET zárlatánál.

Komikus jelenetei az elmúlt másfél évszázad során a szokásokban és a szóhasználatban végbement változások ellenére sem veszítettek sokat az erejükből. Minthogy szereplőit valódi szenvedélyből fakadó okok mozgatják, amelyeket a konkrét forma kismértékben befolyásol, az általuk átélt örömök és kínok minden korban és minden helyen átélhetők; természetességük teszi őket időtállóvá. A személyes szokások előnyös egyedi vonásai csupán külső mázat alkotnak; egy ideig szépen ragyognak, de hamarosan megfakul a színük, és elvesztik korábbi csillogásukat. Az igazi szenvedélyeket a természet színeiről ismerjük fel; mindent áthatnak, és csak akkor érnek véget, amikor elpusztul a test, amelyen megmutatkoznak. Össze nem illő elemek esetleges társításai csak addig tartanak, amíg az őket létrehozó véletlen, de az elsődleges minőségek egységes egyszerűsége nem gyarapszik, és nem is fogyatkozik. A homokot egy áradás felhalmozza, de a következő el is söpri; a szikla mindig a helyén marad. Az idő folyama más költők műveinek könnyű anyagát folyamatosan pusztítja, de semmi hatással nincs a shakespeare-i gyémántra.

Ha minden nép nyelvében van – márpedig úgy vélem, van – olyan stílus, amelyik soha nem válik avittá, olyan kifejezésmód, amely harmóniában és egyezésben van a nyelv rendszerével és alapelveivel, s ezért miután kialakult, változatlan marad, akkor ezt a stílust valószínűleg a mindennapi érintkezés terén kell keresni, azok körében, akik az érthetőségre, nem pedig az eleganciára törekednek a beszédükben. A csiszolt emberek mindig követik az újabb divatokat, a műveltek pedig eltérnek a beszéd bevett formáitól, mert azt remélik, hogy ők majd jobbakat találnak vagy hoznak létre; aki ki akar tűnni, még akkor is változtat a hétköznapi kifejezésmódon, amikor az a megfelelő. Van azonban egy társalgási nyelv, amely már nem durva, de még nem kifinomult: ez a helyes nyelvhasználat, és költőnk innen válogatott komikus párbeszédeihez. Ezért van az, hogy a mai fül számára kellemesebb a nyelvezete bármely másik hasonlóan régi szerzőnél, s más erényei mellett mint nyelvünk egyik eredeti mesterét is tanulmányoznunk kell.

Ezek a megjegyzések nem kivétel nélkül igazak, csupán általában és az esetek nagy többségében. Shakespeare párbeszédei gördülékenyek és világosak, még ha időnként egyenetlenek és nehézkesek is, mint ahogy egy táj is lehet páratlanul termékeny, még ha nem is minden pontja alkalmas a megművelésre. A jellemei természetesekek, még ha a gondolataik néha erőltetettek is, és a cselekedeteik valószerűtlenek, ahogy a föld is egészében gömb alakú, még ha magaslatok és barlangok teszik is változatossá.

Shakespeare-nek minden erénye mellett hibái is vannak; olyan hibái, amelyek bárki más kiválóságát elhomályosítanák, sőt eltakarnák. Irigy rosszindulat és babonás istenítés nélkül mutatom be erényeit és hibáit, s hogy véleményem szerint milyen arányban keverednek. Nincs is ártatlanabb kérdés, mint hogy egy halott költő mennyiben érdemli ki az elismerésünket, így nem kell sok figyelmet fordítanunk a jóindulatot az igazságnál többre becsülők vakbuzgóságára.

Shakespeare legfőbb hiányossága ugyanaz, aminek könyvek és emberek legtöbb hibáját betudhatjuk. Feláldozza az erényt az előnyért, s annyiival több gondot fordít a gyönyörködtetésre, mint az oktatásra, hogy látszólag mindenfajta erkölcsi cél nélkül ír. Bár igaz, hogy a társas kötelességeink egész rendszerét gyűjthetjük ki a műveiből, hiszen aki ésszerűen gondolkodik, az szükségképpen morálisan is gondolkodik, de tanítás és axióma csak véletlenszerűen bukkan fel a drámákban. Nem osztja el megfontoltan a jót és a rosszat, s esetenként elmulasztja megmutatni, hogy az erényesek mennyire helytelenítik a gonoszak tetteit. Közömbösen vezeti át szereplőit helyes és helytelen döntéseken, s végül további gondolkodás nélkül válik meg tőlük, a véletlenre bízva,

milyen hatást vált ki a példájuk. Ezt a hibát nem mentheti korának barbársága, hiszen az írónak örök kötelessége a világ jobbá tétele, az igazságosság erénye pedig független időtől és helytől.

Az események összefűzése gyakran olyan kidolgozatlan, hogy a legcsekélyebb odafigyeléssel javítani lehet rajta, és Shakespeare olyan gondatlanul alakítja a cselekményt, mintha nem mindig látná át, hogy milyen terv szerint alkot. Még olyan esetekben is elmulasztja, hogy tanítson vagy gyönyörködtessen, amikor a történet menete ezt szinte kikényszerítené, s a hatásosabb jelenetek helyett látszólag az egyszerűbbeket választja.

Megfigyelhető, hogy számos darabjának a zárása látványosan elnagyolt. Ha már közel érezte a dolga végét, és maga előtt látta a jutalmát, akkor megkurtította a munkát, hogy a díj után kapjon. Vagyis ott lanyhul az erőfeszítése, ahol a leginkább meg kéne feszülnie, s ezért a végkifejlet vagy valószerűtlenül következik be, vagy nem tökéletes az ábrázolása.

Nem fordított figyelmet az idő és a hely jellegzetességeire, s fenntartások nélkül ruházott föl valamely kort vagy nemzetet egy másiknak a szokásaival, intézményeivel vagy vélekedéseivel, ami nem csupán valószerűtlen, hanem lehetetlen is. Pope ezeket a hibákat – több lelkesedéssel, mint bölcsességgel – képzelt interpolálóknak¹⁰ tulajdonította. Pedig nem kell csodálkoznunk azon, ha Hector Arisztotelészt idézi, vagy ha Theseus és Hippolyta szerelmének történetébe középkori tündérmítoszok keverednek. Bizony nem csak Shakespeare vétett a kronológia ellen; ARCADIA-jában kortársa, Sidney is – aki pedig élvezte a műveltség előnyeit – a pasztorált a feudális korszakkal keverte össze: az ártatlanság, a nyugalom és a biztonság napjait a felfordulás, a kegyetlenkedés és a kalandozás idejével.¹¹

Komikus jeleneteiben ritkán sikeresek a szellemességpárbajok és a szarkazmusvetelkedők; a viccek gyakran durvák, a tréfálkozás gyakran illetlen; az urak és a hölgyek nem igazán kifinomultak, és nem olyan csiszolt a viselkedésük, hogy az kellőképpen megkülönböztetné őket a bohócoktól. Nem könnyű eldönteni, hogy korának valódi társalgását jelenítette-e meg. Erzsébet uralkodását többnyire az előkelő, formális és tartózkodó viselkedés korának tartják, ám az oldottabb pillanatok talán nem voltak éppen elegánsak. A szórakozás egyes formái mégis bizonyára illőbbek voltak másoknál, és az írónak a legjobbat kell választania.

A tragédiákban láthatóan minél nagyobb az erőfeszítés, annál gyengébb az eredmény. Ha a helyzet kényszeríti ki a szenvedélyt, az többnyire hatásos és erőteljes, de valahányszor a saját invenciójához fordul, vagy megerőlteti a szellemét, a lázas munka eredménye csupán bombasztikus, jelentéktelen, egyhangú vagy homályos nyelvezet.

Az elbeszélőrészeket aránytalanul parádés dikció és fárasztó szószaporítás jellemzi: a történeteket pontatlanul és hosszadalmasan mondja el, pedig egyszerűen és tömören is megtehetné. Az elbeszélés mindig terhes a drámai költészetben, mert élet és hatás nélküli, s megakasztja a cselekményt; ezeknek a részeknek gyorsnak kell lenniük, és gyakori megszakítások kell, hogy változatossá tegyék őket. Shakespeare akadályt látott bennük, de ahelyett, hogy a rövidséggel tette volna könnyedebbé őket, méltóságteljes ragyogást kívánt adni nekik.

¹⁰ Vagyis azzal érvelt, hogy a kifogásolt részek nem Shakespeare-től származnak, hanem idegen kezek szúrták be azokat.

¹¹ Sir Philip Sidney (1554–1586) angol költő, udvaronc, katona; Johnson 1593-ban megjelent hosszú, prózát és költészetet vegyítő pásztori románcára utal.

Szónoklatai és formális beszédei többnyire hidegek és erőtlenek, az ő ereje ugyanis a természetből fakadt, s ha más tragédiaszerzőkhöz hasonlóan a hatások fokozására törekszik, és – nem mérlegelve, hogy mit kíván a helyzet – csupán a műveltségét kívánja fitogtatni, akkor gyakran csak az olvasó sajnálatát vagy elégedetlenségét váltja ki.

Gyakran megesik vele, hogy bonyolult gondolattal küzd, amelyet nem tud pontosan kifejezni, de elengedni sem akarja; ilyenkor birkózik egy darabig, majd, ha az továbbra is ellenáll, végül az éppen adódó szavakba foglalja, és otthagyja – hadd bontsa ki az, akinek több ideje van rá.

Nem mintha a bonyolult nyelvezet minden esetben összetett gondolatot jelentene, vagy a szószátyár verssor feltétlenül nagyszerű költői képet; a szavak és a dolgok összeillőségének az elvét igen gyakran figyelmen kívül hagyja, s triviális gondolatok, közönséges eszmék okoznak csalódást, miután a hangzatos jelzők és a felfuvalkodott retorikai alakzatok megragadták a figyelmet.

De a nagy költő csodálónak akkor van a legtöbb okuk panaszra, amikor a legközelebb jut ahhoz, amiben a legkiválóbb, és látszólag elszánta magát arra, hogy mély bánatba döntse vagy gyengéd érzésekkel töltsse el őket a nagyok bukása, az ártatlanokat fenyegető veszély és a szerelem útjában álló akadályok ábrázolásával. Ám amit a legjobban csinál, hamar annyiban hagyja. Gyengéd és patetikus részek után hamarosan meddő *conceit*óra és megvetésre méltó kétértelműségekre bukkanunk. Amint megérinti olvasóját, azonnal ellentétes hatást is kivált: az elmében feltámadó félelem és részvét akadályba ütközik, és a váratlanul erőtlén rész hatására elhal.

Olyan a szójáték Shakespeare, mint a fényes ködök¹² az utazó számára: mindenáron követi, s az elkerülhetetlenül letéríti az újáról, és mocsárba csalja. Gonosz erővel uralja az elméjét, és nem tud ellenállni a bűvöletének. Bármilyen emelkedett vagy mélyenszántó legyen is a gondolatmenet, gazdagítsa akár a tudásunkat, fokozza az érzéseinket, szórakoztasson epizódokkal vagy fokozza a feszültséget, egy hirtelen adódó szójáték kedvéért bármikor befejezetlenül hagyja a munkáját. Számára a szójáték az aranyalma, amelyért bármikor letér a pályáról, és elhagyja a magaslati pontot. Még a leggyengébb és legmeddőbb szójáték is olyan örömmel tölti el, hogy az ésszerűséget, az illendőséget és az igazságot is eladná érte. A szójáték volt az ő végzetes Kleopátrája: örömmel vesztette el érte a világot.

Lesznek, akik szokatlannak tartják majd, hogy szerzőnk gyengéinek felsorolása során nem emlitem az egységek figyelmen kívül hagyását: ama törvényeket, amelyeket költők és kritikusok közös tekintélye alapozott meg és tett általános érvényűvé.

Az írói mesterség szabályaitól való egyéb eltérései miatt a kritikusok ítélete elé bocsátom, s csak annyit kívánnék meg az érdekében, hogy – mint minden kiváló emberi teljesítmény esetében – hibáit az erényeivel együtt mérlegeljék. Ám e szabálysértésért éró megrovás alól – illő tisztelettel a műveltség iránt, amellyel szembe kell szállnom – mégis megkísérlem felmenteni.

A királydrámákra, amelyek sem nem tragédiák, sem nem komédiák, nem vonatkoznak a kritikusok törvényei; azoknak már akkor kijár a dicséret, ha a cselekmény változásai érthetőek, ha az epizódok változatosak és megindítóak, a jellemek pedig következetesek, természetesek és jól elkülönítettek. Másfajta egységességre nem is törekedett a szerzőjük, így ilyesmit nem is szabad keresnünk bennük.

¹² Ti. a lidércfény.

A többi művében megfelelően megőrizte a cselekmény egységét. Egyetlen olyan darabja sincs, amelyben a bonyodalom felépítése és annak megoldása szabályszerűen történne; nem törekszik rá, hogy először elrejtse, majd leleplezze művének tervét, hiszen a valóságban sem így szokták követni egymást az események – Shakespeare pedig a természet költője. A drámai szerkezetben azonban többnyire megtaláljuk, amit Arisztotelész megkövetelt: van eleje, közepe és vége, az események egymáshoz kapcsolódnak, a kifejtet pedig egyenesen következik az előzményekből. Lehet, hogy egyes epizódok elhagyhatók lennének, mint ahogy más költőknél rengeteg beszéd csak a színpadi idő kitöltését szolgálja, de a szerkezet egésze fokozatosan halad előre, és a darab vége lezárja a várakozásainkat.

Az idő és a hely egységére semmi figyelmet nem fordított, ám az ezek forrásául szolgáló alapelvek alaposabb vizsgálata talán csökkenthet az értékükön, megszüntetheti azt a bálványozást, amely Corneille kora óta általánosan övezi őket, s felismerhetjük, hogy ezek inkább jelentenek gondot a költőnek, mint örömet a nézőnek.

Az idő és a hely egységének megőrzését a dráma hitelessé tételének állítólagos szüksége indokolja. A kritikusok szerint elképzelhetetlen, hogy bárki is elhiggye, több hónapnyi vagy évnyi cselekmény végbemehet három óra alatt, vagyis hogy a néző úgy vélhetné: amíg a színházban ül, addig a követek távoli királyságokat járnak meg, hadseregek vesznek oda, városokat ostromolnak meg, egy száműzött visszatér vándorútjáról, vagy valaki, aki az előbb még a szerelmének udvarolt, most már a fia korai halálát siratja. Az elme visszariad a nyílt valótlanságtól, s a fikció ereje megrendül, ha elveszti a valóságosság látszatát.

Az idő szigorú megkurtításától szükségszerűen összeszűkül a tér is. Ha a közönség tudja, hogy az első jelenet Alexandriában játszódik, nem feltételezheti, hogy a második helyszíne Róma, hiszen ilyen távolba ilyen gyorsan még Médeia sárkányai sem röphetnének el. Bizonyosan tudja, hogy nem változtatott helyet, s azt is, hogy a hely magától nem változik. Egy házból nem lesz pusztaság, Thébából nem lesz Perszeopolisz.

Ilyen diadalittas szavakkal ünnepli a kritikus a szabályszegő költő balsorsát, és az ünneplés ellen többnyire senki nem emel szót. Ideje tehát megmondani a kritikusnak, Shakespeare tekintélyére hivatkozva, hogy olyan álláspontot tesz magáévá és tekint megkérdőjelezhetetlen alapelvnek, amelyet, míg a lélegzete a szavakat formálja, értelme nyilvánít hibásnak. Nem igaz, hogy bármely ábrázolást összetévesztenénk a valósággal, s hogy valaha is lett volna olyan drámai mese, amely fizikai valójában hihető volt, vagy bárki egyetlen pillanatra is elhítte volna.

Az előfeltételezi az az ellenvetés, amely szerint nem tölthetjük az egyik órát Alexandriában, a másikat pedig Rómában, hogy a darab kezdetekor a néző valóban azt képzelet, hogy Alexandriában van, és azt hiszi, hogy a színházba vezető sétája Egyiptomba vezető utazás volt, sőt, hogy Antonius és Kleopátra idejében él. De aki mindezt el tudja képzelet, az előtt nincs határ. Aki valóban azt képzelet, hogy a színpad maga a Ptolemaioszok palotája, az fél óra múlva azt is el tudja hinni, hogy az az actiumi hegyfok. A delúzió, ha egyszer utat engedünk neki, nem ismer korlátokat. Ha a néző egyszer arra a meggyőződésre jutott, hogy régi ismerősei átváltoztak Nagy Sándorra és Caesarrá, hogy egy gyertyákkal megvilágított szoba maga a pharsalusi síkság vagy éppen a Granicus partja, akkor olyan magasra emelkedett, ahol az ész és az igazság semmiképpen el nem érheti, s a mennyei költészet magasából megveti a földi természet határoltóságát. Semmi nem indokolja, hogy egy ilyen önkívületben tévelygő elme miért is figyelne az órát, vagy hogy az a trópusi lázban szenvedő agy, amely csatamezővé változtatja a színpadot, miért is ne tehetne egy évszázadot egyetlen órává.

Az az igazság, hogy a nézőket egy pillanatra sem csalják meg az érzékeik, az első felvonástól az utolsóig tudatában vannak, hogy a színpad csak színpad, s a színészek csak színészek. Azért mennek színházba, hogy meghallgassák egy bizonyos számú sor elszavalását, illő gesztusokkal és elegáns hangsúlyozással. A sorok bizonyos cselekményhez kötődnek, s a cselekmény szükségszerűen valamilyen helyhez, de a történetet kiadó események a legtávolabbi helyeken is megtörténhetnek. Miért is lenne abszurd elfogadnunk, hogy egy tér először Athént, majd Szicíliát jeleníti meg, ha mindvégig tudjuk, hogy az a tér sem nem Athén, sem nem Szicília, hanem egy modern színház.

Az előfeltevésnek megfelelően, ahogy a teret, úgy az időt is kibővíthetjük. Az időbeli ugrások többnyire a felvonások között telnek el, hiszen a cselekmény ténylegesen megjelenített részében egybeesik a valós és a költői időtartam. Azért, mert az első felvonás Rómában játszódik, és a Mithridátész elleni háború előkészületeit ábrázolja, még nem abszurd a végkifejlet során Pontusban látni a csatát, hiszen tudjuk, hogy nem készülünk csatára, és nincs is háború; tudjuk, hogy sem Rómában, sem Pontusban nem vagyunk, s aki előttünk áll, az nem Mithridátész és nem is Lucullus. A dráma egymást követő cselekmények imitációit tartalmazza. S ha egyszer olyan a kapcsolatuk, hogy csakis az idő közvetíthet közöttük, akkor miért is ne jeleníthetne meg a második egy olyan cselekményt, amely évekkal az első után következett? Minden létmód közül az idő van a leginkább alárendelve a képzelőerőnek, s könnyen tekintünk néhány órát több évnek. A szemlélet könnyen lerövidíti a valódi események időtartamát, s így könnyen elfogadja ugyanezt az imitációk terén is.

Lesznek, akik azt kérdezik majd, hogyan indíthat meg minket a dráma, ha nem adunk neki hitelt. Pedig pontosan annyi hitelt adunk neki, amennyit egy drámának adunk kell. Egy valóságos eredeti hiteles utánezataként minden alkalommal hitelt adunk neki, amikor megindít bennünket, ugyanis azt jeleníti meg a nézők számára, hogy ők maguk mit éreznének, ha azt tennék vagy azt szenvednék el, amit a színpadon eljátszanak. Nem az a megfontolás üt minket szíven, hogy valódi veszedelmeket látunk, hanem hogy a látott veszedelmek minket is elérhetnek. Még ha érzékszalódás áldozatai vagyunk is, akkor sem a színészeket, hanem önmagunkat képzeljük egy pillanatra boldogtalannak; nem a valós, hanem a lehetséges balszerencsét fájlaljuk, ahogy az anya sír a kisbabája láttán, ha eszébe ötlük, hogy a halál megfoszthatja gyermekétől. A tragédia öröme annak tudatából fakad, hogy mindez fikció; ha azt hinnénk, hogy valódi gyilkosságokról és árulásokról van szó, az elvenné az örömünket.

Az utánezatok nem azért okoznak fájdalmat vagy örömet, mert valósnak hisszük őket, hanem mert valós dolgokra emlékeztetnek. Amikor a képzelőerő festett tájképben gyönyörködik, nem hisszük azt, hogy a fák árnyékába húzódhatunk, vagy hűsölhetünk a forrásoknál; csak arra gondolunk, milyen örömet adna, ha ilyen források csobognának mellettünk, és ilyen fák hajladoznának fölöttünk. Izgalmat vált ki belőlünk V. Henrik történetének elolvasása, pedig senki nem téveszti össze a könyvét az agincourt-i csatamezővel. A dráma előadása egy könyv elszavalását jelenti, annak hatását növelő vagy csökkentő kiegészítő elemekkel. A köznapi stílusú komédia gyakran erőteljesebb a színházban, mint olvasva, míg a fejedelmi tragédia mindig erőtlenebb. Petruchio humorát fokozhatja a fintorgás, de milyen hanggal vagy gesztussal remélhetnénk bármit is hozzátenni Cato monológjának emelkedettségéhez vagy hatásához?¹³

¹³ Joseph Addison (1672–1719) CATO című, 1713-ban bemutatott drámájáról van szó, amely az egész XVIII. század során az angol klasszicista tragédiaírás iskolapéldájaként szolgált. Addison ezenfelül jelentős esszéista, kritikus, költő és whig politikus is volt.

Az olvasott dráma úgy érinti meg az elmét, mint az előadás, így aztán világos, hogy a cselekményt nem véljük valósnak. Amiből pedig az következik, hogy a felvonások között bármilyen hosszú idő eltelhet, s a nézőnek sem kell többet törődnie a térrel és az idővel, mint egy elbeszélés olvasójának, aki előtt egy óra alatt lefolyhat egy hős élete vagy egy birodalom történelme.

Véleményem szerint eldönthetetlen és vizsgálni is felesleges, hogy Shakespeare tudott-e az egységekről, és megfontoltan vetette el őket, vagy boldog tudatlanságban tért el tőlük. Ésszerű feltételezni, hogy amikor híressé vált, már nem volt szüksége a tudósok és kritikusok tanácsaira és intéseire, s hogy végül szándékosan tartott ki egy olyan gyakorlat mellett, amelyet talán véletlenül alakított ki. Minthogy a mese szempontjából csakis a cselekmény egysége elengedhetetlen, a tér és az idő egysége pedig nyilvánvalóan hamis előfeltevésekből ered, s a dráma körülhatárolásával csökkenti annak változatosságát, nem hiszem, hogy különösebben sajnálkoznunk kéne, amiért Shakespeare nem ismerte vagy nem követte őket; és ha találnánk is még egy ilyen költőt, őt sem tudnám szigorúan megróni, amiért az első felvonása Velencében, a második Cipruson játszódik. A pusztán esetleges szabályok megszegése éppúgy illik Shakespeare átfogó géniuszához, ahogy az ilyesfajta megrovások Voltaire szórszálhasogató és kicsinyes kritikusi tevékenységéhez.

„*Non usque adea permiscuit imis
Longus summa dies, ut non, si voce Metelli
Serventur leges, malint a Caesare tolli.*”¹⁴

Mégis, amikor leértékelem a drámaírás e szabályait, nem tudom elfelejteni, mennyi gondolat és mennyi műveltség állítható szembe az álláspontommal; e tekintélyek előtt nem azért félek megállni, mintha azt hinném, hogy ebben a kérdésben a pusztá tekintély dönt, hanem mert fel kell tennem, hogy ezeket az elveket jobb okokból fogadták el ilyen könnyen mindeddig, mint amilyeneket találok sikerült. Vizsgálódásaim mindenestre arra vezettek – s e téren neveltséges lenne elfogulatlansággal dicsekednem –, hogy az idő és a hely egysége nem elengedhetetlen a drámai hitelesség eléréséhez, s hogy bár esetenként örömeinkre szolgálhat, mégis minden esetben fel kell áldoznunk a változatosság és a tanulságosság nemesebb szépségeiért. A kritikusok által felállított szabályok precíz betartásával írt darabokra míves kuriózumként kell tekintenünk, a túlzó és magamutogató művészet produktumaként, amely lehetséges ugyan, de nem szükségszerű.

Aki úgy tartja be mindhárom egységet, hogy ezáltal a darab semmilyen más szempontból nem csorbul, éppolyan méltó az elismerésünkre, mint az építész, aki egy fellelgvár tervezése során úgy tart be minden lehetséges szabályt, hogy az épület nem veszít az erejéből; egy fellelgvár legfőbb szépsége mégis az, hogy távol tartja az ellenséget, egy drámáé pedig, hogy a természetet utánozza, s az életre tanít.

¹⁴ Az idézet Marcus Annaeus Lucanus (39–65) PHARSALIA AVAGY BELLUM CIVILE címen ismert eposzából származik. III. 138–140. Márki József fordításában: „*Nem tévesztett még allal főt annyira össze / A nagy idő, miszerént a törvényt, hogyha Metellusz / Szóval tartja fön azt, el jobb nem volna törülni / Cézárnak.*” Lukán: FÁRZÁLIA, VAGY POLGÁRHARC. HŐSKÖLTEMÉNY 10 ÉNEKBE. Rudnyánszky A. könyvnyomdájából, 1885. 107. Vince Máté nyersfordításában: „*Annyira mélyen azért még nem kavarodott fel a hosszú nap, hogy ha Metellus szava örzi a törvényt, akkor az ne akarna inkább Caesar által eltöröltetni [ti. a törvényt].*”

Lehetséges, hogy amit írok – nem dogmatikusan, hanem a kérdést vitára bocsátva –, a dráma alapelveinek újbóli megvizsgálását teszi szükségessé. Szinte elrémít saját merészségem, s amikor belegondolok, mennyi híres és kiváló ember képviseli az ellentétes álláspontot, már-már alázatosan elnémulok, mint ahogy Aeneas is feladta Trója védelmét, amikor látta, hogy Neptunus rengeti a falakat, és Juno vezeti az ostromló sereget.

Akiket pedig nem győznek meg az érveim Shakespeare ítéletének helyességéről, könnyen elnézhetik neki a tudatlanságát, ha belegondolnak élete körülményeibe.

Akkor tudjuk valakinek a teljesítményét helyesen értékelni, ha a korának állapotához és személyes lehetőségeihez mérjük, s bár az olvasó számára egy könyv sem rosszabb, sem jobb nem lesz a szerző életkörülményeinek függvényében, hallgatólagosan az emberi teljesítményeket mégis mindig az emberi lehetőségekhez mérjük, s minthogy az emberi tervek kiterjeszhetőségének vizsgálata s az ember eredendő erőinek felmérése sokkal magasabb rendű feladat bármely konkrét teljesítmény megítélésénél, arra is mindig kíváncsiak vagyunk, hogy milyen eszközökkel és milyen mesterségbeli tudással dolgozott valaki, hiszen így állapíthatjuk meg, mi tulajdonítható a természettől adott képességeknek és mi a külsődleges és járulékos segítségnek. Az európai uralkodók lakhelyeivel összehasonlítva a perui és mexikói paloták kétségkívül szegényes és kényelmetlen lakhelyek voltak, mégis ki tagadhatná meg tőlük a csodálatát, ha arra gondol, hogy vas használata nélkül épültek?

Shakespeare korában az angol nemzet küszködve próbált túljutni a barbárságon. VIII. Henrik idejében áttelepítették ide az itáliai filológiát, és Lilly, Lincre, More, Pole, Cheke és Graham, később Smith, Clerk, Haddon és Ascham sikerrel művelték a tanult nyelveket.¹⁵ Bevezették a görögöt a fiúknak a legkiválóbb iskolában, s akiknek az eleganciájához műveltség is társult, szorgalmasan olvasták az olasz és a spanyol költőket. De az irodalom ezzel együtt a kimondottan tudós emberek, valamint az előkelő férfiak és nők kiváltsága maradt. A többség durva volt és felvilágosulatlan; az írni-olvasni tudás továbbra is a megbecsült ritkaságok közé tartozott.

A személyekhez hasonlóan a nemzeteknek is van gyerekkoruk. Ha egy népben most ébredt csak föl az irodalom iránti érdeklődés, s nem ismeri még a dolgok valódi állapotát, akkor nem tudja, hogyan ítéljen arról, amiben állítólag magára kellene ismernie. A tudatlanok – a hiszékeny gyerekekhez hasonlóan – mindent szívesen fogadnak, ami távol áll a megszokott jelenségektől; s egy olyan országban, amelybe nem ért el a műveltség fénye, a nép egésze tudatlan. Akik közkeletű műveltségre vágytak, azok a kalandokról, óriásokról, sárkányokról és bűbájokról szóló könyveket forgatták; az ARTHUR HALÁLA volt a kedvenc olvasmányuk.¹⁶

A csodákban tobzódó fikciókat habzsoló elme elveszti ízlését a fűszerezetlen igazság iránt. A világ mindennapi cselekményeit utánzó darabnak nem lett volna nagy hatása a PALMERIN és a GUY OF WARWICK csodálóira;¹⁷ aki ennek a közönségnek írt, annak rendkívüli események és mesés fordulatok után kellett kutatnia, s a tájékozatlan kíváncsiak körében éppen az érettebb tudású embert sértő hihetetlenség volt az írásművek fő erénye.

¹⁵ Johnson egykor híres XVI–XVII. századi tudósok, fordítók, humanisták neveit sorolja.

¹⁶ Johnson feltehetőleg Sir Thomas Malory (?–1471) 1470-ben befejezett, az Arthur-legendákat szintetizáló nagy művére (LE MORTE D'ARTHUR) gondol.

¹⁷ Népszerű középkori románcok.

Szerzőnk műveinek cselekményei többnyire regényekből származnak, s okkal feltételezhetjük, hogy a legnépszerűbbeket választotta, amelyeket sokan olvastak, és még többen meséltek tovább; ez a közönség ugyanis nem tudta volna követni a dráma bonyolult fordulatait, ha nem lett volna kezében a történet vezérfonala.

E történetek – amelyeket ma alig ismert szerzőknél fedezünk föl – az ő idejében hozzáférhető és elterjedtek voltak. Az *AHOGY TETSIK* cselekménye, amelyről ma azt feltételezik, hogy Chaucer *GAMELYN*-jéből származik,¹⁸ megtalálható volt egy kis korabeli pamfletben. Az idős Cibber úr pedig emlékezett a *HAMLET* egyszerű angol prózában megírt történetére, amelyet a mai kritikusoknak Saxo Grammaticusnál kell keresniük.¹⁹

Az angol királydrámák forrásai angol krónikák és balladák voltak, s ahogy az ókori írók modern változatokban kezdtek ismertté válni Angliában, úgy szolgáltak egyre újabb témákkal: Shakespeare darabokat írt például Plutarkhosz egyes életrajzaiból, miután North lefordította őket.²⁰

A cselekményei – akár történetiek, akár mesések – mindig fordulatokban gazdagok; ez könnyebben megragadta a csiszolatlan nép figyelmét, mint a gondolatok vagy az érvek, a csodálatos hatások ereje pedig még az efféléket megvető embereken is úrrá lesz: mindenki azt tapasztalja, hogy Shakespeare tragédiái bárki másénál nagyobb erővel ragadják meg az elmét. Mások egyes beszédekkel gyönyörködtetnek bennünket, ő viszont mindegyre az események folyásával tart izgalomban, s talán Homéroszt leszámítva mindenkin túltesz az író legelső feladatának teljesítésében: folyamatos és kielégíthetetlen kíváncsiságot táplál, amely kényszeríti, hogy aki belefogott a műbe, az olvassa is végig.

A darabjaiban oly gazdag látványvilág és a parázs aktivitás is ugyanezzel az okkal magyarázható. Ahogy gyarapodik a tudás, úgy származnak az örömök a szem helyett egyre inkább a fültől, ám annak hanyatlásával vissza is térnek oda. Akik először látták szerzőnk munkáit, a költői nyelvnél jobban ismerték a parádékat és a felvonulásokat; a párbeszédhez fűzött magyarázatként valószínűleg szükségük volt látható és világosan tagolt eseményekre. Shakespeare tudta, hogyan szerezheti a legtöbb örömet, és akár arról van szó, hogy az ő eljárása természetesebb, akár arról, hogy a példája befolyásolja a nemzetet, ma is azt találjuk, hogy nem elegendő beszélni a színpadon, hanem tenni is kell valamit, mert a tétlen szónoklást hűvösen fogadják, legyen az mégoly zenei, szenvedélyes vagy fenséges is.

Voltaire csodálkozásának ad hangot, hogy a nemzet, amelyik látta Cato tragédiáját, továbbra is elviseli szerzőnk különönségeit. Azt válaszoljuk erre, hogy Addison a költők nyelvén beszél, Shakespeare viszont az emberekén. A *CATÓ*-ban megszámlálhatatlan olyan szépséget fedezhetünk föl, amely miatt megszeretjük a szerzőjét, de semmi olyasmit, ami emberi érzésekkel és emberi cselekedetekkel ismertet meg bennünket; az ítélőerő és a műveltség egyesülésének legszebb és legnemesebb szülőttei közé soroljuk, míg az *OTHELLO* a géniusz által megtermékenyített megfigyelés erővel és étellel teli

¹⁸ A XIV. század közepén keletkezett verses románc, amely valóban megtalálható a *CANTERBURY MESÉK* egyes kézírataiban, ám nem Chaucertől származik.

¹⁹ Colley Cibber színész, drámai szerző, költő és önéletrajzíró volt. A prózában írt *HAMLET* (sic!) *TÖRTÉNETE* 1608-ban jelent meg. Saxo Grammaticus, a XIII. századi dán történetíró *GESTA DANORUM* (A DÁNOK TÖRTÉNETE) című munkája tartalmazza Hamlet történetének alapjait.

²⁰ Sir Thomas North (1523–?1601) francia közvetítő nyelvűből készült fordítása 1579-ben jelent meg. North fordítóként vált híressé, Plutarkhosz mellett Marcus Aurelius fordítását kell megemlíteni.

gyermek. A CATO a kimódolt és képzelet szülte viselkedésmódok ragyogó felvonulása, amelyben illő és nemes gondolatok hangzanak el könnyed, emelkedett és harmonikus nyelven; a műben bemutatott remények és félelmek mégsem érintik meg a szívet, amely így kizárólag a szerzőre utal. Cato nevét mondjuk ki, de Addisonra gondolunk.

Egy pontos és szabályos szerző műve olyan, mint egy akkurátusan megtervezett és gondosan kialakított kert, amelyet árnyas helyek tesznek változatosabbá és virágok illatosabbá; Shakespeare műve ellenben erdő, amelyben tölgyek nyújtóztatják az ágaikat, és fenyők tornyosodnak a magasban, köztük pedig hol gyomok és tövises bokrok nőnek, hol mirtusz és rózsza talál menedékre; megrendítő pompával töltik meg az elmét, és végtelen változatosággal. Más költők vitrinekben teszik közzé értékes ritkaságaikat, amelyeket aprólékosan kidolgoztak, megformáztak és ragyogóra csiszoltak. Shakespeare egy bányát tár fel, amely kimeríthetetlenül gazdag aranyban és gyémántban, még ha rárakódások homályosítják is el a kincset, tisztátlanságok vannak is le az értékéből, és közönséges ásványokkal keveredett is el.

Sok vita folyt arról, hogy Shakespeare természettől adott erejének köszönheti-e a nagyságát, vagy részesült-e az iskolai nevelés, a kritikai tudomány előírásai és a régi szerzők példája által adott előnyökből.

Mindig is jelen volt egy hagyomány, amely szerint Shakespeare műveletlen volt: nem vett részt rendszeres iskoláztatásban, és nem ismerte jól a holt nyelveket. Jonson, a barátja szerint „*kevés latint tudtál, s görögöt még / kevesebbet*”,²¹ márpedig ő – túl azon, hogy semmilyen elképzelhető oka nem lehetett rá, hogy hazudjon – olyan korban írt, amikor Shakespeare jellemét és tudását még tömegek ismerték. Tanúskodását ezért perdöntőnek kell tekintenünk a vitában, mindaddig, amíg valakinek nem sikerül hasonló súlyú, ennek ellentmondó bizonyítékkal előállnia.

Többen is azt képzelték, hogy régi szerzők imitációjára s így alapos műveltség jeleire bukkantak Shakespeare-nél, de ismereteim szerint csakis olyan példákkal álltak elő, amelyeket éppen az ő korában fordítottak le, vagy olyan véletlenszerű gondolati egyezésekről van szó, amelyek bármely két szerző között előfordulhatnak, akik ugyanazt a témát dolgozzák fel, s olyan életbölcseésekről, erkölcsi axiómákról, amelyek minden társalgásban felbukkannak, és közmondások formájában járják be a világot.

Valaki megjegyezte, hogy e nagy jelentőségű mondat: „*Menj csak előre, majd megyek utánad*”,²² valójában az „*I prae, sequar*”²³ fordítása. Azt is hallottam már, hogy amikor Caliban kellemes álma után azt mondja: „*ébredve sírok / S megint álmodni vágyom*”,²⁴ akkor a szerző Anakreónt imitálja, aki ugyanebben a helyzetben ugyanezt kívánta – mint mindenki más is.

Van ugyan pár részlet, amelyet akár imitációnak is tekinthetünk, de olyan kevés, hogy ezek a kivételek inkább csak erősítik a szabályt. Ezekkel idézetekben vagy beszélgetés során találkozott véletlenül, s minthogy mindent fölhasznált, amihez hozzáfért, ha több idézetet ismer, többet is használt volna.

²¹ Ben Jonson: SZERETETT MESTEREMNEK, WILLIAM SHAKESPEARE-NEK, ÉS ANNAK EMLÉKÉRE, AMIT RÁNK HAGYOTT. Szabó Lőrinc fordítása. In: Szcenzi, 46.

²² III. RICHÁRD. I. 1. 144. Vas István fordítása.

²³ Terentius: AZ ANDROSI LÁNY. I. 171. Kárpáthy Csilla fordításában: „*menj előre, majd jövök*”. = RÓMAI VÍGJÁTÉKOK. PLAUTUS –TERENTIUS. Európa, 1961. 320.

²⁴ A VIHAR. III. 2. Babits Mihály fordítása.

A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA elismerten Plautus Az IKREK-jéből ered; az egyetlen akkoriban angolul hozzáférhető Plautus-darabból.²⁵ Mi lehetne valószínűbb annál, hogy aki ezt utánozta, az utánozott volna mást is, ha a le nem fordított művek nem lettek volna hozzáférhetetlenek a számára?

Bizonytalan, hogy élő nyelveket ismert-e. A darabjaiban szereplő francia nyelvű jelenetek nem sokat bizonyítanak: könnyen megíráthatta őket mással; s még ha beszélt is annyira a nyelvet, mint a legtöbben, valószínűleg akkor is segítséget kellett volna igénybe vennie. Romeo és Júlia történetével kapcsolatban megállapították, hogy az angol fordítást követve tér el az eredetitől; bár ez persze nem bizonyítja, hogy ne ismerete volna az eredetit. Nem azt kellett utánoznia, amit maga ismert, hanem ami a közönsége számára volt ismerős.

A latin nyelvtan alapjait valószínűleg elsajátította, de odáig nem jutott el, hogy könnyedén olvashatta volna a római szerzőket. Nem találtam elégséges bizonyítékot, amely alapján dönthetnénk az élő nyelvekkel kapcsolatos ismereteiről, de minthogy nem ismeretesek francia vagy olasz szerzőket követő művei – pedig az olasz költészetet ekkortájt nagyra becsülték – hajlok rá, hogy azt higgyem, lényegében csak angolul olvasott, és drámáit már lefordított elbeszélésekre alapozta.

Pope nagyon helyesen jegyzi meg, hogy sok bölcsesség van elszórva az írásaiban, de többnyire nem olyasfajta, amit könyvekből tanul meg az ember.²⁶ Aki meg akarja érteni Shakespeare-t, nem érheti be azzal, hogy a dolgozószobában tanulmányozza: a jelentést néha a mezei sportok vagy a kézműves áruk között kell keresnie.

Mégis elegendő adat bizonyítja, hogy nagyon szorgalmas olvasó volt, s minthogy nyelvünk sem volt híján a könyveknek, anélkül is bőségesen kielégíthette a kíváncsiságát, hogy külföldi irodalmakban kellett volna elmélyednie. Számos római és több görög szerzőt lefordítottak már, a reformáció pedig gazdag teológiai műveltséget hozott a királyságba; az emberi vizsgálódás fő témáiról angol szerzők is írtak, a költészetet szorgalommal, sőt sikeresen művelték. Ez elegendő ismeretet adott egy a tudás elsajátítására és gyarapítására ennyire alkalmas elmének.

De nagyságának túlnyomó része saját géniuszából származik. Az angol színházat egészen kezdetleges állapotban találta: nem született még olyan tragédia vagy komédia, amelyből látható lett volna, mennyi öröm nyerhető akár az egyikből, akár a másiktól. Sem a jellemek megformálásához, sem a párbeszédíráshoz nem értettek. Joggal mondható, hogy mindkettőt Shakespeare vezette be nálunk, s hogy a legsikeresebb jeleneteiben mindkettőt tökélyre vitte.

Nem könnyű megállapítani, hogy milyen fokozatokon ment keresztül a fejlődése, hiszen műveinek kronológiájáról nincs megállapodás. Rowe véleménye szerint *„talán nem úgy kell eljárunk, mint más szerzőknél: hogy a legkevesbé tökéletes műveit tekintjük a legkorábbiaknak; a természetnek oly nagy, a művészetnek pedig olyan kicsi szerepe volt a teljesítményében, hogy akár a fiatalkori alkotásai is lehettek – a legélettelebbek lévén – a legjobbak”*.²⁷

²⁵ A Johnson által forrásnak vélt 1595-ös fordításra (egy bizonyos W. W. munkájára) Shakespeare nem támaszkodhatott 1594-ben bemutatott darabja írása során.

²⁶ Pope ezt írta: *„az mindenestre biztos, hogy nagy olvasottsággal rendelkezett, még ha ezt nem is mindenki fogja műveltségnek nevezni”*.

²⁷ Nicholas Rowe (1674–1718) költő, drámaíró, Shakespeare első szerkesztője. Az idézet a Johnson által alább részletesen tárgyalt kiadáshoz csatolt rövid életrajzból (SOME ACCOUNT OF THE LIFE, & OF MR. WILLIAM SHAKESPEARE) származik.

A természet hatalma azonban csak arra terjed ki, hogy a szorgalommal összegyűjtött vagy szerencsésen adódó anyagokat egy meghatározott célra felhasználhassuk. Tudással senkit nem ruház föl a természet, s csak a tanulás és a tapasztalat által már összegyűjtött képek társításában és alkalmazásában segídkeznek. Shakespeare is, bármennyire elhalmozta kegyeivel a természet, csak az ismereteiből dolgozhatott, s – mint minden halandó – csak fokozatosan gyarapíthatta az ideáit. Így lett ő is egyre bölcsebb a korral: ahogy egyre mélyebben ismerte, úgy tudta egyre jobban bemutatni az életet; úgy vált egyre sikeresebb tanítónak, ahogy maga is egyre többet tudott.

Az éber megfigyelést és a pontos megkülönböztetés képességét sem a könyvek, sem a tanítás nem pótolhatják; ezekből fakad szinte minden eredeti és született kiválóság. Shakespeare bizonyára éles szemmel tekintett az emberiségre, végtelen kíváncsisággal és figyelemmel. Más írók az elődeiktől kölcsönzik a szereplőiket, és csupán a pillanatnyi szokások esetleges kiegészítéseivel teszik őket változatosabbá: az öltözékek különböznek, de a test változatlan. A mi szerzőnknek azonban az anyagot és a formát is létre kellett hoznia, ugyanis Chauceren kívül, aki véleményem szerint nem volt rá nagy hatással, angol nyelven nem volt más szerző – de talán a többi modern nyelven sem sok –, aki természetes színeiben állította volna elének az életet.

Még nem kezdődött meg az ember eredendő jó szándékát vagy rosszindulatát illető vita. Még nem tettek kísérletet az elme gondolati úton történő elemzésére, a szenvedélyek forrásainak felderítésére, a bűn és az erény alapelveinek feltárására, a cselekvés mozgatórugóinak kitapogatására a szív mélyén. Mindazok a vizsgálódások, amelyeket azóta végeztek, hogy az emberi természet kutatása divatossá vált – esetenként finom megkülönböztetéseket, de gyakran céltalan szörszálhasogatást eredményezve –, még ismeretlenek voltak. A műveltség gyerekkorát még kielégítő mesék csupán a cselekvés felszíni megjelenését mutatták: beszámoltak az eseményekről, de nem érintették az okaikat; olyanok számára íródtak, akik nagyobb örömet lelték a csodákban, mint az igazságban. Még nem lehetett a dolgozószobában ülve tanulmányozni az emberiséget; aki meg akarta ismerni a világot, annak a saját megfigyeléseit kellett összegyűjtenie, a munkálkodó és a szórakozó emberek közé keveredve.

Boyle örült előkelő származásának, mert ez lehetővé tette tudásvágya kielégítését.²⁸ Shakespeare nem volt ilyen szerencsés helyzetben. Nincstelen kalandorként érkezett Londonba, és egy ideig igen szerény munkákból élt.²⁹ A géniusz és a tudomány számos műve olyan életkörülmények között jött létre, amelyek látszólag nemigen kedveznek a gondolkodásnak és a vizsgálódásnak. Az ilyen esetek sokaságán töprengve az ember hajlamos azt gondolni, hogy ilyenkor az ambíció és a kitartás felülkerekedik a külső tényezőkön, és minden segítség vagy akadály köddé válik előttük. Shakespeare géniuszát nem nyomhatta el a szegénység súlya, sem az a szűkös szellemi közeg, amelyben a nélkülöző emberek elkerülhetetlenül mozognak: elméjéről úgy hullottak le sorsának terhei, „*mint oroszán sörényéről a harmat*”.³⁰

Számos nehézségen kellett felülkerekednie, igen kevés segítséggel, de közben sokfajta életvitellel és különböző született lelkialkatokkal ismerkedett meg, megtanulta, hogyan ábrázolja gazdag változatossággal, különítse el egymástól aprólékosan és mutassa be a megfelelő társításokat kialakítva teljességükben őket. Az alkotásnak ebben a

²⁸ Robert Boyle (1627–1691) angol kémikus és természetfilozófus.

²⁹ Hasonlóan magához Johnsonhoz; ezt a bekezdést sokan részben Johnson önarcképeként olvassák.

³⁰ TROILUS ÉS CRESSIDA. III. 3. Szabó Lőrinc fordítása.

részében nem volt kit utánoznia, ám minden későbbi szerző őt utánozta, és kétséges, hogy az összes követőjéből együtt több elméleti maximát vagy a gyakorlati bölcsesség több szabályát lehet-e leszűrni annál, amennyit egymaga adott az országának.

Nem csak az emberi cselekedetekre terjedt ki az érdeklődése; a tárgyi világnak is pontos megfigyelője volt, s így a leírásai mindig olyan konkrétumokat tartalmaznak, amelyek a dolgoknak a maguk valóságában történő megfigyeléséből származnak. Megfigyelhető, hogy számos nemzet legelső költői megőrzik az elismertségüket, míg az őket követő generációk alkotóit rövid ünneplés után elnyeli a feledés. Az első érzései és leírásai – bárkik legyenek is azok – közvetlenül a tudásból fakadnak, s így erős a hasonlóság: minden szem igazolja a leírásokat, minden szív az érzéseket. Akiket a korán jöttek hírneve ugyanarra a területre csábít, részben az elődeiket, részben a természetet utánozzák, amíg aztán egy kor könyvei akkora tekintélyre nem tesznek szert, hogy a következő korok számára a természet helyébe lépnek, és az utánzás, amely soha nem tökéletesen pontos, végül szeszélyessé és esetlegessé válik. Shakespeare esetében, írjon akár az életről, akár a természetről, mindig egyértelmű, hogy mindent a saját szemével látott: nála a kép nem homályos, és nem torzítja semmilyen más elme hatása: a tudatlanok érzik az általa ábrázoltak helyességét, a tanultak pedig látják azok tökéletességét.

(Folytatása következik.)

Takáts József

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS A RAJONGÁS POLITIKAI FOGALMA

Az utóbbi másfél évtizedben valószínűleg Kemény Zsigmond *A RAJONGÓK* című műve a legtöbbet értelmezett XIX. századi magyar regény. Az alábbi tanulmány nem kíván e tizenöt év interpretációival versengeni: nem a regény egészéhez, csupán a címéhez fűz magyarázatokat. Olvasva ugyanis *A RAJONGÓK* legutóbbi elemzéseit,¹ arra lettem figyelmes, hogy e tanulmányok szerzői azzal a kérdéssel nemigen foglalkoztak, hogy mit jelenthetett a *rajongó*, a *rajongás* fogalma Kemény és 1850-es évekbeli közönsége számára. E fel nem tett kérdésnek talán az lehet az oka, hogy maga a regény elégséges választ látszik adni a kérdésre, s a múlt évek interpretációs hullámát elindító tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály ki is bontotta e választ; legjobb lesz hát az ő feleletétől elindulnom a magamé felé.

¹ Hites Sándor: *APOKALIPSZIS ÉS TÖRTÉNETISÉG: A VÉGIDŐK NYELVE „A RAJONGÓK”-BAN*. *Filológiai Közöny*, 2008/1–2. 98–114.; Benkő Krisztián: *SZINEKDOCHÉ ÉS ÖNKIVÜLET: APOKALIPSZIS-ÉRTELMEZÉSEK KEMÉNY ZSIGMOND A RAJONGÓK CÍMŰ REGÉNYÉBEN*. *Literatura*, 2008/1. 7–19.; Bényei Péter: „EL VAN TÉVESZTVE EGÉSZ ÉLETÜNK!” SZUBJektumfilozófia és történelmi regény. *KEMÉNY ZSIGMOND: A RAJONGÓK. = UŐ: A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 318–366.; Balázs Mihály: *FORRÁSKÉZELÉS ÉS ESZTÉTIKUM (MEGJEGYZÉSEK KEMÉNY ZSIGMOND A RAJONGÓK CÍMŰ REGÉNYÉRŐL)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010/4. 315–345.

Bár a regényben legtöbbször a szombatos szekta tagjai nevezetnek rajongóknak, nem kétséges, hogy igaza van Szegedy-Maszák írásának, amikor hangsúlyozza, hogy „hiba volna azt hinni, hogy csakis rájuk vonatkozik e minősítés”.² Nem szombatos, hanem (akkori elnevezés szerint) evangélikus szereplők is rajongónak bizonyulnak a regényben (például Dajka püspök és Csulai udvari káplán), amint a gyulafehérvári evangélikus néptömeg is. A regény elejének kulcsjelenete, Dajka püspök „izgató” templomi beszéde hatásának leírása ismerteti meg az olvasót a rajongás mibenlétével. A beszéd felkelti a „szenvedélyes tömeg” képzelődését, mindegyikük más és másféle szörnyűséget vél látni: hitsorsosaik szenvedéseit, vallási ellenségeik gonoszságát. „Szóval a legveszedelmesebb démon, a bős álmodokat történetekké [értsd: megtörtéنتé] hazudó képzelődés, mely a néplázadás karvezetője szokott lenni [...], s az aljasra az erény álarcát vonja – kezdé személynyvesztő játékaikat üzni. | – *Le a képmádókkal [értsd: katolikusokkal]! Irtsuk ki a kananéusok hitetlen fáját! Haljunk meg a lelkiismeret szabadságának védelmében! – hánytorgaták a dühös rajongók egyre-másra.*”³

Nem önmagában valamely konkrét teológiai álláspontból következik hát Kemény regényében a rajongás, hanem többféle felekezetet egyaránt jellemző, felfokozható, felfokozott vallási érzelmet vagy inkább lelkiállapotot jelent, „mely a hitújítás korszakának jellemvonásához tartozik”.⁴ E lelkiállapotban a rajongó kétfelé, jóra és gonoszra (erényesre és bűnösre) osztja a világot, embertársait, saját felekezetét látva jónak, más felekezeteket gonosznak. A rajongás lelkiállapotában a képzelődés uralkodik el az emberen és közösségen, elvész a tények, az ésszerűség érzékelésének képessége. Szenvedélyes, erőszakra hajló lelkiállapot ez: a rajongó kész meghalni hitéért, s kész erőszakot alkalmazni a más hitűekkel szemben. Az olyan esetek, mint például Kassai Eleméré, akinek Pécsi Deborah iránti szerelme minősül a szövegben rajongónak, arra figyelmeztetik az olvasót, hogy e lelkiállapot nem csak a vallási hit terén nyilatkozhat meg. Ugyanakkor a regényben a magánérzelmeiben jelentkező rajongás lényegesen jelentéktelenebb szerepet kap, mint a közérzelmei rajongása.

Egyszóval, úgy látom, Kemény művében jól kivehető körvonalai vannak a rajongás fogalmának – annyira, amennyire ezt a regény műfaja (a többszólalmúság világa) egyáltalán megengedi. Nem látom tehát indokoltnak Szegedy-Maszák végkövetkeztetését a fogalom kétarcúságáról. Tanulmányában a regényből a balázsfalvi szombatos gyűlés jelenetét idézi fel, benne Pécsi Simon töprengését, aki korábban rajongónak nevezte a szombatosok papját, ám itt elbizonytalanodik, s felvetődik benne: hátha mégis látnok? „Az ő értékelése mutatja legjobban, mennyire lehetetlen véglegesnek mondani a címben szereplő szó jelentését. Mivel a jövő kiismerhetetlen, nem lehet eldönteni, örült-e a rajongó avagy jós. *Ma fundamentalizmusnak nevezzük azt a jelenséget, amelyet a regény kettős arcúnak tüntet föl*” – kommentálja e részt Szegedy-Maszák.⁵ Szerintem ez az eldönthetetlenség csak a szereplő akkori lelkiállapotát jellemzi, s nem a regény egészét vagy akár az elbeszélőt. Az olvasó nagyon is jól el tudja dönteni, látnoknak bizonyult-e a szombatos pap (nem bizonyult annak). S nem nehéz olyan részeket sem találni a regény narrátori szólalmában, amelyek elhatárolódóan ironikusnak mutatják az elbeszélő viszonyát a rajongás jelenségéhez.⁶

² Szegedy-Maszák Mihály: *AZ ÚJRAOLVASÁS KÉNYSZERE (A RAJONGÓK)*. = *IRODALMI KÁNONOK*. Debrecen, Csokonai, 1998. 81–82. Ezt persze már mások is megállapították a szakirodalomban.

³ Kemény Zsigmond: *A RAJONGÓK*. Szépirodalmi, 1969. 22. k.

⁴ Uo. 14.

⁵ Szegedy-Maszák, i. m. 83.

⁶ Lásd ehhez a Balázs Mihály kiváló tanulmányában írtakat a szereplő Kemény János és az elbeszélő nézetazonosságáról: Balázs, i. m. 317.

Kemény nagyjából olyan értelemben használta regényében e fogalmat, ahogyan a rajongást tárgyaló többnyelvű, XVI–XVIII. századi irodalom.⁷ Persze, azt a jelenséget, amelyet Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, a regény cselekményének idejében, a XVII. században, még *enthusiasmus*nak vagy *Schwärmerei*nek nevezték. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb rajoskodásnak,⁸ utóbb rajongásnak fordították. Az *enthusiasmus*nak / *Schwärmerei*nek hosszú, bonyolult fogalomtörténete van. Kora újkori karrierje Luther szóhasználatával kezdődött, aki főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista (Jézus ezeréves birodalmának földi megvalósulását váró) protestáns mozgalmait nevezte rajongónak. Ám a rajongás fogalmát a XVII–XVIII. században nemcsak vallási diszkurzusban használták, mert átkerült az orvosi, a politikai, a morálfilozófiai, később az esztétikai és a pszichológiai diszkurzusba is. Noha az eltérő diszkurzusokban valamelyest eltérő módon használták, a jelentése alapvetően negatív volt. „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint amilyen a hiperracionalitás, a magába vonult szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.”, amint egy, a rajongás és a felvilágosodás kapcsolódásait vizsgáló tanulmánygyűjtemény bevezetőjében olvashatjuk.⁹

E kötetbe J. G. A. Pocock ENTHUSIASM: THE ANTISELF OF ENLIGHTENMENT címmel írt tanulmányt, amely az 1650 és 1800 közötti angol nyelvű rajongásellenes irodalmat tekinti át, megismételve a szerző tézisést a felvilágosodásnak a vallásháborúk rémületes tapasztalatában fellelhető eredetéről s a (brit) felvilágosodás klerikális és konzervatív jellegéről.¹⁰ Az általa elmondott hosszú történetből engem most csak a legvége érdekel, Edmund Burke fogalomátértelmezése TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL című 1790-es művében: „Burke, aki lényegében a felvilágosodás védelmezője volt, a felvilágosodás montesquieu-i formájáé Európában, anglikán és mérsékelt formájáé Britanniában... a rajongás formájaként diagnosztizálta a forradalmár hevíületet”.¹¹ A XVII–XVIII. században a rajongás általában a babonával szerepelt párban, mint a túlzó, hamis vallási álláspont egyik fajtája: rajongással mindközönségesen a „hiteszakadt” protestáns felekezeteket vádolták, míg babonassággal a katolikusokat. E kétféle ésszerűtlenséggel szemben fogalmazódott meg az ésszerű, mérsékelt hit eszménye, s a „rajongás / babonáság versus mérséklet” e modelljét másfél évszázadon keresztül gyakorta használták különféle társadalmi és politikai konfliktusok magyarázatára.¹² Burke a francia forradalom interpretációjakor e magyarázó modellt vette elő s alakította át.

⁷ Vö. Kisbali László megjegyzésével a *Schwärmerei* kifejezés magyar fordításáról Kant filozófiai írásaiban: „A »Schwärmer« költött jelentésű: eredetileg a vallási fanatikuszt jelöli (az *enthusiaszta*, a *vizionáló stb. fogalomkörében*), pontosan úgy, ahogyan Kemény Zsigmond használta a »rajongó« kifejezést.” Lásd: LEHETSÉGES-E, ÉS HA NEM, HOGYAN? KANT TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSÁIRÓL. = SAPERE AUDE! ESZTÉTIKAI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÍRÁSOK. L'Harmattan, 2009. 187.

⁸ Edvi Illés Pál: A RAJOSKODÁSRÓL. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1825. október. 414–418. A szerző rendkívül szélesen fogta fel a rajoskodás fogalmát, idesorolva szinte minden, józanságon és mértékletességen túli cselekedetet a szodómiától a túl sok könyv elolvasásán át a misztikusságig és a politikai entuziazmusig.

⁹ Lawrence E. Klein–Anthony J. La Vopa (szerk.): ENTHUSIASM AND ENLIGHTENMENT IN EUROPE, 1650–1850. The Huntington Library Quarterly, Vol. 60., 61., 62. (1998) 1. – Köszönöm Kontler Lászlónak, hogy segített e kötetet megszerezni.

¹⁰ J. G. A. Pocock: ENTHUSIASM: THE ANTISELF OF ENLIGHTENMENT. = Lawrence E. Klein–Anthony J. La Vopa (szerk.): i. m. (1998) 11.

¹¹ Uo. 27.

¹² Bővebben erről lásd Kontler László utószavát az általa szerkesztett KONZERVATIVIZMUS: 1593–1872 című szöveggyűjteményben: Osiris, 2000. 576., 600.

Burke átértelmezésében a francia forradalmárok rajongása analóg jelenség a millenarista vallási mozgalmakkal, például a münsteri anabaptisták egyenlősítő törekvéseivel, csak éppen ez az újfajta rajongás „*ateista fanatizmus*”. Ám az ateista fanatikuskok írásai és szónoklatai ugyanolyan „*sötét és vad kegyetlenséggel töltik el*” a lakosság lelkét, mint az egykori vallási rajongók prédikációi. Míg korábban a térítés erőszakos szelleme gyakran a katolikus babonásághoz kötődött, most az „*ateista fanatizmus*” szellemével társul;¹³ a brit szerző épp a forradalmi eszmék angliai terjesztése ellen írta meg a maga művét. Pocock így foglalta össze a konzervatív felvilágosodásról írott híres tanulmányában Burke teljesítményét: „*A forradalmat a rajongás történetének fejezeteként, egyúttal a rajongás társadalmi karakterének teljes átalakulásaként értékelte. A magát inspiráció hatása alatt állónak érző elme önimádata többé nem mint vallási fanatizmus, s nem a köznépet rászédő próféta műveként nyilvánult meg. Most a gens de lettres – az értelmiség – műve volt...*”¹⁴

Azért idéztem fel tömören a fenti bekezdésekben a rajongás XVI–XVIII. századi politikai fogalomtörténetét, a „*rajongás versus mérséklet*” modellt és Burke átértelmezését, mert úgy vélem, Kemény Zsigmond A RAJONGÓK című regényében s a rajongás fogalmát használó politikai röpirataiban e beszédmódra támaszkodott, e diszkurzushoz szólt hozzá, s értelmezte tovább újabb politikai jelenségeket tapasztalva. Hetven évvel ezelőtt MAGYAR VIKTORIÁNUSOK című nagyszerű eszmetörténeti esszéjében Halász Gábor már írt arról, hogy a „*burke-i hagyomány, a harcos konzervativizmus... páratlan erejű lapokon elevenedik meg*” Kemény két, 1850-es évek elején írt röpiratában.¹⁵ Az azóta eltelt időben tudtommal nemigen vizsgálta senki, vajon valóban vannak-e nyomai a magyar politikai író 1850 utáni műveiben a TÖPRENGÉSEK-nek. Én ilyennek vélem például a „*karzat uralmának*” témáját a forradalom dinamikája értelmezésében,¹⁶ a gyakorlati kormányozni tudás és az elméletgyárnok politizálás szembeállítását¹⁷ (amire Kontler László a TÖPRENGÉSEK fordításában rá is játszott), a múlt iránti tiszteletre alapított politikai újítás eszményítését, illetve ellentétének elutasítását.¹⁸ A legfontosabb nyom azonban a rajongás fogalmának (és a hozzá kötődő metaforakészletnek a) felhasználása – különösen a FORRADALOM UTÁN című írásműben.¹⁹

Maga a kulcsfogalom az 1850-es röpiratban először is európai forradalmi jelenséggént kerül elénk: „*Semmi kétség, hogy az európai viszonyok, amint most ályuggatva vannak, egy nagy rázkódás félelmében fogják még soká tartani a kedélyeket.*” Az 1848-as forradalmak által kiváltott társadalmi élményt, lélektani és szellemi hatást igyekszik a szerző e szövegrészben megragadni. A nagy, földrengésszerű változás előérzetében, „*alig van már Európában higgadt politikai irány, mert az eszmék elvesztették súlypontjaikat, a szenvedélyek gózköre nyomasztóvá lett*”, írja. „*És e veszélyesség, e demoralizáció gyökérok, hogy azon rendezési ész és erő, mely eddig az állomány [értsd: az állam] megalkotására és naggyá emelésére fordított, most többnyire e státus elleni mozgalmak organizációjára használtatik. | Az engedelmisség és kötelességér-*

¹³ Edmund Burke: TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL. Atlantisz, 1990. 252. k.

¹⁴ J. G. A. Pocock: KONZERVATÍV FELVILÁGOSODÁS ÉS DEMOKRATIKUS FORRADALMAK: AMERIKA ÉS FRANCIAORSZÁG ESETE BRIT PERSPEKTÍVÁBÓL. = Horvay Hörcher Ferenc (szerk.): A KORAMODERN POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET CAMBRIDGE-I LÁTKÉPE. Pécs, Tanulmány, 1997. 223–242., különösen: 226., 240.

¹⁵ Halász Gábor: MAGYAR VIKTORIÁNUSOK. = TILTAKOZÓ NEMZEDÉK. Magvető, 1981. 96. k.

¹⁶ Például: Burke, i. m. 158.; Kemény Zsigmond: FORRADALOM UTÁN. = VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRE. Szépirodalmi, 1982. 279., 289.

¹⁷ Például: Burke, i. m. 106., 149., 266. kk.; FORRADALOM UTÁN, i. k. 237.

¹⁸ Például: Burke, i. m. 115. skk.; FORRADALOM UTÁN, i. k. 184., 237.

¹⁹ Kemény politikai nézeteinek értelmezése röviden: Takáts József: MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2007. 55–60.

zet, mellyel eddig a társadalom rendelkezett, már a társulatokhoz kezd átmenni, s a rajongóknak – kiknek száma óránként nő – doktrínáikban van hazájok, honszerelmök pártbuzgóságából áll.”²⁰

Mindenekelőtt azt érdemes kiemelni a fenti idézetből, hogy a rajongók „száma óránként nő” Európában a szerző szerint. A röpirat egy későbbi szakasza ad magyarázatot arra, miért vélte így Kemény az 1848-as forradalmak bukása ellenére: „Az európai forradalmak egy ciklusa bevégeztetett. | Fegyverszünet van. | De az eszmeharc kezdetén vagyunk még. [...] S mik a szélső párt jelszavai? | A szocializmus és a köztársaság. [...] A kettő egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.”²¹ A rajongás magatartása tehát nagyon is aktuális politikai jelenség Európában, főként a szocializmus hívei miatt. A rajongókról regényt írni az 1850-es években: aktuális téma értelmezése. A TÖPRENGÉSEK híres, sokat idézett szavait idézi fel az olvasóban Keménynek az a megjegyzése, hogy a (mai) rajongóknak a doktrínában van a hazájuk; ez Burke-nél így hangzik: „*felfegyverzett doktrína ellen viselünk hadat*” a forradalmi Franciaországgal háborúzva. Azaz nem a háborúk jól ismert fajtájába, az országok egymás elleni hadakozásába tartozik a francia forradalmárok elleni küzdelem, mert itt nem egy ország az ellenfél, hanem egy doktrína felfegyverzett hívei.

A doktrína iránti elkötelezettség köré szerveződő rajongásnak kifelé (ez Burke szemszöge) a térítés, a terjesztés a következménye, befelé (ez Kemény szemszöge) viszont az, hogy a politikai lojalitás már nem a társadalom egészére, hanem egy meghatározott részére, a saját pártra irányul. Mindkét szemszögből nézve *destruktiiv* céljai és következményei vannak az újfajta rajongásnak (Kemény használja is e jelzőt az idézett szövegrész tágabb környezetében): kifelé erőszakos terjesztéshez, forradalmi háborúhoz vezet Burke szerint, befelé pedig „*demoralizált helyzetet*”, polgárháborús állapotot eredményez Kemény szerint. Ám az utóbbi szerzőnek ez az érvelése nem a magyarországi, hanem az európai viszonyokra vonatkozik; röpirata érve éppen az, hogy az 1848-as destruktív európai eszmék idehaza nem érvényesültek, s a magyar nemzet jelleme ki is zárja, hogy érvényesülhessenek, mivel ellenkező vonásokat mutat, mint az európai destruktív mozgalmak. A magyar nép karakterét ugyanis a nyugalom, a „*józan értelem*” jellemzi, „*melyek őt visszatartóztatják a fanatizmus és hazafiság palástjába takart minden bűnöktől*”.²²

A Kemény által írt „*magyar forradalom elméletében*” mégis alapvető szerepet kap a rajongás fogalma és a rajongás elleni irodalom szó- és érvkészlete. A FORRADALOM UTÁN ugyanis úgy igyekszik magyarázni a magyar 1848–1849 eseményeit, hogy azok egy, a „*vallási és politikai álmódózók*” fajtájából való ember, Kossuth Lajos és túlzó, rajongó híveinek hatására ment végbe, mely hatás időlegesen magával ragadta az épp ellenkező jellemvonású népet is. Nemcsak a politikai bűnbakképzés eljárása a figyelemre méltó Kemény röpiratában, hanem a szókészlete is. Amikor „*a nép apostolainak*” és „*álomlátóknak*” nevezi a szerző önnön 1848–49-es politikai ellenfeleit, a „*tagadás szellemének*” Kossuthot, rajongónak a radikalizmust bálványozó magyar közvéleményt, „*fölhúrozott szenvedélyekkel*” és „*pártraajongással*” jellemzi 1848 elejének politikai állapotát²³ – e szövegrészekben a rajongás elleni irodalom szó- és érvkészletét ismerhetjük fel. Ugyanak-

²⁰ FORRADALOM UTÁN, i. k. 196.

²¹ Uo. 202.

²² Uo. 189.

²³ Uo. 183., 233., 230. Keményhez hasonlóan Csengery Antal is a politikai rajongó Kossuthról írt 1850-es, ám csak évtizedekkel később kiadott jellemrajzában: ADALÉK KOSSUTH JELLEMZÉSÉHEZ. = TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK ÉS JELLEMRAJZOK. Kilián, 1884. 411. sk.

kor a szerző hangsúlyozza, hogy az 1848 előtti vagy alatti magyar radikalizmus nem azonos az európaival, s ennek megfelelően Kossuth sem olyan típusú doktrínarajongó, mint az európai szocializmusra és köztársaságra törekvő forradalmárok.

Kossuth – ahogyan a FORRADALOM UTÁN 'színpadra állítja' – régi típusú rajongó, s nem az Edmund Burke által 1790-ben megfigyelt újfajta entuziaszta. A kormányzóinak a hadsereghez való viszonyáról szóló részben ezt olvashatjuk: „*A felső sereg fenyegetései a függetlenségnek – ha a ház [ti. a képviselőház] vonakodnék – a katonaság általi proklamálhatóságáról csak Kossuth forró képzelődésében léteztek. | A dolog menete ez volt: Kossuth, bár örökké bálványoztaték, szünetlenül féltette hatalmát és népszerűségét. Nem állítom, hogy e félelem nála az aljasabb nemű önzés ködébe burkolt rém volt. Sőt, hihető, miként magát a gondviselés eszközének tekintvén, kire egy nagy misszió van bízva, erkölcsi és vallásos kötelességének hitte, személyében, néha túlvátozottsággal is, a hazát oltalmazni.*”²⁴ Olyan politikai vezető volt tehát Kossuth a röpirat szerint, aki gyakran tévesztette össze a tényeket önnön képzelődésével, cselekvéseiben gyakran az utóbbi által vezetettet, s hiúsága abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy magát a gondviselés kiválasztottjának tekintette – mint a rajongók általában. A röpirat szerzője saját politikai pozícióját és pártját viszont mérsékeltnek nevezi; a „*rajongás versus mérséklet*” modell a legtisztábban a röpirat Kossuth–Deák összevetésében nyilvánul meg.²⁵

Kemény politikai írásművei között van egy tisztázatlan státusú szöveg, amelynek megírása (már amennyiben egyáltalán hitelesnek tekintjük) csak néhány hónappal előzi meg a FORRADALOM UTÁN közzétételét. Nem a nyilvánosság, hanem vélhetően a nyomozó hatóság számára készült ez a Beksics Gusztáv által csak részleteiben közzétett s utóbb elkallódott feljegyzés az 1848–49-es eseményekről. Ha a rajongásdiszkurzus jelenlétének szempontjából vesszük szemügyre, arra juthatunk, hogy akiket a FORRADALOM UTÁN-ban majd rajongóknak nevez, azok itt a „szélsők”, „terroristák”, „exaltált párt”, a „radicalok”, „a francia őrvjengések majmolói” nevet kapják.²⁶ A rajongás, rajongó fogalma nem fordul elő a szöveg közzétett részében. Ám nem csak ez tűnik fel. A forradalom értelmezésében is eltérő modellt követ a Beksics-féle dokumentum, illetve az 1850-es röpirat: míg az előbbi az 1789-es francia forradalmat tekinti az események és politikai magatartás mércéjének – az 1848–49-es szereplők önértelmezéséhez is igazodva²⁷ –, addig az utóbbi (talán François Guizot friss, az angol forradalomról írott könyvének hatására, melyet a röpiratban hosszan idéz is) a XVII. századi angol forradalmat. Ám a rajongásdiszkurzus használatát nem Guizot művének ismerete indokolja, ugyanis a francia politikai író szövegében nincs nyoma sem a rajongás fogalmának, sem a diszkurzusának.

A FORRADALOM UTÁN-ban nincs Burke-hivatkozás. Nem azt akarom sugallni tehát, hogy Kemény a TÖPRENGÉSEK hatására írta a fentebb idézett szövegrészeket, hanem azt, hogy e szövegrészekben a rajongásdiszkurzus nyelvét (is) beszéli. Elképzelhető, de nem bizonyos, hogy Macaulay ANGLIA TÖRTÉNETE II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA című művének megismerése befolyásolta Keményt e diszkurzus használatában. Macaulay angolul 1849-ben kiadott művét Kemény barátja, Csengery Antal fordította magyarra,²⁸ s a megjele-

²⁴ Uo. 351.

²⁵ Uo. 317. k.

²⁶ Beksics Gusztáv: KEMÉNY ZSIGMOND, A FORRADALOM S A KIEGYEZÉS. Athenaeum, 1883. Lásd a könyv VII. fejezetét.

²⁷ Takáts, i. m. 39. k.

²⁸ Somogyi Sándor szerint igen felületesen: „*a fordítás, fájdalom, égbekiáltóan pontatlan*”. Lásd: uő: GYULAI ÉS KORTÁRSAL. Akadémiai, 1977. 448.

nés évében, 1853-ban Kemény recenziót is írt róla. Nem tudom, mikor került először Kemény kezébe; mások már 1850-ben idéztek belőle magyar politikai szövegekben.²⁹ Mindenesetre Macaulay terjedelmes művének már az első kötetében is gyakran találkozni a rajongás fogalmával – melyet hol politikai, hol vallási szélsőségesekre alkalmaz – és a „*rajongás versus mérséklet*” modellel. A Kemény-szakirodalomban már régebben is írtak arról, hogy A RAJONGÓK megalkotását befolyásolhatta két, az angol forradalomról írott mű. Nagy Miklós Kemény-kismonográfiájában Walter Scott OLD MORTALITY (A PURITÁNOK UTÓDAI) című regényével állította párhuzamba A RAJONGÓK-at, megemlítve, ám ki nem fejtve, hogy „*ösztönző előkép*” lehetett számára Macaulay történeti műve is.³⁰ Az ÁNGLIA TÖRTÉNETÉ-nek a Kemény-regény szempontjából azok a legérdekesebb részei, amelyekben a puritán „*különszakadtaknak*”, az 1640-es évek rajongóinak a viseletét, viselkedését, lelki jellemzőit, szokásait, hanghordozását leírja.³¹ Kis túlzással szólva, Macaulay művének e hosszadalmas leírásait – ha kicserélnénk a „puritán” „szombatos”-ra – minden változtatás nélkül beilleszthetnénk Kemény alkotásába.

Az én szememben A RAJONGÓK kevésbé nyitott mű, mint ahogyan Szegedy-Maszák Mihály másfél évtizede írt tanulmánya sugallta,³² s a rajongás politikai diszkurzusa felől szemlélve bizony tanító szándékot is lehet tulajdonítani a regénynek.³³ A RAJONGÓK ugyanis azt az újra és újra előálló politikai helyzetet modellezi, amelyben a vallási vagy politikai rajongás destruktív ereje kifejlődik, s elszabadulását megfékezi a fejedelmi hatalom. A FORRADALOM UTÁN alapkérdése – mint arra már sokan rámutattak – guizot-i: hogyan lehet befejezni a forradalmakat? A RAJONGÓK politikai alapkérdése ezzel szemben az, hogyan fejlődik ki a rajongás destruktív ereje, s mi kell ahhoz, hogy mégse vezessen forradalomhoz? A regény fentebb emlegetett angol párhuzamai talán némi jelentőséggel ruházzák fel a cselekmény kronológiai helyét is: 1638–39-ben, tehát az angol forradalom kezdete előtti évben játszódik. Mindez, azt hiszem, arra is ösztönözheti a regény jövődő magyarzóit, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek a fejedelmi hatalom, a kormányozni tudás (tolerancia és erély egyensúlya) bemutatásának: hogy a regényből összeállítható „fejedelmi tükörré” is felfigyeljenek.

²⁹ Két François Guizot-fordítás előszava idézte az angol szerzőt: Szabad Imréné (MONK) 1850-ben jelent meg, Somssich Pálé (ÉRTEKEZÉS AZ ANGOL FORRADALOMNAK TÖRTÉNETE FELETT) 1851-ben. Szabad (valódi nevén Frereich vagy Frereych) Imre írásműve valószínűleg nem Magyarországon készült, hanem külföldön: a Gulyás Pál-féle nagy írói életrajzi lexikon szerint a szerző 1849-ben emigrált, s később sem tért haza. Somssich jóval nagyobb politikai jelentőségű előszavát 1850-re datálta.

³⁰ Nagy Miklós: KEMÉNY ZSIGMOND. Gondolat, 1972. 183. Még régebben, 1970-ben kiadott könyvében Barla Gyula azt állította, hogy már Kemény GYULAI PÁL című regényében is a rajongás kérdése áll a középpontban: KEMÉNY ZSIGMOND FŐBB ESZMÉI 1849 ELŐTT. Akadémiai, 1970. 114. skk.

³¹ Macaulay: ÁNGLIA TÖRTÉNETE II. JAKAB TRÓNRALEPTE ÓTA. Második, átnézett kiadás. MTA, 1875. I. 84–86.

³² Szegedy-Maszák, i. m. 92. Szegedy-Maszák remek tanulmányának több állításával nem értek egyet. Ha a felvilágosodás alatt olyasmint értünk, mint Pocock, akkor szerintem nemigen lehet a felvilágosodás észrelvősége bírálatának tekinteni Kemény e regényét, mint ő teszi, s nem hinném azt sem, hogy látszólagosnak nevezhető a műben a rajongók és mérséklettek ellentéte.

³³ Vö. uo. 91.

Kucserka Zsófia

AZ ARC: A JELLEM TÜKRE

Fiziognómiai szemlélet Kemény Zsigmond „Gyulai Pál” című regényében

„Kinek szemé hunyva van
A veszély óráiban,
Mi virrasszon fölötte?
Hisz a világ tükörét,
Hogy ismerje: mi a lét?
A menny a szembe tette!”

(Kemény Zsigmond: GYULAI PÁL)

Jókai Mór A CALDARIA (1859) című novellája a portréfestészetnek az irodalmi szövegben betölthető szerepeit, azok változatait vonultatja fel. A történet szerint a féltékeny Fülöp király észreveszi, hogy feleségének, Johannának a rajzfüzetében egy feltűnően szép férfiarc folyton ismétlődik. Felkutatja a képek modelljét, és a férfit az inkvizícióval halálra kínoztatja. A kínzás közben Lucero (a portréfestő) nyolc arcképet készít a fájdalomtól eltorzuló arcról. A képeket a király feleségének ajándékozza, aki a festmények hatására megőrül (így lesz őrült Johanna). Jókai novellájában az arcképek beszélni kezdenek, és történeteket mondanak el. A királynő rajzfüzete Johanna titkolt érzéseiről beszél. A portrék a kínhalál történetét mesélik el, azoknak Johannára tett hatása pedig ismét a királynőről árulkodik. A képek (rajzok és festmények – portrék) mindegyik esetben kettős funkcióval bírnak: egyrészt leleplezik a szereplők titkolt (benső vagy igazi érzéseit, a „valódi” személyiséget), valamint továbblendítik a cselekményt, beleszólnak a történet alakulásába. Jókai szövege azt is jól példázza, hogy az egyes képek befogadása és értelmezése mindig összetett szereplői-elbeszélői-olvasói situációban történik. A megkínzott arcról készült portrészorozat az összetett kommunikációs helyzetben a szereplői viszonyok szintjén egyrészt állítás vagy közlés (a király közli feleségével, hogy megbosszulta feltételezett hűtlenségét); ugyanakkor kérdés (a király a képekkel lényegében rákérdez felesége érzelmeire: Johannának a portrékra adott befogadói reakciója így válaszként, beismerésként értelmezhető). A művészetéről (festészetéről) és annak hatásáról szóló elbeszélés pedig az olvasó számára – metafikciós, önreflexiós szinten – az irodalom teoretikus, ars poeticus kérdéseit is felveti. Ebben az értelmezésben a portrék az implicit szerző és az olvasó közti párbeszédben kapnak szerepet. A portrészorozat Jókai elbeszélésében (elsősorban) nem a portré alanyáról szól (róla pusztán azt tudjuk meg, hogy a testi fájdalmat milyen méltósággal viseli), hanem a portré megrendelőjéről és annak nézőjéről, illetve a művészet hatásáról.

A rajzfüzet vagy vázlatkönyv gyakran jelenik meg úgy a regényekben,¹ mint egyfajta titkos napló, amely olyan nem verbalizálható vágyakról vagy érzésekről, emlékekről beszél, amelyek leleplez(het)ik készítőjüket. A szenvedés vagy szenvedély hatására el-

¹ Lásd például Agatha rajzfüzete A SZÍV ÖRVÉNYEI-ben vagy Idunáé a FÉRJ ÉS NŐ-ben. Kemény, 1997 és 1996.

változó arc leírása pedig – a pathognómia területe – az irodalmi szövegek hagyományos, szinte közhelyes eleme.² Amikor a regényekben egy szereplő elsápad/elpirul, vagy szája széle megremeg/megrándul, esetleg „alig észrevehetően” összerázkódik, vagy „egy pillanatra” megdermed, akkor a konvencionális jel dekódolása a befogadásban problémátlanul megtörténik: az olvasó tudja, hogy ezek fontos jelzések, hogy a szereplő „igazi” énje, „valódi érzései” itt, ezekben a jelzésekben érhetőek tetten. A királynő (feltételezhető) szerelméről készült arcképsorozat a pathognómiai leírás szélsőséges képi megjelenítése. A test önkéntelen változásai a szenvedély (szenvedés) olvasható nyelvűvé állnak össze; az irodalmi szövegben a pillanatnyi benyomások hatását leplezni nem tudó szereplői test/arc beszélni kezd, és az olvasó számára (vagy adott esetben a másik szereplő számára) megfejthetővé válnak a lélek titkolt érzései.

A fejedelem arcképe

Jókai rövid novellája nem foglalkozik a portré és a jellemzés másik, (nem pathognómiai, hanem) fiziognómiai összefüggéseivel, amikor az arc nem a pillanatnyi szenvedélyek vagy benyomások tükre, hanem állandósult jellemvonások olvasható szövege.³ Portréfestészet és irodalmi jellemzés találkozásának eklatáns példája Kemény Zsigmond prózájában a GYULAI PÁL című regény első fejezete. A híres jelenet egyszerre veti fel a portré, a jellemzés és a fiziognómia kérdését a regényen belül és ugyanakkor teoretikus szinten, a fikcióra reflektálva. A jelenet olvasható úgy, mint a regény cselekményének kulcsjelenete, a Gyulai Pál sorsát megpecsételő, a történet alakulása szempontjából sorsdöntő esemény leírása – ugyanakkor, mint a művészi jellemzés, jellem és arc, jellem és sors kérdését felvető esszé.⁴ A képelemzés jelenetében a portréfestészetéről, jellemről és arcról szóló, egymásnak ellentmondó tézisek és érvek egyszerre szólnak a szereplőkről (Gyulai Párról, Báthory Istvánról, Báthory Zsigmondról), azok egymáshoz fűződő viszonyairól és a portréfestészet értelmezési lehetőségeiről. A kép elemzése (vagy egy kép nézése) értelmezi/jellemzi magát a képet és annak nézőit is. Az értelmezés összetett perspektívájú, dinamikusan kibomló jelenetében minden egymásra mutat, így a jelenet résztvevői és állításaik is szituatív értelmezést nyernek.

Az ismert részletben a Báthory családnak lekötelezett fiatal Gyulai Pál viszi el Báthory Zsigmond arcképét (egy bizonyos Hannibal Torino, XVI. századi fiktív firenzei mester festményét) az öreg Báthory Istvánnak Lengyelországba. A képnézés jelenetét megelőzően olvashatjuk a portré első, elbeszélői értelmezését:

„A művész, kinek ecsete nagy és méltó hírben állott, s ki később a flórenzi iskola elsőrangú egyéniségei közé soroztatott, lélekbúvár volt.

Ő a vonalak titkos írását, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítését s azon kinyomatokat, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok, szóval a lélek befolyását a szervezetre tökéletesen ismerte. [...]

S nem rejtlett-e e modorban magasabb élethűség, mint a fukar utánzás szűkkeblűségében?

Az erdélyi fejedelem képe bámulásig tökéletes volt: de a főntebbi értelemben.”⁵

A portré készítőjét tehát elsősorban „lélekbúvárként”, test és lélek összefüggéseinek ismerőjeként mutatja be az elbeszélő. A festőt fiziognómiai jártassága miatt értékeli

² Ugyanerről a festészet kontextusában legjelentősebb szöveg Charles Le Brun értekezése. Lásd: Vigh, 2006. 2. 261–275.

³ Magának a karakter szónak az eredete is mintha erre utalna: állandósult vonásoknak az arcra vésődése. A karakter és portré összefüggéseiről és a görög szó etimológiájáról lásd: Bacsó, 2012. 81–106.

⁴ Lásd erről: Bence, 2007.

⁵ Kemény, 1967. I. 95–96.

nagyra, képét pedig azért, mert azon a fejedelemnek tökéletes fiziognómiai jellemzését vitte vászonra. A festmény elbeszélő bemutatását olyan, a portréfestészetre vonatkozó előfeltevések szervezik, amelyek szerint a portré célja nem az, hogy szép legyen, és nem is az, hogy tökéletesen pontos, fényképszerű mását adja a portréalanynak, hanem az, hogy annak jellemét ábrázolja. A festészet ebben az értelmezésben a lélekbúvárlattal, a lélektani, jellembeli vizsgálódásokkal lesz azonos, amit csak mint technikai eszköz egészít ki az ecset kezelése. A portréfestészet ilyen értelmezése lényegében egybevág a XVI. századi festészetelméleti nézetekkel – vagyis a (történelmi) regény 1581-es eseményeinek világával (és általában a XVI. századdal) történetileg harmonizáló véleményről van szó. A regény szövegének következő bekezdése a Báthory Zsigmond-portré festőjét Leonardo da Vinci iskolájához köti – ahhoz a Leonardóhoz, akit az újabb művészettörténeti és esztétikai kutatások a modern kori fiziognómia megalapozójának tekintenek.⁶ A TRATTATO DELLA PITTURA (1498 k.) a XVI. század folyamán számos kéziratot, majd nyomtatott (1651, Párizs) kiadásban is terjedt Európa-szerte. Leonardo festészetelméleti traktátusában viszonylag rövid rész foglalkozik az ember ábrázolásával, és annak is csak töredéke tekinthető fiziognómiai jellegűnek – ennek ellenére a fiziognómiai gondolkodás képzőművészeti kontextusba helyezésének nagyon nagy és messzire gyűrűző hatása volt.⁷ Az ember ábrázolását tárgyaló részek (körülbelül a 263–398. egység)⁸ nagyrészt anatómiai ismeretekkel és alapelvekkel foglalkoznak, de Leonardo kitér az érzelmeknek, a szenvedélyeknek (a lélek mozgásai) az arcra és a mozdulatokra, testtartásra (a test mozdulataira) gyakorolt hatására és azok képi megjelenítésére is (elsősorban a 285–286. egység). Az arc ábrázolásában a szöveg elsősorban a pillanatnyi érzelmek minél pontosabb megjelenítésével foglalkozik (pathognómia), a test/arc és a lélek mozdulatai közötti szoros összefüggést feltételezve. Elméleti és fiziognómiai szempontból legérdekesebb a 292. rész, amelyben a szerző először elméletileg elhatárolódik a fiziognómiai megismerés lehetőségétől, majd – önmagának ellentmondva – még példákul is alátámasztja az arcvonások és a jellem közti megfeleléseket: „*A csalárd fiziognómiától és kiromantiától távol tartom magam, mivel semmi igazság nincs bennük, és nyilvánvaló, hogy az ilyen elmeszüleményeknek nincs tudományos alapjuk. Igaz, az arcvonások részben megmutatják az ember természetét, gondját-baját és érzelmeit; hiszen azok a vonalak, amelyek az orcák és az ajkak, illetve az orrcimpák és a száj között alkotnak barázdákat, vagy a szemüreg körül, vidám embereken láthatók, kik gyakran nevetnek [...]; akiknek az arcán erősen és plasztikusan ugranak ki a részletek, azok állatias és haragvó emberek, kevés értelemmel; azok, akiknek a szemöldökei közé mély ráncok rajzolódnak, bőszegek; azokat pedig, akiknek homlokát szinte vésett barázdák szelik, titkolt vagy nyílt bánat terheli; és hasonlók lehet mondani sok más részletről...⁹*”

Leonardo tehát óvatosan fogalmaz, amikor arc és jellem összefüggéseiről beszél, ugyanakkor nyilvánvalóan támogatja az arcvonásokkal való festészeti jellemzést. A XVI. századra alapvetően jellemző az antik fiziognómiai szemlélet újjáéledése¹⁰ és annak

⁶ Vö. Vígh, 2006. 2. 135., illetve Vígh, 2006. 1. 126.

⁷ Vö. például Charles Le Brun alapvető értekezése (magyarul in: Vígh, 2006. 2. 261–275.); Leonardo da Vinci hatása a XVI. századi képzőművészeti gondolkodás fiziognómiai irányára. Lásd: Vígh, 2006. 1. 124–141. és 191–212.

⁸ A magyar kiadás (ford.: Gulyás Dénes, 1967, Bp.) számozását veszem alapul.

⁹ Leonardo, 1967. 132.

¹⁰ Lásd például Courtine–Haroche, 2007. beszédes fejezetcímét: LE MIROIR DE L'ÂME. ORIGINES ET RENOUVEAU DE LA PHYSIONOMIE AU XVIÈME SIÈCLE. Illetve: Vígh, 2006. 1. 3. fejezetének címét: A FIZIIGNÓMIA EURÓPAI ÚJJÁSZÜLETÉSE.

képzőművészeti kontextusba helyezése. Leonardo szövege a reneszánsz művészetszemlélet emberábrázolásra vonatkozó nézeteinek nagyobb összefüggéseibe illeszkedik, ahol bevett és általánosan elfogadott volt az emberi arcról való fiziognómiai gondolkodás.¹¹

Báthory István a kép elbeszélői értelmezésével egybehangzó szempontok (elvek és előfeltevések) mentén értelmezi a képet, amikor azon Zsigmond jellemhibáit véli felismerni. A kép megtekintésének számára nem az a célja, hogy a festményben gyönyörködjék, hanem az, hogy Báthory Zsigmondról, annak emberi, jellembéli és politikusi tulajdonságairól kapjon megbízható „képet”, ismereteket. Amikor az alattomos, gyáva, ingadozó jellem vonásait ismeri fel a képen, és ez alapján Erdélynek rossz jövőt jósol, akkor az elbeszélői (XVI. századi) portréelméleteknek megfelelően fogadja be és értelmezi a festményt. A XIX. századi – Lavater utáni – irodalom és a XVI. századi (Leonardo utáni) festészet ilyen értelemben eszmetörténetileg rokon helyzetben van, amennyiben mindkét művészettörténeti jelenségre igaz, hogy művelőik az ember művészi reprezentációjában a jellemzés fiziognómiai lehetőségeit és annak korlátait kutatták.

Gyulai Pál – aki kötelességének érzi, hogy megvédje Zsigmondot – ellenérvei két irányból támadják az elbeszélői/Báthory István-i képértelmezést. Gyulai egyrészt a festő személyét és az arcképfestés rangját, megbízhatóságát kisebbíti, másrészt – és ez talán erősebb érve a vitában – a fiziognómia „tudományának” megbízhatóságát kérdőjelezi meg: „Azonban az arcismeret nem tudomány, tapogatózás is alig, sőt az sem. A gúllak titkos írását, Egyiptom gránitba vésett krónikáját talán folyóást fogják olvasni maradványaink, mint mi Salamon bölcsességét és Dávid érzéseit; [...]. Ezek mind lehetségesek és megtörténhetnek. De a természet ravaszabbul készíti rejléjeit, mint az ember, és az arc sohasem fog többet nyújtani, mint tévesztő adatokat a sejtés számára. A lélek betűi a tettek s nem a vonalak.”¹²

Gyulai az arcvonásokat az egyiptomi hieroglifákhoz hasonlítja, majd döntő érvként megidézi jellem és tett viszonyának arisztotelészi értelmezését – ezzel a vita két újabb értelmezési kontextusát nyitja meg. Az arcvonásoknak a hieroglifákhoz való hasonlítása Gyulai szándéka szerint azt hivatott bizonyítani, hogy az arcvonások „írása” éppúgy titkos, mint az egyiptomi írás, csak még nehezebb a megfejtése, hiszen nem ember készítette. A szövegbeli analógia ugyanakkor több szempontból is kikezdi azt az állítást, amelyet éppenséggel bizonyítani kéne. Maga a hasonlat azon az előfeltevésen alapul, hogy mindkét jeltípus (az arcvonások és a piramisok ábrái) olvasható, értelemmel, üzenettel bíró írás, amelyeket azonban nehéz vagy éppen lehetetlen megfejteni. Az előfeltevés, amelyre Gyulai analógiája támaszkodik, eleve létjogosultságot biztosít az arcvonások fiziognómiai olvasásának, hiszen azt feltételezi, hogy a jeleknek *van* értelme, éppen csak hozzáférni nehéz. Az egyiptomi hieroglifák analógiája ugyanakkor olyan történeti perspektívákat is mozgásba hoz, amelyek tovább relativizálják Gyulai állításának érvényét. A regény cselekményének történeti horizontján, a regény szereplői számára a hieroglifák megfejthetlenségére való hivatkozás erős érv lehet, hiszen a fáraók írásának megfejtésével akkor már évszázadok óta sikertelenül próbálkoztak. A hieroglifák olvasásával párhuzamba állított arcolvasás így a lehetetlen retorikai megfelelője

¹¹ Vö. például Pompino Gaurico: *DE SCULPTURA* (1504), Giovan Paolo Lomazzo: *TRATTATO DELL'ARTE DELLA PITTURA* (1584). Ezekből szemelvények magyarul: Vígh, 2006. 2. 143–161. és 247–258.

A reneszánsz festészetelmélet fiziognómiai kontextusáról: Vígh, 2006. 1. 124–141. és 191–212. Arról, hogy a reneszánsz korának itáliai festészeti és irodalmi portréit hogyan határozta meg a fiziognómiai szemlélet, lásd: Békés, 2011.

¹² Kemény, 1967. I. 104.

– a XVI–XVII. századi szereplői horizonton. A regény megjelenésének idején azonban a retorikai fogás a történeti perspektívák különbözőségét hozza mozgásba, és viszonylagosítja a lehetetlen fogalmát.¹³ Champollion 1822-ben írta híres levelét, amelyben kidolgozza a hieroglifák megfejtésére vonatkozó elképzelését. Champollion munkásságát Lepsius folytatta, akinek főműve csak 1842-ben jelent meg. Az egyiptomi írás megfejtésére vonatkozó felfedezések így a regény megjelenésének idején (1847) viszonylag friss tudományos szenzációnak számíthattak.¹⁴ A kortárs olvasó számára Gyulai érvelésének üzenete egészen más lesz, mint a szereplő-címzett Báthory István számára. A XIX. századi olvasó mindebből azt a tanulságot vonhatta le, hogy ami lehetetlennek látszik (vagy az volt), az bizony lehetséges (vagy az lesz). A „lehetetlen” kategóriája történetileg válik viszonylagossá az analógia retorikai működésében. Összefoglalva: Gyulai érvelésének retorikája olyan előfeltevésen alapul (az arcvonások mint értelemmel bíró írás), és olyan hasonlattal érvel (megfejtethetlen/megfejtett hieroglifák), amelyek önmagukban is elbizonytalanítják állítását.

Gyulai érvelésének záróköve (a lélek betűi a tettek s nem a vonalak) Arisztotelész-parafraziszként nemcsak a korabeli esztétikai viták kontextusát idézi meg, de azt a jellemfelfogást is, amelyen Arisztotelész drámaelmélete alapul. A jellem Arisztotelésznél a tudatos erkölcsi döntésben nyilvánul meg, és csakis a gyakorlatban, a cselekvésben létezhet. Míg Arisztotelésznél a jellem a cselekvés etikai minősége (tudatos választásként mindig etikai dimenzióban létezik, és a cselekvésben valósul meg, vagyis a gyakorlati tevékenységtől függetlenül nem is létezhet), addig a modern (elsősorban a romantika utáni) jellem valami titokzatos, megfejtésre váró bensőség, aminek adott esetben lehet, hogy semmi köze a tettek világához.¹⁵ Gyulai legerősebb érve tehát egy olyan jellemfelfogáson alapul, amely a XIX. századi olvasók számára már részben idegen, de legalábbis kérdéses lehetett, hiszen a romantika friss tapasztalata nyomán éppen a tettek külső világáról lehasadó benső, az individuális mélység vált érdekessé,¹⁶ a jellem „igazi” helyévé.

Az emberi lélek megismerhetőségének kérdése és a lehetséges állásfoglalások a GYULAI PÁL-ban a szereplők közti vitában körvonalazódnak. Miből következtethetünk a lélek benső világára, a tettekből vagy a test/arc jelzéseiből? A kérdés itt a portréfestészet művészetelméleti kontextusában kerül elő, és ugyanúgy eldöntetlen marad, mint ahogyan majd néhány évvel később Kemény jellemrajzai esetében is. A regény világában természetesen Báthory Istvánnak (és közvetve az elbeszélői véleménynek) lesz igaza, Gyulai téved Zsigmond jellemének megítélésében: ugyanakkor ez nem elméletileg dönti el a kérdést, csakis a Zsigmondra vonatkozó konkrét esetben. Báthory Zsigmond későbbi tettei igazolják a festmény arcvonásainak jóslatát: a tettek betűi és az arc vonásai itt

¹³ A történet és az elbeszélés idejének ellentmondásos viszonyairól a történelmi regényekben (Frangepán alakja kapcsán) lásd Hites Sándor ZORD IDŐ-elemzését: Hites, 2004. 25–102.

¹⁴ Champollion főműve 1824-ben, majd hátrahagyott iratai (nyelvtana és egy szótár vázlat) 1833-ban jelentek meg. Lepsius: DAS TODTENBUCH DER ÄGYPTER NACH DEM HIEROGLYPHISCHEN PAPYRUS IN TURIN MIT EINEM VORWORTE ZUM ERSTEN MALE HERAUSGEGEBEN, 1842. Az egyiptológia történetének rövid összefoglalása például: David, 1986. 41–56.

¹⁵ Arisztotelész jellemfogalmának elemzését a POÉTIKÁ-ra, a RÉTORIKÁ-ra és a NIKOMAKHOSZI ETIKÁ-ra támaszkodva végzi el Stephen Halliwell. A modern és az arisztotelészi jellemfogalom különbségeiről lásd különösen Halliwell, 2002. 66–68.

¹⁶ Erről lásd Taylor, 1989. Különösen: 111–207.

ugyanazt a jellemet írják meg és teszik olvashatóvá.¹⁷ A regény világában – úgy tűnik – érvényes marad a fiziognómiai magyarázat, az arcvonásokból kiinduló megismerés, annak ellenére, hogy abban az azt elbizonytalanító, viszonylagosító érvek is helyet kapnak.

A GYULAI PÁL mint Gyulai Pál portréja

Miközben a kép értelmezése a GYULAI PÁL-ban szereplők közti vita formáját ölti, a szövegből kimarad a szoros értelemben vett ekphrasis, az olvasó nem kap leírást a festményről. Nem tudjuk meg, hogy tulajdonképpen mi látható a festményen, csakis annak szereplőkre gyakorolt hatását ismerjük meg. A regény elliptikus megoldása kettős következménnyel jár. Egyrészt a szereplői értelmezésre, a képnek a szereplőkre gyakorolt hatására irányítja az olvasói figyelmet (vagyis nem a képet, hanem a szereplőket nézzük, ahogyan azok a képet nézik); továbbá: az olvasó nem vehet részt a fiziognómiai elemzésben. Nem tudjuk meg, hogy milyen orra van a képen Zsigmondnak, vagy milyen szeme, mi jellemzi a homlok és arc arányait stb.; az olvasó ilyen értelemben nem szállhat be a fiziognómiai társasjátékba: arra kényszeríti a szöveg nézőponttechnikája és kihagyása, a szöveg felépítése, hogy kívülről értékelje a képnézés jelenetét. Az olvasót a portré közvetlen befogadásához képest reflektív pozícióba kényszeríti a szöveg. A regény első fejezetét olvasva így lényegében teoretikus szinten kell az olvasónak is végiggondolnia a jellemre és annak megismerhetőségére/ábrázolhatóságára vonatkozó kérdéseket.

A regény második fejezete nagy időbeli ugrással, töréssel követi az első fejezetet,¹⁸ így a képnézés jelenete és az ott felvetődő kérdések mint a regény expozíciója állnak a szöveg élén. A regény címe (GYULAI PÁL) pedig felveti a könyv portréként való olvashatóságának kérdését is. A címbe emelt egyetlen név olyan erős fókuszba emelő stratégia, amely kimetszi a címszereplőt a regény szövevényes viszonyaiból, és középre vagy a szereplői viszonyok fölé helyezi őt. A címadási konvencióból arra következtethetünk, hogy ez a regény a címszereplőről szól, az ő alakját járja körbe: a GYULAI PÁL című regény nem más, mint a Gyulai Pálról készült irodalmi portré.¹⁹ Ebben az értelemben az első fejezet portréelemző jelenete a szöveg egészére is vonatkozik: felveti a regényértelmezés lehetőségeit, a címszereplőre (annak jellemére és ábrázolhatóságára) vonatkozó megismerési lehetőségeket és korlátokat, és kijelöli az olvasás lehetséges pozícióit is.

A regény címéből (és a fentiekből) arra következtethetnénk – tévesen –, hogy a szöveg nagy része majd Gyulai körül forog, és a regény lapjain elsősorban róla olvashatunk. A címnek ellentmondani látszik a szöveg tematikus aránya: számszerűen meglehetősen kevés oldal szól konkrétan a címszereplőről. Az ellentmondás azonban két okból is látszólagos csupán: egyrészt minden Gyulairól szóló részlet (minden olyan szöveghely, amelyben a címszereplő szerepel) hangsúlyosan folytatja az expozíció portréelemző részletének teoretikus kérdéseit; másrészt pedig a regény rendkívül szövevényes cselekmény- és szereplőhálózata nem egyszerűen háttérteret rajzol a címszereplő mögé, és nem is csak kontextualizálja őt, hanem összetett tükörstruktúráként értelmezi a Gyulai

¹⁷ A szöveg logikája nagyon hasonló, mint később Kemény jellemrajzaié: vagyis az arcisme tudománya relativizálódik, nem tűnik megbízhatónak, csak a tettek azok, amelyek tényszerűen és megkérdőjelezhetetlenül adóttak a másik emberből, de ugyanakkor ebben az egy konkrét esetben a fiziognómiai bemutatás alátámasztja az élettörténetből és a tettekből kirajzolódó jellemképet.

¹⁸ A regény időrendjének töréseiről lásd: Szegedy-Maszák, 2007. 95–96.

¹⁹ Címadása a jellemrajzokéval analóg.

Pálra vonatkozó részeket. Ha röviden össze kéne foglalni vagy néhány kulcsszóba sűríteni, hogy milyen is ez a bizonyos Gyulai Pál nevű szereplő, mi jellemzi őt elsősorban a regény világában, akkor talán a félreértés (a megértés hiánya) és a (belső) meghasonlás lehetne az a két kulcsszó, amelyre felfűzhető a főszereplő karaktere.

Gyulai Pál, az „udvari ember”

Gyulai először (az expozíciószerű első fejezet után) a második, drámai formában megírt fejezet közepe táján bukkan fel egy rövid (ám a cselekmény menetében annál fontosabb) dialógus erejéig. A „dráma” negyedik jelenetében Gyulai arról faggatja Guzman (az olasz színészt), hogy ki volt az a nő, akivel együtt látta őt a fehérvári úton. Az ismeretlen nőben (Eleonóra) Gyulai ideálját véli felfedezni, Guzman azonban attól tart, hogy az udvari ember („a kéjenc”) azért kínál neki pénzt, hogy elcsábíthassa a nőt:

„GUZMAN Csak azt akartam mondani, hogy egy lovagnak a nőket védeni s nem áruba bocsátani kell; hogy társaságunkban egyedül Pierro ért a kerítés módjához; s hogy nagysád kegyes pártfogásába továbbra is ajánlom magamat.

GYULAI szívességgel. Balga ember! Te félreértettél. Ha tudnád... [...] De majd még többet beszélünk együtt. Kezet nyújt Guzmannak.

GUZMAN kétkedően vonja vissza karját. Nagyságos úr...!

ÖTÖDIK JELENET

Guzman, magára

GUZMAN *Hol áll a fejem? Ufff!!* Megtörli homlokát. *Lélegzetem fojlik az erélyes nyilatkozat miatt. S hogy tekintsem, mibe vegyem a baráti kéznyújtást? Ő az udvaroncok tudnak szólneni. Mosolyaik mögött gyakran fejlenek sötét és rémítő tervek...*²⁰ (Az utóbbi, félkövér kiemelés tőlem, K. Zs.)

A jelenetben Guzmannak Gyulaira vonatkozó értelmezése – vagyis félreértése – ugyanazt a témát folytatja, variálja, amit a portréelemzés felvetett. Guzman is arcvonásokat, mozdulatokat és hanglejtést értelmez, amikor Gyulai szándékát próbálja meg kifürkészni, ugyanakkor a színlelés lehetőségének számbavételével új szempontot ad az eredeti témához (vagyis hogy honnan ismerhető meg/érthető meg a másik: tetteiből vagy arcvonásaiból). A kettejük közti félreértést az udvari ember XVI–XVII. századi értelmezése és irodalma magyarázhatja.²¹ Guzman előítélete szerint Gyulai, aki a fejedelem tanácsosa (vagyis udvari ember), nyilván ért a színleléshez (a szimuláció/disszimuláció mesterségéhez),²² és ezért nem hisz a szíves hanghordozásnak, sem a nyílt tekintetnek vagy a baráti kéznyújtásnak. Guzman Gyulai-értelmezésének elméleti kontextusa az a XVI–XVII. századi udvari emberre vonatkozó, elsősorban itáliai hagyomány, amelyet

²⁰ Kemény, 1967. I. 120.

²¹ Az udvari emberre vonatkozó XVI–XVII. századi források gazdag gyűjteményét magyarul lásd: Vígh, 2004. A témában való tájékozódást nagyban segíti a kötet előszava: Vígh, 2004. 19–78.

²² „[A] disszimulálás az a képesség, amely nem olyanok mutatja a dolgokat, amilyenek. Ugyanis azt szimuláljuk, ami nincs, és azt disszimuláljuk, ami van.” Accetto, 2004. 364. Accetto az AENEIS-ből veszi a disszimulálás (a tisztes színlelés) példáit: amikor Aeneas kétségbeesett, dült kedélyű és kételkedő, mégis reményt és bizakodást szimulál, kétségbeesését disszimulálja, hogy erőt és reményt öntsön társaiba. Lásd: uo.

Machiavelli nevével már az első fejezet felidézett,²³ és amelyre utal Guzman származása is. Nem véletlen, hogy a színésztársulat Itáliából érkezett: külső pozíciójukból egyrészt nem értik az erdélyi politikai viszonyokat, másrészt azt saját, itáliai fogalmaik, sémáik alapján próbálják megérteni: így vetül Gyulaira az itáliai udvarokból ismert udvari ember képe. A XVI. századi, elsősorban Castiglione és Machiavelli könyveiből kiinduló óriási hatástörténettel bíró hagyomány az udvari ember erényei és kötelességei között tartotta számon a disszimuláció mesterségét. Az udvarias ember eszerint tud uralkodni arcvonásain, és el tudja takarni érzéseit, szenvedélyeit. Az elmélet morális problémáit számtalan szöveghely járta körül, hiszen az a sima modorú, kellemesen társalgó, udvarias ember kanonizálásán túl felveti az őszinteség és a hazugság etikai és társadalmi kérdését is.²⁴

Fontos látni azonban, hogy a XVI–XVII. századi érzelem- (affektus-) felfogás gyökeresen eltér a XVIII. század utáni érzelemkonceptiótól.²⁵ Míg a XVIII. század utáni (modern) személyiség- és érzelemfelfogásokban az érzelem valami belülről, a lélek mélyéről fakadó, a lélek benső igazságát képviselő, sajátosan egyedi minőség,²⁶ addig a korábbi affektuselméletek szerint a szenvedély külső hatás, amelyet az erényes ember nem hagyhat eluralkodni önmagán. A disszimuláció (színlelés) XVI–XVII. századi fogalmának szinkron kontextusában így a színlelés egész mást jelentett, mint amit a XIX. századi kontextusban. Az udvari ember irodalmának és a disszimuláció fogalmának későbbi, felvilágosodás utáni értelmezései ugyanakkor gyakran vetítik vissza saját koruk érzelem- és személyiségfelfogását a korábbi udvari kultúra világára. A XVIII–XIX. századi értelmezések a disszimulációban és az udvari ember életformájában vélik felfedezni azt a hasadást, amely inkább a modern személyiségfelfogásra jellemző: hiszen ahogyan az udvari ember elleplezi valódi érzelmeit, az értelmezhető a nyilvános és a magánélet későbbi oppozíciója mentén. Az utólagos (elsősorban a romantika korát jellemző) értelmezésben, amely a személyiség és az érzelme/affektusok egész más felfogásán alapul, az udvari ember életformájában felismerhetővé válik a látszat és a valódi személyiség, az igazi én és a szerep, a tettek és azok szándéka közti szakadás.

Exkurzus: HAMLET a GYULAI PÁL-ban

Jellemző példa ebből a szempontból Goethe Hamlet-értelmezése a WILHELM MEISTER TANULÓÉVEI-ből. Goethe meghatározó olvasata szerint a HAMLET pontosan erről szól: a humanista műveltségű királyfi benső igényei, valódi személyisége és az udvar (a külső helyzet) által rárótt kötelességek közti feloldhatatlan feszültségről:

²³ „Machiavelli urat is, egy ifjú elhalt titkárt Borgia herceg udvarából lerajzoltatta Jósika Torino által, s nekünk ajándékozta. Ő azt mondá, hogy e fiatal barátját az utókor bámulni fogja, mert jegyzeteiben jól elrendezve és kimagyarázva vannak a bölcs kormányzás minden talányai” – mondja Gyulai Báthory Istvánnak az első fejezetben. Kemény, 1967. I. 100.

²⁴ A disszimuláció erkölcsi problémájának megítélése jelentős történeti változásokon ment át a XVI–XVII. század során. Míg a XVI. századi szerzők még jórészt hangot adnak kételyeiknek, hogy vajon erkölcsileg helyes-e a megtévesztésnek ez a módja, és különösen az udvarellenes (kritikai) hagyományban súlyos jellemhibaként volt elkönnyelve a disszimuláció, addig a XVII. századra határozottan pozitívummá, sőt az egyik legfőbb erénnyé válik a „tisztas színlelés”. Erről lásd: Vigh, 2004. 63–65. A disszimuláció Torquato Accetto számára 1641-ben már egyértelműen pozitív etikai viselkedés. Lásd: Accetto, 2004.

²⁵ Lásd erről például: Laczházi, 2009. 9–11.

²⁶ A lélektani diskurzus változásának elemzése irodalmi szövegen keresztül (A FANNI HAGYOMÁNYAI kapcsán): Laczházi, 2009. 226–241.

„– És amikor a szellem eltűnt, kit látunk magunk előtt állani? Bosszút lihegő ifjú hőst talán? Született fejedelmet, aki boldog, mert harcra hívják koronájának bitorlója ellen? Nem! Csodálkozás és méllakór vesz erőt a magányos ifjún; [...] ezzel a jelentős sóhajjal végzi: Kizökkent az idő; – ő kárhozat, hogy én születtem helyretolni azt!

– Úgy rémlik nekem, ezekben a szavakban rejlik Hamlet viselkedésének kulcsa, s világos előttem, hogy mit akart ábrázolni Shakespeare: nagy tett nehezedik egy tetre nem született lélekre. [...] Vonaglik, facsarodik, kínlódik, előre-hátra lép, újra meg újra emlékeztetik, újra meg újra eszébe jut minden, és végül majdhogya meg nem feledkezik a céljáról, de azért sohasem tud felvidulni többé!”²⁷ (A kiemelés az eredetiben.)

A HAMLET példája azért is releváns Kemény regénye kapcsán, mert Gyulai Pál alakja Hamlet-újraírás-ként is értelmezhető. Nem egyszerűen külső meghatározottságaik (reneszánsz, humanista műveltség, külföldi egyetem, udvari politika, magányos ifjú) és nem is csak a cselekvéshez való viszonyuk (az állandó halogatás, a sokszoros, újra és újra megerősített elhatározás és mindig újra tétovázás) azonos, de a GYULAI PÁL szövegszerűen is megidézi a HAMLET szövegét:

„– Vagy tenni kell, vagy hitetlennek lenni bűnös hanyagsággal politikai nézeteihez, a rokonszenvéhez, kötelességéhez. [...] Ah, csak a kárhozat örvénye vezet ki e tömkelegből! [...]

Tenni, azaz rémítőt vétkezni – e szándék vésődött rémes ábrándok tüzetől fölhevült szívébe. [...] Az idő nem akar mozdulni [...]. Ah, az idő lassú, lomha!

A Hórák, az éjjegyeket vezető istennők, összetették szárnyaikat – egy toll sem ing e szárnyakon, megszűnt az a sorserő, mely őket örvényeivel ragadja tovább, tovább – [...] hat óra, örökké hat óra van délután, egy perccel sem több, az idő mutatója megállott [...]

– Tenni kell – ismétlé Gyulai szüntelenül.”²⁸

Az „elhatározás” után azonban, egy kötettel később, Gyulait még mindig tétovázni, töprengeni látjuk: „Ah, megint okoskodtam, hogy eszem által gyávává törpüljek. S nem ittam-e meg az áldomást? Nem vált-e már szándékom tartozássá? Visszaléphetek-e? Soha!”²⁹

A HAMLET-reminiscenciát erősíti Góri és Görbe Rosenkranz és Guildenstern párosát idéző jelenete.³⁰ A két jogász egymástól megkülönböztethetetlen alakja, egymás mondatait kiegészítő, felületes és léha beszéde Gyulai mellett megismétli a Shakespeare-dráma karakterviszonyait. Guzman tehát félreérti Gyulait, amennyiben szimulációként, színlelésként értelmezi annak őszinte baráti kézfogását és hanglejtését, ugyanakkor nagyon is pontosan tapint rá a Gyulai Pál életét lényegében kettémetsző hasadásra: az udvari ember, a fejedelem embere és a magánember, az „igazi” személyiség közti feloldhatatlan ellentétre. Keménynek a XVI–XVII. századi udvari kultúrára vonatkozó értelmezése a GYULAI PÁL-ban – Goetheéhez hasonlóan – saját korának személyiségre vonatkozó ellentmondásait mutatja fel a késő reneszánsz világában.

A szív rejtett zuga

Ha valaki megpróbálja felidézni a korábban olvasott GYULAI PÁL szövegét és abban a főszereplő alakját, akkor biztos, hogy (ha valamire, akkor) arra fog emlékezni, hogy Gyulai ül az íróasztala előtt egy hajnali órán, és ír, olvas, vívódik. A regény szinte alig

²⁷ Goethe, 1963. 221–222.

²⁸ Kemény, 1967. I. 335–336.

²⁹ Kemény, 1967. II. 133.

³⁰ Uo. 82–89.

mutatja hősét cselekvés közben, tetteiről általában csak rövid elbeszélői összefoglaló narráció tudósít, vagy drámai formában megírt jelenet. Nem látjuk a politikust munkája közben, inkább csak tudunk róla más szereplők vagy az elbeszélő közléseiből. Ami viszont közvetlen jelenetként kerül be a szövegbe (számталanszor), az a fenti jelenet és annak variációi, illetve az éjszakai, hajnali magányban írt napló részletei. Az első ilyen hajnali jelenetet eleve gyakorító elbeszélés vezeti be: „*Néhány hajnali órát örökké ily foglalkozásokra szánván, hosszas gyakorlás következtében sikerült neki szigorúan különválasztani az irodalmat a közélettől, s egy búvárkodó bölcs és erélyes államférfiú gyakran meghasonló szerepeit összhangzásba hozni.*”³¹ (A kiemelés tőlem, K. Zs.)

A szerepei közt meghasonló hős „igazi” énje a regény szerint éppen ez: a hajnali magányában tudományoknak és irodalomnak élő humanista, illetve később a lelkiismeretével és bűnével szembenéző, az ideális szerelemmel és a vidéki visszavonulás lehetőségeivel leszámoló önelemző naplót író Gyulai. A címszereplő figurájához metonimikusan tapad hozzá ez a kronotoposz: a dolgozószoba, az íróasztal és a virradat előtti éjszaka ideje. A tér, a hely és az idő jellemkonstituáló tényezői mind a bezárt és mélyen elrejtett benső világot hangsúlyozzák: Gyulai „valódi” énje, személyiségének igazi világa olyan térben és időben létezik, amelyhez senki nem férhet hozzá. A szobának mint ha ablaka sem lenne (a leírásból legalábbis kimarad), és amint virradni kezd, Gyulai mindig feláll, és indul. A jellem tere egy olyan hangsúlyosan sötét, titkos és rejtett, zárt világ, amely a regény szereplőinek világában mindenki előtt rejtve marad. A sötét és elzárt dolgozószoba képe és a hozzá kapcsolódó jelentések a szív XVII. századi értelmezését idézik: „*Nagy leleményességről tanúskodik a természet, hogy elrejtette a szívet [...], mivel a természet parancsára zárt helyen van. És amikor rejtve kell maradnia, a hangulati állapottól függően üdvösnek őrzi meg a külső cselekedeteket.*”³²

A szimuláció/disszimuláció udvari emberre vonatkozó irodalmában a szív az igaz indulatok (affektusok) helye, amelyet az udvari ember – helyesen vagy bűnösen – arcával és testével elleplez. A színlelés irodalma a lélek (szív) és a test között olyan instrumentális viszonyt tételez, amelyben egyrészt test és lélek egymástól független létezők, másrészt a színlelés gyakorlatában az értelmes lélek uralja a testet, céljainak megfelelően képes azt irányítani. (A XVII. századi fiziognómiai gondolkodás tárgya és iránya ilyen értelemben megváltozik: a fiziognómiai megfigyelés célja részben az lesz, hogy a színlelt érzelmek mögötti, a szívben lakozó indulatokat, valós lelkiállapotokat leleplezze.)³³

A szív, a színlelés és a politikai viselkedés XVII. századi témája XIX. századi értelmezésben jelenik meg a GYULAI PÁL-ban. Igaz, hogy Gyulai szívének érzelmeit leplezi, és azok csak a rejtett napló belső beszédében kapnak hangot. Az is igaz, hogy politikusként indulatait leplezni kénytelen. Ugyanakkor mindez az udvari viselkedés itt egyáltalán nem éri el azt a célt, melyet a XVII. századi színlelésirodalom céloz. Sem Gyulai életben maradását, sem politikai céljai megvalósulását nem segíti elő a disszimuláció. Sőt: mintha Gyulai esetében éppen a szív rejtettsége okozná a tragédiát. A szív és a benső

³¹ Kemény, 1967. I. 158.

³² Accetto, 2004. 376. A REJTŐZKODÓ SZÍVRŐL című passzus. Ugyanerről magyar kontextusban Gyöngyösi István kapcsán lásd: Laczházi, 2009. Különösen: 180–208. Sokatmondó a 200. oldalon található Gyöngyösi-idézet: „*Ember ravaszágát ki látja szívében? / Mely lakik amelynek legbelső részében, / Mesterebb titkának elfedezésében, / Mint Círce a testek eltiüntetésében. // Tudják azt a szemek rendesen titkolni, / Okosan tanulta azt nyelv palástolni, / Érti azt a homlok s orca is másolni, / Mint a szű diktálja, nem úgy tolmácsolni.*” Uo.

³³ Lásd: Laczházi, 2009. 52.

lelki mélység igazsága nem képes önmagát feltárni vagy verbalizálni a másíknak, a többieknek. A benső világ (a szív, a lélek mélysége) végképp elszakad a tettek, cselekvések külső világától, és a szakadásban – úgy tűnik – nincs átjárás a két világ között.

A GYULAI PÁL műfaji sokszínűségét (dráma, levél, napló, vers és memoár tarkítja a regény szövegét) szokás úgy értelmezni, mint a romantikus regényformára (totalitásra) tett kísérletet. Ugyanakkor ebből a szempontból a műformák váltakozása a szövegben arra is rámutat, hogy a nézőpontok között átjárhatatlan a távolság, és feloldhatatlan ellentmondás feszül közöttük. A drámákban a szereplőknek csak külső viselkedését, tetteit ismerjük meg, a befogadó csakis külső nézőpontot foglalhat el a szereplőkkel szemben. A naplóforma ebből a szempontból a másik végletnek tekinthető, hiszen abból teljes mértékben hiányzik bármiféle külső értékelői nézőpont, csakis a szereplő önmagára vonatkozó reflexióit, önértelmezését kapjuk.³⁴ A GYULAI PÁL szövege a formák vegyítésével úgy használja ki a műfaji adottságokat, hogy Gyulairól (és Eleonóráról) kettős képet kapunk: egy abszolút külsőt a drámai betétekből és egy abszolút belsőt a naplórészletekből. A két nézőpont, a két nyelvi/formai megközelítés nyilvánvalóvá teszi a két nézőpont szakadását. A két megfogalmazás nemcsak dialógusképtelen, de élesen világít rá arra, hogy a két nézőpont által kínált kép – az ember kívülről látható képe és a benső önértelmezés – közti viszony elméletileg és eleve csakis meghasonlott lehet. Ha a késő reneszánsz és a barokk XVII. századi világában a színlelés a léleknek alávett, instrumentális testfogalmon és előfeltevésen alapult, akkor itt ehelyett azt látjuk, hogy a test, a külső nem alkalmas szándékolt jelentések közvetítésére. A többi szereplő számára Gyulaiból csakis tettei láthatók, a politikus, a gyilkos, a fejedelem szolgája. Gyulai meg nem érttsége és végső soron tragédiája éppen abból fakad, hogy a többiek rá vonatkozóan érvényesítik saját maximáját, ellene fordítják saját korábbi érvét: vagyis hogy a lélek betűi a tettek és nem a vonalak. Senno megöletése után azért fordul el tőle mindenki, mivel tette ellene beszél – annak indítéka, szándéka, magyarázata pedig a dolgozószoba, vagyis a lélek rejtett mélységében marad.

A mélység nélküli karakter: Gergely diák

Ha a színlelés és a titkos politikai tervek XVII. századi témájának megjelenéseit keressük a GYULAI PÁL-ban, akkor elsősorban Gergely diák alakja tűnik megkerülhetetlennek. A kettős kém és ügynök emlékezetes figurája valójában sokkal többet „szerepel” a regényben, mint a címszereplő. Úgy tűnik, hogy a politikai célok és önrdek érvényesítésében tökélyre vitt színlelés és szerepjátszás Gergely diák esetében valósul meg a regényben. A kettős ügynök Gergely (a garabonciás diák) eszközeit szinte varázslatos ügyességgel váltogatja aktuális céljainak megfelelően, miközben a legtöbb szereplő titkos szándékát és tervét könnyedén leplezi le. Alakja mintha annak az udvari embernek a groteszk, karikatúraszerűen végletekig vitt megformálása volna, amelyet Gyulai csak finoman felidéz. A diák esetében az elvileg egymást kizáró politikai szerepek nem kerülnek meghasonlásba, sem ellentmondásba: mivel nincs olyan igazság vagy mélység, amelyet azok rejtenének. Egyik maszk rejti a másikat és fordítva, egyik politikai cél felcserélhető a másikkal, de nincs olyan benső igazság, amelyet a szerep fedne el. Gergely ilyen értelemben történeti figura. Ha Gyulai Pál meghasonlott és teljességre törekvő,

³⁴ A regény változatos nézőponttechnikái révén átmeneti helyet foglal el, és dinamikus mozoghat a szereplők bemutatásában a tisztán külső tárgyias és a szubjektív nézőpont között.

ám eleve kudarcra ítélt karaktere igazi romantikus hőst formál, akkor Gergely alakjában, a saját hasznát kereső, mélység vagy igazság nélküli (diszsimulációban, ahol a színlelés nem igazságot takar, hanem a másik maszkot, a XVI–XVII. századi udvari kultúra XVIII–XIX. századi kritikájára ismerhetünk.

Különösen szembeűnő mindez abban a jelenetben, amely Gyulai hajnali önvizsgálatainak párdarabjaként, tükörjeleneteként is értelmezhető. A jelenetben Gergely diák a Komjáti-kastély erkélyén üldögél késő éjjeltől virradatig, és belső beszédében – Gyulai naplójához hasonlóan – szerepjátszás nélkül értelmezi önmagát és politikai szerepeit.³⁵ Ami azonban a jelenetből kiderül az olvasó számára, az az, hogy esetében nincs olyan individuális lelki igazság vagy személyes történet, amelyet a szerepek eltakarnának. A színlelés számára teljesen öncélú, és csakis a látszatok világában mozog, nem a lélek mélységét fedi, mert a mélység hiányzik. Gergely jellemének tere az alakjához metonimikusan tapadó, labirintusként működő Komjáti-uradalom, a kiismerhetetlen titkos ajtók, süllyesztők és járatok rendszere. A kastélyban egyedül Gergely mozog biztonságosan, mindenki más számára veszélyeket rejt a kastély (és a birtok). A Komjáti-birtok olyan középpont nélküli labirintus, amely azonban nem rejt semmiféle konkrét titkot. Titokzatos, de nincs titka. Nincs benne semmiféle eldugott kincs vagy titkos kamra (a kaszatömlőc a muderrisek számára ismert veszély, nem valamiféle rejtett igazság). Soha nem lehet tudni sem azt, hogy éppen milyen veszélyt, sem azt, hogy milyen előnyöket rejt. Gyulai zárt dolgozószobájával (a szív igazságának zárt és rejtett tikos kamrájával szemben) a Komjáti-kastély mélység és középpont, megoldás nélküli labirintus. Az ember eltéved benne, de nem azért, mintha valamit keresne, amit nem lehet megtalálni. A tér megoldás (igazság) nélküli rejtvény, útvesztő, amely mindig aktuális érdekek szerint vezeti meg a benne tévelygőket. Egyaránt alkalmas a muderrisek titkos összejövetelére és Alfonso terveinek kivitelezésére: vagyis mindig Gergely épp aktuálisan szőtt terveinek dinamikusan változó tere és eszköze. Leleplezi a titkokat, foglyul ejti az áldozatokat, de neki nincs titka, ahogyan igazsága sincs. Kiterjedt, ismert határok és központi mag nélküli, lehatárolhatatlan tér.

Gergely diák alakja nemcsak azért lehet emlékezetes az olvasó számára az amúgy talán nehezen felidézhető regényből, mert sokat szerepel benne, hanem azért is, mert kivételesen emlékezetes karikatúraszerűen eltúlzott fiziognómiája is. Jellegetes alakjának torz vonásait és felépítését számtalan szöveghely hangsúlyozza, és mind az elbeszélő, mind a többi szereplő rendre a pókhoz hasonlítja őt:

„Ritkán találhatni emberre, kinek alsó része kétségtelenül ígérjen egy ölet, felső része pedig fukarul levonjon a várt magasságból csaknem egész lábnyit. Azonban Gergely diák ily kivételes lények közé tartozott.

De a termet Isten ajándéka.”

„Nem tartozik-e a muderrisek közé az a szőke úr, kinek lábai hosszúak, mint a kaszás póké, s ki jobban ismeri egész életemet, mint én, s mégis, [...] nem lakik-e egy repedt s penészes szobában [...]?”

„Utánuk szintérrre lépett a kaszaspóké szerint megáldott hosszú láb, szűk feszes nadrágban, vékony alapjain emelve egy ünnepi ruhába öltözött uraságnak többi részét.”³⁶

A pókhoz hasonlított szereplő figurája fiziognómiai szempontból azért lehet különösen érdekes, mert a regény történeti idejének fiziognómiai irányzatához, az egészen

³⁵ Kemény, 1967. II. 51–58.

³⁶ Kemény, 1967. I. 221., I. 516., II. 181.

Lavaterig meghatározó Della Porta-i zoomorfológiához köti a szereplő testi megformálását. A XVII. századi nagy hatású fiziognómus, Della Porta zoomorf szillogizmusa szerint: 1. minden állat külseje megfelel jellemének (az oroszlán bátor, a szamár buta stb.); 2. ezek a jellemvonalások az emberekben is megtalálhatók; 3. eszerint minden ember olyan jellemvonalásokkal (tulajdonságokkal, uralkodó szenvedélyekkel és lelkiállattal) rendelkezik, mint az az állat, amelyre fiziognómiája leginkább hasonlít. Della Porta fiziognómiai elmélete statikus rendszerként épül fel, és stabil jellemekkel számol: a külső jegyek, amelyek az egyén jellemvonalásaira utalnak, nem változnak, és állandó jellemzőként működnek.³⁷ A pók nem gyakori hasonlított a fiziognómiai irodalomban, ugyanakkor nem nehéz felismerni, hogy a köztudatban a pókhoz kapcsolt jelentések messzemenően érvényesek Gergely diák alakjára. A titkos ügynökként és kémként működő antagonista láthatatlan hálókat sző, amelyen fennakadnak a szereplők. Maguk a muderrisek vagy a jezsuita kémek politikai szövetkezései és titkos társaságai is hálóként működnek (a résztvevők közti kapcsolattartás is hálózatos, sötétben/titokban szótt terveik pedig az avatatlanok számára láthatatlanok). Gergely mindkét politikai hálót ismeri, és a legtöbb szálát – személyes érdekeinek megfelelően – ő mozgatja, ő szövi. A labirintusszerű Komjáti-kastély Gergely fiziognómiai értelmezése felől olvasva pók-hálóként működik: eszköz Gergely kezében, és csapda a többi szereplő számára.

Sofronia tükörbe néz

Szerep és igazság, arc és maszk, test és jelmez témáját élesen veti fel a színészek regénybeli világa és különösen Sofronia alakja. A XVI–XVII. századi szimuláció irodalmában gyakori kép az élet és a teatralitás közti párhuzam, amely Shakespeare „*whole the world is a stage*” axiomatikus idézetében vált ma is közismert szállóigévé, de az udvari ember irodalmának közhelye is egyben.³⁸ Színház/szerep és élet összetett viszonyait a regény Sofronia alakjában értelmezi. Ha Gyulai szívének képe a zárt dolgozószoza, Gergely diák jellemének a Komjáti-kastély, akkor Sofronia számára az öltözőkődöaszta és annak tükre jelentheti a jellem terét. Kemény regényének alakformálásában kitüntetett szerepe van az egyes figurákhoz kapcsolt tereknek és azok metaforikus jelentéseinek. Az egyes alakok és a hozzájuk kapcsolt hely/tér közti kapcsolatot metonimikusan motiválja a szöveg: ahogyan Gyulait szinte mindig az éjszakai dolgozószoza íróasztalánál látjuk, úgy Sofronia mintha a teljes regényidőt öltözőszobájában, tükre előtt töltené, félig felöltözött (vagy másképp: félig meztelenül). A metonimikusan megteremtett kapcsolatban aztán a helyhez kapcsolt jelentések a szereplői jellem metaforikus jelölőivé is válnak. Az önmagával szembenéző, önmagát vizsgáló színész nő csakis a színpadon kívül látható az olvasó számára, ami analóg a naplót író, önvizsgáló politikus Gyulai regénybeli megjelenéseivel. Sofroniát sosem látjuk színpadon játszani, csak tudjuk róla, hogy színész nő. A tükörkép pedig az arc és a portré értelmezésének témáját, kérdéseit ismétli. Sofronia első regénybeli megjelenése (a drámai formájú második fejezetben) már itt és így, tükörbe nézve mutatja a hősnőt: „*Sofronia egy szöglet-szobában. Előtte toaletasztal és ruhák. A kereveten Rahab szerepe és egy gitár. A szoba, kisdéd négyyszög bástya, és a nőszemélyzet*

³⁷ Della Porta, 2006. A Della Porta-i fiziognómia hatástörténetéről lásd: Vigh, 2006. 1. 81–103. A XVII. századi fiziognómiai gondolkodásról és Della Porta hatásáról magyar nyelvű és magyarországi kontextusban lásd: Laczházi, 2009. 48–57.

³⁸ A theatrum mundi toposzához lásd még: Bene, 1999, illetve Vigh, 2004. 43–44., 71.

*öltözködésére van szánva; rövid folyosója a színpadhoz vezet. Deszkafalai csinosan kifösvék. Sofronia a tükör előtt áll félig öltözve, és szerepének hatásosabb részeit szavalja.*³⁹

Ablaka ennek a szobának sincs. Itt és a későbbi leírásokban is, mintha egy nagy tükörből állna az egész kicsi, zárt szoba, mintha csakis önvizsgálatra, arc és maszk elemzésére készült volna. A tükörbe néző Sofronia legemlékezetesebb jelenetében a nő önmaga félig (?) meztelen⁴⁰ testének és vágyakozó tekintetének látványába merül három hosszú oldalon át:

„Szemeit bágyadtan nyugtatta a hosszú faltükörön, és ez neki lerajzolt egy nőalakot, mely egészen nem hasonlított az eszményhez, mi mellett elalszik a vágy [...] sem az érzéki gyönyör életképeihez [...]”

„A lány kedélyére saját termete visszahatott. Míg mását nézte, míg a tükörkép formáit és mozdulatait kísérte, villanyszikrák rezgettek véreireiben, keble magasabban emelkedett, szeme áhított, ajka lihegett, s úgy tetszett neki, mintha az élet föladata volna egy csomagba gyűjteni és elégetni minden kéjt, vagy átálmodni akár egy órát, akár egy egész örökkévalóságot, de kiemelés nélkül.”⁴¹
(A kiemelés tőlem, K. Zs.)

A meglepően erotikus jelenet, önmaga testének és arcának látványa, saját tekintetével összefonódott pillantása annak az érzéki felismeréséhez juttatja el a hősnőt, hogy szerelmes Gengába (az olasz rendezőbe), és hogy a fejedelemhez fűződő viszonya csak szerep. Az önvizsgálat Sofronia esetében nem racionális önelemzés (mint Gyulai naplójára vagy Gergely erkélyjelenete), hanem érzéki meditáció. A nő úgy jut el saját kedélyének, lelkének mélységeibe, a szív rejtett igazságához, hogy önmaga testébe hatol saját, reflektív tekintetével. Sofronia tükörbe néz, és alámerül testének látványába: a reflexió esetében érzéki, testi tapasztalattá válik, hogy így jusson el a felismeréshez: szeret, és szeretve van.

A tükörkép, a tükör által visszaadott arc képe gyakran jelenik meg úgy a portré elméleti szakirodalmában, mint a portré ellenlábasa.⁴² A tükörkép elleni kifogások általában azon a feltevésen alapulnak, hogy míg a portré egy megértett személyiség egészére vonatkozó értelmezett arckép, addig a tükörkép csak mechanikus, értelmezés nélküli visszatükrözése az arcnak. A tükörkép mechanikus viszonyából a reflexió hiányzik. Sofronia úgy visz reflexivitást és értelmezést saját tükörképébe, hogy abban magát nem a saját, hanem Genga szemével nézi:

„Érzékeit a kép illatlehe zsbibasztotta. S úgy rémlett, mintha ajkát a tükörkép ajkára forrasztani, keblét keblére temetni, meleg leheletét leheletével vegyíteni lenne a legittasabb és szomjú gyönyör. S rémlett, mintha szemével egy más szem nézne, egy más vágyyna, mintha e termetet a karszékéből idegen arc áhítaná, mintha az ő heve és lankadásai másé is volnának egyszerre.

³⁹ Kemény, 1967. I. 121–122.

⁴⁰ A jelenetet a komorna váratlan belépése szakítja meg, mire „Ez [tudniillik Sofronia] rezzenve fordítá hátra arcát, s bal kezével mohón vonta össze mellkendőjét, arcai égtek.” (Uo. I. 252.) Hogy a mellkendő mikor bomlott ki és mennyire – vagyis milyen fokú a test lemeztelenítetttsége –, azt a szöveg elhallgatja.

⁴¹ Kemény, 1967. I. 249., 252.

⁴² Vö. például Nancy, 2010. Tükör és (ön)arckép viszonya portrétéma is: Johannes Gump híres kettős ön-arcképén (1646 körül, Firenze, Uffizi) például egymás mellett szerepel a tükörkép és az autopostré arcképe a festményen, amelyeket a kutya és a macska allegorikus képe minősít. A tükörkép melletti macska annak csalfaságát, az önarckép alatti kutya a hű képet jelöli. A kép elemzését lásd uo. 22–26.

Tükör és portré témájáról lásd még például Bahtyin, 2004. 62–88.

S kié ezen álmodott alak [...]? Most a fejedelem vonalai, majd Gengáé merültek föl benne, de minden átváltozások közt ott volt az olasz sötéttüzű és átható szeme [...].⁴³ (A kiemelések tőlem, K. Zs.)

Sofronia – a Narcissus-mítoszt újraíró jelenetben – kilép a tükör kínálta mechanikus és önmagára záródó viszonyából: a másik szemével tekint önmagára, hogy megláthassa saját arcát. Arcának és szívének megértéséhez, saját testének szerelméhez a másik tekintetén keresztül jut el.

Az arc tükörbeli leírásának (vagy rajzának) fő különbsége a portréhoz képest, hogy rögzíthetetlen. Nem jellemet tükröz, hanem az arc pillanatnyi, továtűnő, megragadhatatlan képét. A tükör nem fiziognómiai leírás, hanem pathognómiai: az aktuális benyomásoknak az arcon megjelenő jeleit tükrözi. Ilyen értelemben a rögzíthetetlen, mindig elmozduló tükörkép az arc olyan reprezentációja, amely legkevésbé alkalmas arra, hogy maszkká váljon. A portré a maga rögzített vonalaival, jellemet értelmező karakterisztikus állításaival kimetszi az arcot az időből, és a rögzítés révén az eleven emberi arcot maszkszerűvé merevíti.⁴⁴ A tükör a maga közvetlenségében nem értelmezi az arcot – de ugyanakkor nem is rögzíti azt, semmilyen értelemben. A tükörbe néző Sofronia így az arc és a meztelen test pillanatnyi, tovamoszduzó látványához viszonyul – a színész nő a maszk mögé néz. Az öltözöaszta Sofronia számára valójában vetkőzöaszta lesz, a sminkeléshez használt tükörben pedig saját csupas, eleven arcára tekint.

Eleonóra Gyulai arcára néz

A XVII. századi (Della Porta-i) fiziognómia az analógiák mentén építkező statikus rendszer. Az állatok „jellemével” való analógiák stabil karakterek leképeződései, a fiziognómia a test/az arc retorikájaként működő, kiismerhető rendszer, amely nem feltételezi a változást. A XVIII–XIX. századi (lavateri) fiziognómiai gondolkodás legfontosabb különbsége ehhez képest, hogy abban a fiziognómia dinamikus rendszerként működik: a jellem változása az arcra íródik. Az arcvonások nem eleve elrendelt és állandóan jellemző, bevésott, meghatározó jegyek, hanem a lélek változásaival együtt mozgó, a lélek történetét író vonások.

Exkurzus: Wilhelm arca és a Bildung

A lavateri fiziognómiai gondolkodást exemplumszerűen világíthatja meg a Lavaterrel levelező és írásait nagyra tartó Goethe regényének egyik részlete. A WILHELM MEISTER TANULÓÉVEI-nek vége felé a főhős találkozik gyermekkori jó barátjával, Wernerrel, akit nem látott azóta, hogy elhagyta otthonát:

„Wilhelm bámulva ment elébe, nem hitt a szemének. Werner volt. Annak is szüksége volt egy pillanatra, hogy ráismerjen. Gyöngéden átölelték egymást, s egyik sem tudta titkolni, hogy megváltozottak találja a másikat. Werner kijelentette, hogy barátja nagyobb, erősebb, sudárabb lett, egész lénye műveltebb, viselkedése kellemesebb. [...]

Werner korántsem tett ilyen kedvező hatást Wilhelmre. Ez a jó ember inkább visszafelé haladt, mint előre. Sokkal soványabb volt, mint azelőtt, hegyes arca finomabbnak, orra hosszabbnak tetszett; homlokáról, feje búbjáról eltűnt a haj, hangja vékony, kiáltozó lett, és benyomott melle, előre görnyedő válla, színtelen arca kétségtelenül mutatta, hogy sokat dolgozó képzett beteggel állunk szemben.”

⁴³ Kemény, 1967. I. 252.

⁴⁴ Ugyanerről az itáliai reneszánsz portrék és Rembrandt összehasonlításában lásd: Simmel, 1986. Különösen: 12–62.

„Werner körüljárta barátját, ide-oda forgatta, úgy, hogy szinte zavarba hozta.

– Nem, Nem! – kiáltott fel. – Ilyet még nem láttam, pedig tudom, hogy nem tévedek. A szemed mélyebb lett, a homlokod szélesebb, az orrod finomabb, a szájad kedvesebb. Nézzék csak, hogy áll! Hogy egymáshoz illik, hogy összefügg rajta minden!”⁴⁵

A nevelődés, a jellem kiművelése Wilhelm arcára és testére íródik. „Az ember jelleme: a története”⁴⁶ – és ez a történet – a változás – az arcról olvasható. Az axiomatikus gondolat az európai irodalomtörténet alakformálásában még sokáig meghatározó marad;⁴⁷ egyik kései, szinte esszészzerűen kifejtett megfogalmazása a DORIAN GRAY ARCKÉPE.

A változó jellem, az emberi lélek története az arca/testre írt történetként olvasható a XIX. századi fiziognómiai gondolkodásban és a GYULAI PÁL-ban is. A Zsigmond fejedelem portréját elemző fontos nyitójelenet mellett a regény egy kevésbé hangsúlyos helyén az elbeszélő és a szereplők ismét egy portrét és a modell arcát értelmezik. A Senno életéért könyörgő Eleonóra Márkházynál, a regény egyik legvisszataszítóbb szereplőjénél jár. A megvesztegethető Márkházy Eleonóra kincsei helyett (vagy mellett) annak testét is annyira megkívánja, hogy csaknem megerőszkolja a nőt. Eleonórát azzal az indokkal vonja a belső szobába, hogy néhány festményt mutasson neki. A férfi két korábbi, gyönyörű feleségéről készült portré között saját ifjúkori arcképe is a falon függ:

„A két nő férje, tekintve külsejét, éppen nem látszott méltatlannak egyikhez is. Mert Márkházy harmincéves korában, ha nem is a szépség, de a férfias erő típusa volt. Arcát a ragya később dúlta föl, a sárga epefoltokat, az üldöztetések miatt ingerlékennyé vált nedvalkota Kristóf vajdával való versenyzésekor támasztá, sötét mély szemének tüze a bűntudat óta lón kísértetivé, s évek kellettek arra, hogy fukarsága és kicsapongásai visszadöbentő bélyeget nyomjanak vonalaira.

A főpalotaőr [...] nemével az irigységnek régi arcképe iránt, vezeté őt egy fátyollal takart rajz elébe.”⁴⁸

A lélek egyensúlyának borulása együtt jár a testnedvek arányainak változásával (ami az arca az epe sárga foltjait festi), a bűnös élet bélyegei és a jellem megrogyása teszik torzzá és undorítóvá a szereplő arcát.

Eleonóra – úgy tűnik – nagyon is jól érti az arc titkos jeleit, és helyesen olvassa az arca íródo jellem történeteit. Erről tanúskodik (nemcsak Márkházy portréjának és arcának fiziognomikus megtekintése, de) Gyulai arcára vetett pillantása is. Guzman Gyulaira vonatkozó félreértésének tükörszerű párdarabja a regény végén még egyszer újragymétli az arc, a jellem és a tettek összefüggésének témáját. Az olvasó Tiefenbach grófné (Eleonóra) naplójából ismeri meg Gyulai és Eleonóra történetének végét. Egy véletlen csere folytán, amikor Eleonóra először találkozik Gyulaival, nem tudja, hogy férjének gyilkosa a vendége, ezért annak csak arcáról és viselkedéséről ítél:

„Alfonso jó concionator lehet ugyan [...] de arcfestő nagyon hűtlen. Ófensége titkárját idomtalan alkatú és szögletes modorú férfinak rajzoló le, pedig kevés jelentékenyebb arcot ismertem, és társalgása [...] magával ragadó. Ennek az embernek sokat kellett szenvedni. Minden vonása valami nagy szerencsétlenségről szól: de oly titkos jegyekkel, melyeket csak az avatottak, kik tudniillik szintén szerencsétlenek, vehetnek észre. [...]

⁴⁵ Goethe, 1963. 456–457.

⁴⁶ Uo. 405.

⁴⁷ Erről lásd: Tytler, 1982.

⁴⁸ Kemény, 1967. II. 222.

*Az ő nyílt és nemes arcán a magasztos bú lehetetlenné tette e kihalt szívvel a kacért játszanom.*⁴⁹
(A kiemelések tőlem, K. Zs.)

Eleonóra Gyulai arcát olvasva azt az igazi, rejtett vagy benső személyiséget és jellemet ismeri fel, aki az olvasó számára a dolgozószoba rejtett magányából ismerős – akit azonban a többi szereplő (például a korábbi jelenetben Guzman) elől eltakar a meghasonlott személyiség másik szerepe: az udvari ember, a cselszövő politikus. Eleonóra számára az arc nem a színlelés maszkjaként értelmeződik, hanem a szív rejtett igazságát kibeszélő titkos írásként. Eleonóra a XIX. századi (goethei, lavateri) kontextusnak megfelelően olvassa Gyulai arcát, és a lélek történetét ismeri fel azon; míg Guzman korábban a XVI–XVII. századi udvari disszimulációra és fiziognómiára támaszkodva olvasta félre Gyulai arcvonásait és testbeszédét.

A Gyulai életét meghatározó hasadás (a rejtett szív igazsága és az udvari politikus szerepe között) pedig mintha ragályos volna, eléri Eleonórára is, aki rögeszmés bosszújától hajtva gyűlöli az udvaronc Gyulait – miközben határozottan vonzódik az arcvonásokból, mozdulatokból és tekintetekből megsejtett másik Gyulaihoz: „*Szent ég! Ő Gyulai volt. Egy gyilkos arcvonalait mondották ajkaim nemesnek. A hóhért megdicsérte martalékja. Ő, ördögi rokonszenv, mekkora bűnnel moshatom le lelkemről szennyedet?*”⁵⁰

Eleonóra bosszútervének kivitelezésében a fő nehézséget a nő számára mindvégig ez a meghasonlás okozza: Gyulai iránti vonzalma nem tudja legyőzni a bosszú haragját, de a gyűlölet sem tudja kiirtani a vonzalmat. Eleonóra tragédiája a regényben nem az, hogy megöli a férjét, hanem az, hogy nem tud teljes szívvel vagy osztatlan lélekkel bosszút állni, hiszen feltárul előtte Gyulai arcának titkos írása – és lényegében beleszeret annak rejtett jelentésébe:

„[S]zemem előtt csak az lebegett: miként tegyem a mai napot egy rövid üdv-órává a fejedelem... és a pokolkín hosszú évévé Gyulai számára?”

Célotam elértem. Mindketten oly hangulattal távoztak tőlem, ahogy óhajtam s én... ah, én most mégis e diadallal – elégületlen vagyok.

*Mily iszonyú örvényei vannak a szívnek!*⁵¹

A „szív örvényei” abban a hasadásban nyílnak, amely a felszín és a mélység, a látszat és az igazság, a szerep és az őszinte szándék között támad. Az a „lelki mélység” rejtja a szív örvényeit, amely a XVIII. század előtti személyiségfelfogásban ismeretlen volt. Gyulai Pál és Eleonóra összetett és ilyen értelemben mélységgel rendelkező szereplői karakterek (ezért is indokolt a két szereplő naplója a regényben), a látszatok és szerepek alatti vagy mögötti jelentés azonban a mindenkori másik számára megközelíthetetlen és elérhetetlen – a szó eredeti értelmében kommunikálhatatlan – marad. A fiziognómia (mint ennek a rejtett lelki mélységnek vagy igazságnak a közlője) így a retorika rendszeréből átlép a hermeneutika viszonyába: a megértés tudományává válik.

⁴⁹ Uo. 275.

⁵⁰ Uo. 276.

⁵¹ Uo. 303.

Hivatkozott irodalom

- Accetto, 2004 = Accetto, Torquato: A TISZTES SZÍNLELESRŐL. In: Víg, 2004. 355–380.
- Bacsó, 2012 = Bacsó Béla: ÖN-ARC-KÉP. SZEMPONTOK A PORTRÉHOZ. Kijárat Kiadó, 2012.
- Bahtyin, 2004 = Bahtyin, Mihail: A SZERZŐ ÉS A HŐS. Gond-Cura Alapítvány, 2004.
- Békés, 2011 = Békés Enikő: A VERS MINT A PORTRÉ TÜKRE. In: *Helikon*, 2011/1–2. 201–210.
- Bence, 2007 = Bence Erika: BÁTHORI [sic!] ZSIGMOND ARCKÉPE. (FESTMÉNY ÉS ESSZÉ KEMÉNY ZSIGMOND GYULAI PÁL CÍMŰ REGÉNYÉBEN. In: *Hid*, 2007/5. 67–73.
- Bene, 1999 = Bene Sándor: THEATRUM POLITICUM. NYILVÁNOSSÁG, KÖZVÉLEMÉNY ÉS IRODALOM A KORA ÚJKORBAN. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.
- Courtine–Haroche, 2007 = Courtine, Jean-Jacques–Haroche, Claudine: HISTOIRE DU VISAGE. EXPRIMER ET TAIRE SES ÉMOTIONS (XVIIe-DÉBUT XIXe SIÈCLE). Payot & Rivages, Paris, 2007.
- David, 1986 = David, Rosalie A.: AZ EGYIPTOMI BIRODALMAK. *Helikon*, 1986.
- Della Porta, 2006 = Della Porta, Giovan Battista: AZ EMBER FIZIOGNÓMIÁJÁRÓL. In: Víg, 2006. 2. 165–230.
- Goethe, 1963 = Goethe, Johann Wolfgang von: WILHELM MEISTER TANULÓVEEL. Európa, 1963.
- Halliwell, 2002 = Halliwell, Stephen: CSELEKMÉNY ÉS JELLEM. In: *Helikon*, 2002/1–2. 56–82.
- Hites, 2004 = Hites Sándor: A MÚLTNAK KÚTJA, Ulpius-ház, 2004.
- Kemény, 1967 = Kemény Zsigmond: GYULAI PÁL. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967. 1–2. kötet.
- Kemény, 1996 = Kemény Zsigmond: FÉRJ ÉS NŐ. KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN. Unikornis, 1996.
- Kemény, 1997 = Kemény Zsigmond: A SZÍV ÖRVÉNYEI. In: uő: KISREGÉNYEK ÉS ELBESZÉLÉSEK. S. a. r. Bényei Péter. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.
- Laczházi, 2009 = Laczházi Gyula: HŐSI SZENVEDÉLYEK. A HEROIZMUS ÉS A SZENVEDÉLYEK MEGJELÉNÍTÉSE A XVII. SZÁZADI MAGYAR EPIKUS KÖLTÉSZETBEN. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009.
- Leonardo, 1967 = Leonardo da Vinci: A FESTÉSZETRŐL. Corvina, 1967.
- Nancy, 2010 = Nancy, Jean-Luc: A PORTRÉ TEKINTETE. Műcsarnok-könyvek elmegyakorlat 6., Műcsarnok, 2010.
- Szegedy-Maszák, 2007 = Szegedy-Maszák Mihály: KEMÉNY ZSIGMOND. Kalligram, Pozsony, 2007.
- Taylor, 1989 = Taylor, Charles: SOURCES OF THE SELF: THE MAKING OF THE MODERN IDENTITY. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Tytler, 1982 = Tytler, Graeme: PHYSIOGNOMY IN THE EUROPEAN NOVEL. FACES AND FORTUNES. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1982.
- Víg, 2004 = Víg Éva (szerk.): AZ UDVARI ÉLET MŰVÉSZETE ITÁLÁBAN. Szöveggyűjtemény. Balassi Kiadó, 2004.
- Víg, 2006. 1. = Víg Éva: „TERMÉSZETED AZ ARCODON”, 1. kötet. FIZIOGNÓMIA ÉS JELLEMÁBRÁZOLÁS AZ OLASZ IRODALOMBAN. JATEPress, Szeged, 2006.
- Víg, 2006. 2. = Víg Éva (szerk.): „TERMÉSZETED AZ ARCODON”, 2. kötet. A FIZIOGNÓMIA TÖRTÉNETE AZ ÓKORTÓL A XVII. SZÁZADIG. Szöveggyűjtemény. JATEPress, Szeged, 2006.

Sághy Miklós

TÖMÖRKÉNY KARIKATÚRARAJZAI*

Tömörkény István „Szegedi parasztok és egyéb urak”
című kötetéről

Ötvös Péternek és Szilasi Lászlónak

„SZIRTES ÁDÁM (Hofi Géza alakításában): *Eccő
vót nekem egy kocsisom. Aszonta, bakfitty.*
HOFI GÉZA: *Aszonta, hogy bakfitty?*
SZIRTES: *Most mondom, hogy aszonta, hogy bakfitty!*
Hát, ráemeltem a karót.
HOFI: *Mert azt mondia, hogy bakfitty? Azért?*
SZIRTES: *Azé!*
HOFI: *Aztán: ráemelte?*
SZIRTES: *Rá!*
HOFI: *Mi lett vele?*
SZIRTES: *Alatta maradt.*
HOFI: *Húú!*
SZIRTES: *Nekem több senki ne merészlje mondani,
hogy bakfitty! Mer ráemelem a karót!”*
(Hofi Géza: RÓZSA SÁNDOR-PARÓDIA [1971])

A megszólalás pozicionálása¹

Amennyiben a dekonferenciák (néhai) szelleméhez híven szeretnék a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK (1893) című Tömörkény István-kötetre tekinteni, akkor elsősorban a benne található szövegek nyelviségére és retorikai működés módjára kellene figyelemmel lennem; mégpedig azért, hogy az alkotások nyelvének *destruktív* erejére rámutatva kérdőjelezzem meg a korábbi (vakfoltokat tartalmazó) szövegértéseket, és azok „romjaiból” *konstruáljam* meg a saját interpretációm. Előrebocsátom, nem áll szándékomban egy ilyen értelmezést létrehozni, sőt mi több, elhatároztam, hogy szakítani fogok a szövegalkazatok egymás ellen kijátszó dekonstruktív elemzési gyakorlattal, és ehelyett engedni fogok a világszerű olvasat csábításának – már ha egyáltalán ilyen olvasatra serkentenek a szövegek –, és hagyom, hogy Tömörkény Istvánt inkább tekintsem a Szeged környéki tanyavilág (hús-vér) etnográfusának, mint *puszta* szerzői névnek.² Nem akartam ugyanis egy (többször) lezárt és eltemetett – néhai életében persze *roppant* virulens – irodalmi mozgalom Don Quijotéja lenni; és egyáltalán, a rutinná váló értelmezési eljárások szűkítik a befogadás horizontját, és oly vakká tehetik az interpretálót,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szöveg előadás-változata a TÖMÖRKÉNY ÉS EGYÉB URAK című XIII. DEKONFERENCIÁN hangzott el Szegeden 2011 áprilisában.

² Vö. DEKONFERENCIA IV. A SZERZŐ NEVE. Szerk. Fogarasi György, Odorics Ferenc. Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1998.

mint azokat az értelmezőket, akiket dekonstruktív nézőpontjából éppen rövidlátásuk okán bőszen kritizál. Ez volt tehát a kiindulópontom, amikor a nevezett szövegek olvasásához hozzáláttam. És hát, mit mondjak, kellően zavarba jöttem, amikor a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK-kötet írásain fogást keresve megint csak a nyelvig jutottam. Mert kár volna tagadni, hogy a legnagyobb olvasói örömet számomra az a sajátos humor jelentette, mellyel a szegedi parasztokat, a Szegedről idegenbe vezényelt katonákat és az egyéb városi urakat színre viszi a narrátor. Ennek forrását keresve pedig megint csak a nyelv retorikai működésének terepén találtam magam.

Mely nyelvi működésekről beszélék?

Furcsa szóhasználat

Először is feltűnt, hogy számos szót nem értek, vagy legalábbis nem úgy értettem eddig, amiképpen azt a Tömörkény-szövegek kontextusa ezúttal felkínálja vagy sugallja nekem, és ezek a félreértések, nevezzük most így, nagyon is mulatságosak. Gondolok itt például a *folytonossághiány* kifejezésre, mely juhász és csikós ember, valamint egy „pusztázó” és egy „önérzetes eb” között fennállhat. Vagy a „taktikus manőver” szószerkezetre, amely valójában egy bogár kivégzését jelenti. Ez az esemény pedig úgy folyik le, hogy csizmás lábát a csárdában unatkozó ember először felemeli, majd a kis állatra „ráereszti”. De számtalan további olyan lexémát lehetne említeni a „*pipakészségtől*” kezdve az „*elkászolítja*”, a „*meggondolkozik*”, a „*fékomteremtette*”, a „*parasztikus*”, az „*álorcáskodik*”, az „*eberlasztíng*” stb. szavakon keresztül egészen az „*italnemű készség*” kifejezésig, mely a XXI. századi olvasás horizontjából „fennakadást” eredményezhet az értelemadásban. A kérdés mármost az, hogy ezek a látszólagos furcsaságok, szakszerűbben: jelentéskimozdítások ugyanígy hatottak-e a XIX. század végének olvasói számára, mint manapság, vagy sem. Másképpen fogalmazva úgy is feltehető a kérdés: hová köthetők ezek a jelentésferdítések? A narrátor szóalkotó tevékenységében lokalizálhatók inkább, vagy csupán a korabeli, paraszti szóhasználat egyszerű alkalmazása eredményezi ezt a komikus hatást? Nem kétséges, ennek a kérdésnek az eldöntése olyan nyelvtörténeti és dialektológiai kutakodást igényelne, melyre itt semmiképpen nem vállalkoznék.³ Az viszont a korabeli irodalmi nyelvhasználattal történő összevetésből kitűnik, hogy messze nem látszik a mai és a XIX. század végi nyelvhasználat közt oly nagynek a távolság, mint amilyenre Tömörkény szóban forgó kötetében (implicit) utalás történik. Móricz Zsigmond századfordulós novelláiban például az élőnyelvi fordulatok beemelése nem válik oly módon az elidegenítés és ezzel egyidejűleg a humor forrásává, mint amiképpen az Tömörkény szóban forgó munkájában megfigyelhető. Egyszóval a nyelvi jelentések kibillentése, kimozdítása inkább tetszik tudatos retorikai döntésnek, mint a kötet megjelenése óta eltelt idő nyelvalakító munkájának. Nem gondolom például, hogy Jegénye András azért mondja azt a bicskaszaküzletben, hogy leül a *paraplére*, mert a kanapé helyett a tanyasi világban a *paraplé*, azaz *esernyő* szót használják. A humor forrása itt éppen az, hogy nem gyakorlott az idegen szavak használatában, noha éppen ezek bevetésével szeretné lenyűgözni a városi iparosembereket, és így érdemelni ki némi tiszteletet. Nyilván: hiába. Az ilyen (szó)jelentésmozdításra alapuló komikumról egyébként maga Tömör-

³ Érdekes, hogy első értelmezőinek egyike, Ignótus 1893-ban, a kötet megjelenésének évében a „*parasztikus*” kifejezést például már sajátosan tömörkényinek minősíti, vagyis „idegenül hat” a kortárs „fűl” számára is. (Ignótus: „SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK”. = EMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA. Szerk. Kovács Sándor Iván, Péter László. Szeged város és Csongrád megye kiadványa, Szeged, 1966. 69.)

kény ekképpen ír A SZÁRNYÉKEMBER című novellájában: „*A puszta és az ő emberei oly küismerhetetlenek. Az eszük oly másképp jár, fogalmaik a dolgokról oly mások, hogy sohasem tudni, hogy igazságaikban nincsen-e tréfa, s tréfát nem az igazság kedvéért mondanak-e.*”⁴ Ez a megállapítás akár a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötetre is alkalmazható, hiszen annak szövegeiben szintén a hétköznapitól eltérő használataival találkozunk az amúgy ismert fogalmaknak. És amiképpen Tömörkényen a pusztai embereket hallva tanácstalanság lesz úrrá, úgy mi sem tudjuk eldönteni: a fogalmi jelentések a tréfa kedvéért mozdíthatnak el szokott helyükről vagy csupán az „igazabb” parasztábrázolás okán; mely ugyanakkor éppen az ő tréfás, csavaros észjárásukat hivatott megjeleníteni.

A szóban forgó retorikai eljárás módjának példaértékű novellája a kötetben a TEMETÉS című szöveg, mely explikált leírását adja a katonanyelv sajátos és *szándékos* ferdítéseinek. Ennek következtében ugyanis a *rizs rajzsa*, a *pipa kanállá*, a *katonai vendéggé*, a *huszár kocsisá* változik; illetve a temetés hivatalos, katonai vezényszavai a rizs teátrális megsemmisítésére és a Lim folyóba öntésére alkalmazódnak. „*Valóságos külön nyelv ez – állítja a narrátor nem kevés malíciával –, amelyre külön lingvistákat küldhetne ki az akadémia. Van olyan közel hozzánk ez is, mint az osztyákok és az egyéb kutyatorrú népek.*” (167.)⁵ Látható, nemcsak a „*parasztikus*” témájú, hanem a katonákat és a városi embereket ábrázoló novellákat is jellemzi a fogalmi rubrikákat szándékosan és nem utolsósorban a humor céljából felcserélő nyelvhasználat. A regiszterek szembeötlő egymásba csúsztatása, a bevett szójelentések minduntalan kimozdítása fontos tulajdonsága tehát a kötetben található szövegek retorikai működésének. E működés módjának fontos összetevője ugyanakkor az a bizonytalansági tényező, mely abból fakad, hogy képtelenség eldönteni, a humoros fogalomkimozdítások nyelvtörténeti változásokra, szocio- vagy dialektusbeli eltérésekre avagy éppenséggel szándékos, narrátori jelentéseltolásokra vezethetők-e vissza. Még egyszerűbben fogalmazva arról van szó, hogy olvasóként nem tudjuk eldönteni, Jegenye András direkt mond-e paraplét a kanapé helyett, mégpedig azért, hogy vicceljen, vagy azért keveri össze a szavakat, mert *tényleg* ennyire tájékozatlan az idegen szavak világában.

Különös magyarázati logika

A szójelentés-eltolások mellett igencsak szembeötlő még a kötetben az a különös magyarázati logika, mellyel a narrátor szereplőinek viselkedését, tetteit és szokásait magyarázza. Különös ez az okot adási logika, mert bevezető nyelvi fordulatai, mint például a „*tudvalévő*”, „*úgyis tudják*”, „*annyi ez*”, „*nyilvánvaló jele annak*”, „*az úgy megy, hogy*” stb., azt a várakozást keltik az olvasóban, hogy ezt követően majd a dolgok értelmes magyarázatára számíthat. Ám ebbéli várakozásában csalatkoznia kell, derül ki a körülményesen felvezetett (legtöbbször okhatározói) mellékmondatból. Olyan magyarázatok következnek ugyanis ezután, melyekből megtudhatjuk például: a falnak háttal ülés jelentős haszna a kocsmában, „*hogy hátulról nem vághatnak az ember fejéhez semmit*” (11.). Vagy hogy a sipkalevétel nyilvánvaló jele annak, ha valaki enni akar. Illetve arról is értesülhetünk még: „*az idejében alkalmazott káromkodás sok mindenféle kötelezettség alól felmenti az embert*” (24.); továbbá: mozogni kell a megvétellel kiszemelt subában, hogy az ellenállási képességét ki lehessen tapasztalni; szemüveg nélkül pedig „*nem tökéletes az olyan ember,*

⁴ Tömörkény István: A SZÁRNYÉKEMBER. = Uő: KINYÍLT AZ IDŐ. Szépirodalmi, 1971. 26.

⁵ Az idézetek oldalszámait az alábbi kiadás alapján jelölöm: Tömörkény István: SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK. Bába Kiadó, Szeged, 1893.

aki tudományos könyvekkel foglalkozik” (75.); valamint reggel meg kell inni egy pálinkát, „hogy az ember tisztességes színben lássa a világot” (212.). Nem utolsósorban pedig kanapén ültünkben érdemes helyet változtatni, nehogy annak „csak az egyik oldala romoljék” (49.). És a sort még hosszan lehetne folytatni. Teljesen banális magyarázatai a megfigyelt dolgoknak, melyek ugyanakkor mintha mégiscsak a „*parasztikus*” gondolkodás egyszűrűségét imitálnák. *Imitálnák*, vagyis eltúlozzák és így kifigurázzák annak praktikumra fókuszáló, vagy ha tetszik, a hétköznapiok sikeres túlélésére redukált működésmódját. A legkülönösebb azonban mégiscsak az, hogy eme magyarázatok nagy többsége a narrátor hangjához köthető, illetve más esetben ő tulajdonítja ezeket a gondolatokat a parasztembereknek. Más szóval: akképpen teszi történeteinek szereplőit nevetségessé az elbeszélő, hogy saját szavaikat, gondolataikat torzítva aggatja (vissza) rájuk.

Nicsak, ki beszél?

Fontos forrása még a tömörkényi humornak a narrátor és az ábrázolt karakterek nyelvi regisztereinek egymásba csúsztatása, melyre számtalan példát találhatunk a kötet szövegeiben. Ennek leggyakoribb esete, amikor ugyanazokat a „különös” szavakat használja az elbeszélő és a dialógban részt vevő karakter közvetlenül egymás mellett, mégpedig úgy, hogy a történet szereplője kimond egy szót, majd a narrátor (új)kontextualizálva és így ironikus felhangokkal ellátva rögtön megismétli azt. Az ALKU című novellában például azt mondja Kék Márton csizmakereskedő dicsekvőleg a sátrára mutatva: „*Tessék megdeputálni.*” Mire a narrátor ugyanazzal a szóval írja le Halbőr Főretget János és sógorának cselekvését: „*Deputálják.*” Vagy a KÖDBEN című novellában az öreg fiskális így kiált fel Náncsinak, aki kizárta saját hajlékából: „*Én, én vagyok, Náncsi. Csak siessen, mert az ördögbe, az ember már nem mai gyerek.*” Majd a narrátor a szavait kissé kiforgatva így írja le az odakint fagyoskodó fiskálist: „*És nagy posztócipőiben toporog, tapossa a havat a nem mai gyerek.*” (241.) Azaz egyből az öregemberre vonatkoztatja az általa nem szó szerinti értelemben használt kifejezést. Mindazonáltal a kötetben az a szövegjelenség sem ritka, amikor a „furcsa” tanyasi nyelvhasználatot olyan elbeszélői kommentár követi, amely az elhangzott megnyilatkozást torzító fénytörésben mutatja. Azáltal, hogy „túlértelmezi” az amúgy is „bizonytalan lábakon álló” kifejezést, a narrátor az ábrázolt (parasztikus) nyelvhasználati mód komikumát hangsúlyozza. A BICSKAVÁSÁRLÁS című szövegben például Jegénye András ekképpen szólítja fel a bicskaárust, hogy késeit alaposabb deputáció érdekében a falról a pultra helyezze: „*Adj a hát le őket ide elébem – mondá mérgesen. – Azt akarja, hogy úgy nézzem, mint a kutya a sasmadárt a kútágason?*” Majd a narrátor Jegénye szavait kifigurázva az alábbi módon írja le a mérges felszólításnak eleget tevő bolti segéd cselekedetét: „*Sietve tevődik elég az allegorikus hasonlítással fűszerezett kívánságnak.*” (50.) Az ilyen típusú példák explicite azt bizonyíthatják, hogy nem szándéka az elbeszélőnek a „*parasztikus*” szavak, szóhasználatok és ezzel egyidejűleg gondolkodásmódok pontos rekonstrukciója.⁶ Sőt, a példák tanúsága szerint mintha éppen azok ironikus rekontextualizálására tenne minduntalan kísérletet, ami felébresztheti bennünk

⁶ Németh G. Béla a hangnemek ilyenét keverését Tömörkény István sajátos elbeszélésmódjának tekinti. Ahogy ő fogalmaz: „*a mozzanatról mozzanatra haladó pontos leírás, az elbeszélő és a cselekvő közti azonosságnak és különbségnek oszcilláló, megszüntetve megtartása, s a cselekvést lépésről lépésre követő beszédnek így keletkező mulatságos kettős logikája, s ami e kettős logika mögött áll, az már egészen Tömörkényé.*” (Saját kiemelés – S. M.) (AZ ÉLET PROFÁN LITURGIÁJA [TÖMÖRKÉNY ISTVÁN]. = HAJNALI SÖTÉTBEN – IN MEMORIAM TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Szerk. Lengyel András. Nap Kiadó, 2005. 316.)

azt a gyanút, hogy itt nem etnográfusi megközelítésről van szó – amiképpen ezt a jelzót gyakran emlegetik az irodalomtörténészek Tömörkénnyel kapcsolatban –, hanem sokkal inkább a megfigyelések humoros végeredményű kiforgatásáról és eltúlzásáról.

A hasonlító alakzatok túlzásai

Az ábrázolás során alkalmazott torzításokra számtalan példát találhatunk a novellák metaforáiban és hasonlító alakzataiban is. Ha például a történetek valamelyik szereplője netalántán elgondolkozik valamin, akkor azt a személyt máris filozófusként jellemzi az elbeszélő. Így jár történetesen Fehér István úr is *AZ ERDŐSI ÁLLOMÁSRÓL* című novellában, aki oly nagy bölcselő volt, hogy „mindenben az okot kereste. Mikor még nem volt a vasútnál, hanem egy tüzezred egyenruháját hordta, annyira kereste a szegény vormeisteren az okot, hogy miért robbant szét a gyakorlótéren idő előtt egy sraphnel, hogy a szegény katona belehalt ebbe a nagy logikus keresésbe egy csomó vert sebbel a testén” (303.). Hasonló, aránytalanságokra építő logikát figyelhetünk meg továbbá azokban a metaforákban és hasonlatokban, melyek a fül mögé betűzött ceruzát „dárdának” nevezik, a serénykedő vasúti alkalmazottat „gőzgépnak”, ellenlábását, Thort „acél hajítógépnak”, az öröm hangjait „apacs győzelmi kiáltásnak”, egy hóember lerombolását „országos szenvedélyek megmutatkozásának”, egy rovar eltiprását „taktikus manővernek” és a kutyák visszazavarását a portára egyszerűen „gránátos attaknak”. A példák sora még hosszasan folytatható lenne, melyek mindegyike a hasonlító és a hasonlított méretbeli össze nem illésére épít, és így eredményezi azt a – Németh G. Béla szavával – „kegyetlen humort”, mely az ábrázolt embereket elrajzolt, részleteikben karikatúra módjára felnagyított vagy éppen összezsugorított portrékban adja vissza.⁷

Összességében tehát úgy vélem, a *SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK* című kötet szövegeit át- meg átjárja az a maró humor, mely a metaforák, a hasonlatok, a szóhasználat szintjein, valamint az elbeszélő és a karakter regisztereinek egymásba csúsztatásakor figyelhető meg. A szóban forgó könyv majdnem mindegyik írását jellemző humor, ironia tehát a novellák nyelvi, retorikai működésének formáiban érhető tetten. Ennek a következtetésnek a jelentősége akkor válhat különösen érdekessé, ha számításba vesszük a Tömörkény-recepció néhány markáns jellegzetességét.

Tömörkény néprajzisége

Először is – mint ahogy már korábban is utaltam erre – nagyon gyakran nevezik Tömörkény novelláit *etnografikus* jellegűnek, *etnográfiai* hitelűnek, magát az író pedig „*etnográfus tudós*nak”. A néprajziség fogalmát alkalmazók közt találjuk Móricz Zsigmondot, Keresztury Dezsőt, Schöpflin Aladárt, Sík Sándort, Bori Imrét, Péter Lászlót, hogy csak a legismertebbeket említsem. Nyilván az ebbéli véleményeket nem kizárólag a művek „népi”, „tanyasi” tematikája ihletheti, hanem az az életrajzi tény is, miszerint Tömörkény István 1899-től a szegedi könyvtár-múzeum munkatársa volt, és valóban végzett etnográfiai kutatásokat, melyeket különböző szaklapokban publikált. Mindazonáltal Tömör-

⁷ Vö. „fanyarabb, szinte azt mondhatnánk, kegyetlenebb humor kevés akad irodalmunkban, legalábbis ami nagy novelláit illeti”. Németh G. Béla: i. m. 325. A karakterek humoros megjelenítésének körébe sorolhatók még az olyan elbeszélői megoldások is, mint például a *túlzó* rendszerességgel alkalmazott, félénkségre utaló „bátor-kodom” kifejezés Mihálynak, a *KÖDBEN* című novella asztalosmesterének a megnyilatkozásaiban. A narrátor ugyanis ezzel egy időben nem mulaszt el tájékoztatni bennünket arról, hogy Mihálynak egy kis duhaj bátorságért egyáltalán nem kell a szomszédba mennie; nagyon is megvan neki a magához való esze és tervei végrehajtásához az elegendő, alkohol hatására meg kifejezetten túlsorduló kurázsija.

kény első kötetében még nyomát is alig leljük annak a beszédmódnak, melyet elemzői tudományosként, tárgyvilágosként, konkrétként, sőt időnként naturalistaként jellemeznék, és amely Móricz szerint tartalmát tekintve egyenesen „*versenyez*” egy néprajzi múzeummal.⁸ Avagy Keresztury szavaival: Tömörkényt „*a valóság élményszerű megismerése s lehetőleg hű, már-már tudományos pontos, részletes és tárgyvilágos ismertetése*” jellemzi.⁹ Szóban forgó első kötetének szövegeivel kapcsolatban azonban éppen az a helyzet – amiképpen erre fentebb igyekeztem rámutatni –, hogy ábrázolásai humoros hatást eredményező retorikai torzításokon mennek keresztül, vagy még pontosabban fogalmazva: azok segítségével válnak *egyáltalán* láthatóvá a nevezetes szegedi parasztok és az egyéb urak. Vagyis: sokkal inkább elnagyolt, elrajzolt és torzító ebben a kötetben a tömörkényi ábrázolásmód, mint valóság-hű és tényszerű. Ráadásul a kifigurázott magyarázó logika, mely a várakozás felkeltése után minduntalan valami bagatell vagy abszurd dolgot hoz a tudomásunkra, sokkal inkább gúnyt űz a tudományos gondolkodásból, logikából – mely egy etnográfiai ihletettséggű szöveggel kapcsolatban valóban jogos elvárás lehetne –, mint ténylegesen megvalósítja. Vagyis: részben éppen azt karikírozza a novellák nyelve, amiben őt (későbbi munkái alapján legalábbis) nagyra tartják, jelesül az etnográfiai leírást. A paraszti gondolkodásmód és logika végtelen leegyszerűsítése sokkal inkább mulatságos, mint tényszerű hatást kelt. A karakterek akkora subákban járnak, hogy e ruhadarabokban még az ajtón is oldalazva kell bemenni, és „*szíjj ostorral*” vágnak végig azon, akitől tájékoztatást remélnék a bicskabolt hollétének vonatkozásában. Nem hiszem, hogy a szegedi parasztok etnográfiai értelemben legalábbis úgy festenek és viselkednek, mint Tömörkény történeteiben. Sokkal inkább arról van szó, hogy a pontos leírást, a tényszerűség látszatát minduntalan felülírja túlzásokra és torzításokra építő retorikus ábrázolásmód. Még a legtényszerűbbnek és a legdrámaibbnak ható, MEGÖLTEK EGY LEGÉNYT című novelláját is át- meg átszővi a maró gúny, mellyel a kevés beszédű, ám annál sebesebb kezű szereplőket jellemzi. Nem nagyon találunk még egy olyan szöveget a kötetben, melyben annyi „értelmezői” kommentárt fűzne a leírt eseményekhez az elbeszélő, mint a gyilkos juhászok történetében. Figyelmeztet például, hogy ne merüljön fel bennünk kétség Bélteleki Mihály tiszta észjárására nézve, hiszen nem hallucinálja ő a kocsmát, hanem az tényleg ott van valahol a távoli sötétben. Illetve: hogy a bőrsapka előre-hátra tologatása a köszönést, a „*...ten*” a közönséges magyar beszédben az *adjon istent* jelenti. A sötét kuckóból szálló pipafüst jelzi Gál uram élő voltát, az elhajított kancsó pedig rokoni szeretettel találkozik a másikkal, egyszóval öközöttük nincs harag. S midőn a dudát kiszúrja egy bicska, az annyit mond csupán szomorúan, hogy: „*ssutty*”. És máris lendül a juhászok kezében a gyilkos kampósbot. Ennél azért még Móricz szintén szófukar barbárjainak is több kellett az emberöléshez (egészen pontosan: 300 birka). Gál uram, a kocsmáros pedig mindennek tetejébe a legkevésbé sem akad fenn az ölés dolgon, mintha mindennap agyonütnének nála valakit. Nyilván *etnográfiai* értelemben messze nem ez a helyzet. Hanem retorikailag van úgy eltúlozva a dolog, egészen pontosan: az ábrázolás, hogy így hasson.

⁸ Móricz Zsigmond: A MAGYAR EMBŐR LEGJOBB BARÁJTJA. = HAJNALI SÖTÉTENBEN, 189. Az írások „*múzeumi értékéről*” beszél Péter László is TÖMÖRKÉNY VILÁGA című tanulmánykötetében. (Lord Kiadó, 1997. 108.)

⁹ Keresztury Dezső: EGY NÉPIES KISMESTER. = ÉMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA, 288.

A rajz metafora

Tömörkény István műveinek elemzésekor alig akad olyan irodalomtörténész, aki ne mulasztaná el megemlíteni, hogy a nevezett írások valójában olyanok, mint a *rajzok*. Ebben a vonatkozásban meghatározó szövegnek számít Ignotus korabeli könyvkritikája, melyben a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet novelláit így minősíti: „nem történetek az ő *paraszt novellái, hanem rajzok*”. (Kiemelés tőlem – S. M.)¹⁰ Ez az állítás lényegében megalapozza azt a befogadástörténeti horizontot, melynek alapmetaforájává válik a Tömörkény-novellák rajzként jellemzése.¹¹ Schöpflin Aladár szerint például Tömörkény nem is akármilyen „*képzőművész*”, hanem „*realisztikus rajzoló volt*”, aki inkább „*toll- vagy ceruzarajzokat adott, mint festményeket*”, és „*az apró részletezés volt az igazi terrénuma*”, sőt, azt is külön kiemeli, hogy az ő rajzai pontosak, tényszerűek, és éppen ezért soha nem mennek át „*a karikatúra legenyhébb módjába sem*”.¹² A fentebb vázolt humoros túlzásokra és torzításokra alapozó retorikai működésmód meglátásom szerint éppen hogy ellentmond ennek a schöpflini nézetnek, és ha egyáltalán rajzokról beszélhetünk Tömörkény kapcsán, akkor csakis *karikatúrarajzokról* és korántsem etnográfiai albumokba készült „*hiteles reprezentációkról*”. Legalábbis a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet alapján én inkább ezt a rajzmetafora-értelmezést látom indokoltnak.

A rajz és a történet

Fontos még rámutatni, hogy a recepcióban a *rajz* metaforának van egy másik lényeges funkciója is. A szóban forgó képzőművészeti forma, a ceruza- vagy tusrajz ugyanis az elemzésekben a történet, a történetyszerűség ellenpontjaként határozódik meg. Sík Sándor például az alábbiakat írja Tömörkényről: nem igazi novellista, mert „*nem törődik a cselekménnyel, hanem csak rajzot, alakokat, képeket, jeleneteket fest*”.¹³ Hasonló gondolatokat olvashatunk Bori Imre tollából: a „*cselekmény maga már nem nagyon fordulatos: ott marad az úgynevezett rajz és a novellaforma között félúton*”.¹⁴ Vagy még sarkosabb véleményt fogalmaz meg Tömörkény monográfusa, Kispéter András, amikor azt írja: „*Tömörkénynek nem a mesélés, az elbeszélés az erős oldala, hanem a leírás, a rajzolás*.”¹⁵ És az idevonatkozó példák száma még hosszsan szaporítható lenne, melyek mind azt igazolják, hogy azért tekinthető inkább rajznak egy Tömörkény-novella, mert olyan, mint egy *állókép*, amiből hiányzik a fordulatos történet. Valóban, ha a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet szövegeire tekintünk, akkor alapvetően igazoltnak látszik ez a metaforikus állítás. Ebben

¹⁰ Ignotus: „SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK”, 70.

¹¹ Érdekes megfigyelni, hogy a „rajz” metafora dominanciája mellett többen a fotográfiához hasonlítják a Tömörkény-novellákat. (Vö. „*művei a fotográfiára emlékeztetnek*”. Bori Imre: A NÉPELET NATURALISTÁJA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. = HAJNALI SÖTÉTBEN, 332. „*Parasztainak minden rezdületét lefényképezte*.” Péter László: TÖMÖRKÉNY VILÁGA, 111.) Az utóbbi alakzat lényegében ugyanazt fejezi ki, mint a korábbi, hiszen a fotográfia rögzített, kimerevített pillanata utalhat a novellák „*történetellenességére*”; valamint ez a hasonlítás a novellák „*etnografikus pontosságát*” is jobban hangsúlyozza, mégpedig azért, mert a fotográfia objektívebb, mint az alkotói tudaton „*átszűr*” rajz. Mindazonáltal joggal gyanítható, hogy a szóban forgó, befogadás-történetbeli metaforikus eltolódás nem független attól, hogy a technika fejlődésével a hiteles (néprajzi) reprezentáció médiumává a rajz helyett egyre inkább a fotográfia válik.

¹² Schöpflin Aladár: A NÉPKUTATÓ IRODALOM ÖSE. = EMLÉKKÖNYV TÖMÖRKÉNY ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA, 284.

¹³ Sík Sándor: „MAGYAR TÁJ, MAGYAR ECSETTEL”. = EMLÉKKÖNYV..., 280.

¹⁴ Bori Imre: A NÉPELET NATURALISTÁJA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 330.

¹⁵ Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, 1964. 36.

a vonatkozásban tipikus novelláknak tekinthetők a TEREFERE A CSÁRDÁBAN, melyben a legnagyobb esemény egy bogár „*taktikus*” eltiprása, vagy éppen a TANYÁK A HÓ ALATT, ahol esemény is alig akad, inkább a leírás és a tájfestés dominál. Az előbbiben szinte nincs is másról szó, mint hogy ezek ketten, név szerint Zavaros István és Gáli kocsmáros uram az asztalnál *ülnek*, a cselekmény meg *áll*.¹⁶ De ugyanígy a szegedi parasztok vásárlós történeteiben is alapvetően *az a csattanó*, hogy nincs csattanó, vagyis a nagy vásári előkészületeket, a hosszas alkudozást nem követi a *tényleges* vásárlás. Vagyis minden marad a régiben. Pontosabban: az történt, hogy egy jót alkudoztak ezek az emberek, ám a tettek mezejére mégsem léptek; más szóval: *verbális kalandokba, az alkudozás kalandjába* bocsátkoznak csupán, és nem tényleges cselekvésekbe. Részben ebből a kettősségből, azaz a verbális előkészítés, majd a tényleges cselekvés elmaradásának feszültségéből fakad a novellák humora, csattanója magasabb szinten – úgy értem: a humorosan torzító alakzatok szintje fölött. A SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet novellái tehát egyfelől nyelvi kalandokra hívnak bennünket, amennyiben a komikus hatásokat kiváltó retorikai működésmódokat tekintjük, másfelől pedig a parasztok és katonák, valamint egyéb urak verbális játékait viszik színre.

Mindazonáltal az utóbbi jellemvonás meglehetősen árulkodó a novellák karaktereinek vonatkozásában. A kötet szövegei ugyanis (a fent leírt módon) láthatóvá teszik a parasztok és egyéb urak „*álcázó*” beszédaktusait, melynek eredménye az a megmosolyogtató színjáték, amit ezek az emberek a számukra részben idegen városi (katonai) környezetben előadnak. És ennek még akár etnográfiai vonatkozásai is lehetnek, amennyiben feltételezzük, hogy a verbális rejtőzködés – vagy Tömörkény szavával – „*álorcáskodás*” a Szeged környéki parasztok sajátja. Végrehajtásának közege mindazonáltal a nyelv, elengedhetetlen előfeltétele pedig annak szó szerinti „*kétszínűsége*”. Maga Tömörkény a *Szegedi Naplóban* 1892-ben megjelent újságcikkében ezt így magyarázza: „*Odakint a tanyákon tele van fufanggal minden ember [...] Odakint az a prima minőség van forgalomban, amelyik nem a mások csalására törekszik. Dehogy. Csak mindenféle praktikával azon van, hogy mások meg ne csalják. Nagyon félnek odakint a becsapástól. S hogy be ne csapódjanak, elébe vágnak... az odakint való ész azt tartja, hogy a becsapásnak ellenszere a »kértelés«.* Ez az antidohum. Amit Talleyrand nélkül is kitaláltak a pusztaiak, hogy a szó az a valami, amivel legjobban el lehet takarni a gondolatokat.”¹⁷ (Hangsúlyozom: e sorokat 1892-ben vetette papírra Tömörkény, vagyis szóban forgó írásainak közvetlen kontextusát adják.) Az iménti idézetben megközelítőleg olyannak vannak leírva a parasztok (etnográfiai értelemben), mint amilyeneknek a kötet szövegeiben is ábrázolja őket az elbeszélő. Verbális álcázást, „*álorcáskodást*” űzőknek, akik a szavak mögé bújnak, és beszédmegnyilvánulásait maszkként használják. Ám ezen álarcok mögé a narrátor rendre betekint, és a humor forrása nemritkán éppen az eljátszott és az elbújtatott arc össze nem illésének leleplezésében érhető tetten.

Összességében azt gondolom tehát, hogy a történetet nemritkán háttérbe szorító karikatúrarajzokként állnak előttünk a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet szövegei – metaforikus értelemben persze. A történet minimalizálásával egy időben nagyobb hangsúlyt kap a szövegek retorikus működésmódja, mely legfőképpen a humort előidéző metaforikus „*torzításokban*”, az olvasói várakozást kijátszó magyarázati logikában, a

¹⁶ Vö. „Ezek [ti. a betyárok] az asztal körül ülnek, a cselekmény meg áll.” (Hofi Géza: RÓZSA SÁNDOR-PARÓDIA.)

¹⁷ *Szegedi Napló*, 1892. március 12. Idézi: Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 72.

dialektust, tájnyelvet imitáló túlzásokban, illetve az elbeszélői és a szereplői regiszterek konzekvens egymásba csúsztatásában érhető tetten. Úgy tűnik tehát, mintha Tömörkény István első kötetében az ábrázolt világbeli történet a *nyelvi történet* helyettesítene, és nem elsősorban az elbeszélte eseménysor tényleges fordulatai, mint inkább az elbeszélés mód *nyelvi* fordulatai idézik elő azt a hatást, ami a szövegek befogadásának izgalmát és örömét adja.

A megszólalás újrapozicionálása

Végezetül emlékeztetnék arra, miből is indultam ki dolgozatom elején. Az volt ugyanis a tervem, hogy a SZEGEDI PARASZTOK ÉS EGYÉB URAK című kötet elemzése során nem fogom dekonstruktív módon a nyelvi és retorikai működések előtérbe helyezni. És mégis ezt tettem, amikor konklúzióban a szövegtörténet fontosabbnak írtam le, mint az ábrázolt világbeli történet. Ennek két oka lehet. Egy: az én gondolkodásomon hagyott kitörölhetetlen nyomot a dekonstrukció elemzési módszere, vagy kettő: Tömörkény Istvánnak ez a kötet valóban előtérbe állítja a „*kegyetlen humorú*” nyelvi működéset a történet rovására (amiképpen erre főként a „*rajz*” metaforával az irodalomtörténészek nagy többsége is utal); és ennyiben a világszerű olvasatra törekvő befogadó is folyton a nyelvnél, a retorikánál köt ki, hiába vette a fejébe, hogy a szegedi parasztra és egyéb urakra nem a retorika „*torz lencséjén*” keresztül, hanem az etnográfus tudományosságával fog tekinteni. A dilemma mindazonáltal eldönthetetlennek látszik. Mégpedig azért, mert éppen a dekonstrukció elméletíróitól tudjuk: nincs értékesleges beszédmód, a tudósjelölteket egy jól meghatározott paradigma és intézmény feltételei közt nevelik, és ez a későbbiekben óhatatlanul meghatározza (irodalmi)tárgy-észlelésüket. Mindazonáltal *innen* nézve úgy tűnik, hogy az utóbbi eset is fennáll, vagyis hogy a szövegtörténet fontosabb Tömörkény *első* kötetében, mint a tényleges történet. Amennyiben valóban ez a helyzet, akkor pedig úgy vélem, messze alul van értékelve Tömörkény novelláinak ez a jellemvonása. Az a fajta XX. századi magyar irodalomtörténet-írás ugyanis, melynek egyik fontos kánonalakító narratívája, hogy a szövegszerűség diadalmasodik a világszerű olvasatot lehetővé tevő történet rovására, rendre elfelejtkezik Tömörkény életművének kezdeti szakaszáról. Sőt, éppen az életművet nyitó kötet szorul leginkább a háttérbe annak a vélekedésnek az eredményeként, melyet Tömörkény monográfiája, Kispéter András ekképpen foglal össze: „*ahogy Tömörkény parasztábrázolása mélyül, úgy fogynak műveiből a komikus vonások, és kerülnek előtérbe a tragikus elemek*”.¹⁸ Ha a komikum forrása – mint amiképpen erre fentebb igyekeztem rámutatni – a nyelvi működések keresendők, akkor ez a vélemény az etnográfusi tényszerűséget igenli a szövegtörténet rovására. Miközben tartózkodnék az életmű alakulásának értékelő jellemzésétől, azért arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a „*kegyetlen humor*” fokozatos eltűnésével egyre inkább háttérbe szorul a nyelvi működésnek az a módja, ami Tömörkény István első kötetében még megfigyelhető, és ami korai írásait igencsak markánsan a jó néhány évtizeddel később domináns paradigmává váló szövegirodalomhoz kapcsolja.

¹⁸ Kispéter András: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, 73.

Filip Sikorski

HÁROM ISMERETLEN „PRAE”-RÉSZLET¹

Amikor 2010 őszén Magyarországon voltam, hogy anyagot keressek a PRAE keletkezéséről szóló disszertációmhoz, kutatásomat a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában kezdtem, ugyanis ott található Szentkuthy Miklós hagyatéka, vagyis többek között a kéziratai, a vázlatai és a jegyzetei. Böngészés közben a legnagyobb meglepetésemre három olyan szövegtöredékre bukkantam, amelyek első látásra PRAE-részleteknek látszottak, de amelyeket mégsem ismertem a regényből. A töredékek stílusa és tematikája annyira közel állt a PRAE-éhez, hogy rögtön az a sejtés támadt fel bennem, hogy ezt a három töredéket Szentkuthy a PRAE részeinek szánta, és valami okból később kihagyta a szövegből. A megtalált PRAE-részleteket tanulmányom függelékében közlöm. A tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy a közölt szövegeknek eredetileg a PRAE-hez kellett tartozniuk. Ha hipotézisem igaznak bizonyulna, akkor egy igazi kincssel lenne dolgunk: birtokában lennénk a PRAE új, eddig ismeretlen fejezeteinek.

Mielőtt belemélyednék a szövegek részletesebb elemzésébe, érdemes röviden áttekintenünk a PRAE keletkezési történetét.² A történet 1928 nyarán kezdődik, amikor a húszéves Pfisterer Miklós nagyobb utazásra indul, hogy meglátogassa Nyugat-Európa országait: Németországot, Angliát, Franciaországot és Olaszországot. Ősszel, visszatérően a *Grand Tour*ról, utazási élményei hatására regényt kezd el írni, amely egy Leatrice nevezetű cannes-i prostituáltról szól, és amelyet az olvasók később a PRAE néven ismertek meg. Mintegy öt év múlva, 1933 nyarán Szentkuthy úgy gondolta, hogy befejezte a PRAE-t. A regényt publikálni kellett, az író elkezdte hát újraolvasni és javítani a szöveget. A javítás közben azonban észrevette, hogy a szöveg elavult, és hogy új olvasmányok és új élmények hatására új ötletei támadtak. Felmerülhetett a kérdés: mit tegyen? Átírhatná az eddigi szöveget, ha nem utálná annyira az átírást. Belekezdene egy új regénybe, csak hogy nem dobhatott ki semmit a meglévő szövegből, hiszen minden szöveg számított, mert az író már a BAROKK RÓBERT óta arról álmodozott, hogy megjelenendő regénye a lehető legvastagabb legyen. Így tehát ahelyett, hogy átírta volna a szöveget, vagy teljesen új regényhez fogott volna, az új ötleteket kis lapokra írta, és gemkapocccsal illesztette be a kéziratba. Így jöttek létre többek között a híres dőlt betűs részek, a Nem-Prae-átlók, amelyekről a szerző így nyilatkozik: „*Mikor tehát olvastam kész szövegemet, észrevettem: a fene egye meg, hát azóta annyi minden új és más dolgot láttam, tapasztaltam, rengeteg új és más gondolatom lett, stílusom is gazdagodott – elhatároztam, hogy ezt is meg kell mutatni!*» Erre fel« írtam azokat a dőlt betűvel nyomtatott részleteket. Csakis azért, mert az eredeti kézirat nekem már oly elavultnak tűnt.”³

¹ Köszönöm Szentkuthy Miklós örököseinek, hogy engedélyezték a szövegek publikálását.

² Lásd Filip Sikorski: A PRAE TÉRKÉPE: A REGÉNY KELETKEZÉSÉNEK ÖT FÁZISA. *Jelenkor*, 2011/7–8. 759–767.

³ Szentkuthy Miklós: FRIVOLITÁSOK ÉS HITVALLÁSOK. Magvető, 1988. 332.

Igen, csakhogy a fenti idézetben Szentkuthy nem mond teljesen igazat, ugyanis ilyen módon a javítás közben nemcsak a Nem-Prae-átlók, hanem több mint száz kisebb-nagyobb betoldás született, vagyis a végső szövegnek majdnem egyharmada. A PRAE jelentős része tehát a szöveg javításakor, a regényírás utolsó fázisában, 1933 júniusától 1934 februárjáig jött létre.⁴

E rövid bevezetés után megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, amely szerint mind a három szövegtöredék 1933 második felében készült, hasonlóan a többi PRAE-betoldáshoz. Nézzük meg először az első két töredéket, amelyeket „A-töredék”-nek és „B-töredék”-nek neveztem el. Ezt a két, kék tintával írott, tűzőkapoccsal összekötött lapocskát a PIM kéziratára őrzi.⁵ Az A-töredék egy gömbháromszög alakú, a B-töredék pedig egy hömérő alakú templomot ír le. Az alábbiakban először azt igyekszem bizonyítani, hogy mind a két templomterv 1933 második felében keletkezett, utána pedig próbálom kimutatni, hogy a templomtervek nem külön szövegekként születtek meg, hanem PRAE-betoldásoknak voltak szánva.

Kezdjük tehát a datálással. Először figyeljük meg, hogy a PRAE-ben több templomtervet is találhatunk. Mindezeket pedig Szentkuthy 1933 második felében írta, és betoldásokként illesztette bele a PRAE szövegébe. Ha figyelembe vesszük, hogy az írónak szokása volt, hogy egy időben egy meghatározott témakörre koncentrált, és hogy a két töredékes templomterv sok hasonlóságot mutat a PRAE-ben található templom-

⁴ E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen tárgyaljam a betoldások keletkezését. Röviden összefoglalva, az érvelésem a kézirat, a betoldások vázlatai és az életrajzi adatok összehasonlításán alapszik. A betoldások keletkezési idejét azért helyezem 1933 második felére, mert mind a vázlatokból, mind azokból az életrajzi eseményekből, amelyekre a betoldások vezetnek vissza, meg tudjuk állapítani – többek között a datálásnak és az író levelezésének elemzése alapján –, hogy 1933 nyarához és az azt követő korszakhoz köthetők.

⁵ A szövegek a PIM V. 5498/43/II. (2. f. autográf tintaírás) jelzetű mappában találhatóak, Az ALÁZAT KALENDÁRIUMÁNAK egyik füzetével együtt. A mappában található egy boríték, amelyen a következő megjegyzés olvasható: „hosszú-hosszú elmélkedések 1935 körül (»Metaforám« folytatása)”. A „»Metaforám« folytatása” nyilván arra a szövegre utal, ami csak Szentkuthy halála után jelent meg Az ALÁZAT KALENDÁRIUMA címen. A boríték 11 főlíót tartalmaz egy kettéhajtott A4-es lapon, amelyre Tompa Mária ráírta: „nem vettem az Al kalend-ba, talán PRAE-szöveg?”

A főlíók tartalma a következő:

1–5. főlíók: C-töredék.

6–7. főlíók: a Bergsonról szóló tanulmánynak egy töredéke. A tanulmány a következő szavakkal kezdődik: „konkrét kérdések azok, melyek lehetővé tették az előbb vázolt bölcsélet kialakulását, vagy ha tetszik, fordítva: mily konkrét témák tárgyalását követelte természetesen egy ilyen filozófia?” A tanulmány első oldala közvetlenül az avignoni lányról szóló C-töredék után jön, de nem valószínű, hogy folytatásról van szó. Egyrészt azért nem, mert, ahogy látszik, a Bergson-tanulmány elején hiányzik az első szó („mily”), ami arra mutatna, hogy a tanulmánynak volt kezdete, amely – úgy, mint a folytatása – elveszett. Másrészt pedig azért nem, mert a Bergson-tanulmány más, sokkal gyűrűtebb papíron van megírva, mint a C-töredék.

8–9. főlíók: egy átírt PRAE-részlet. Az átírt részlet eredetileg a híres kockás füzetben található. (Szentkuthy Miklós: PRAE. Magvető, 1980. I. 91–92.) Ezt a részletet Szentkuthy talán azért írta újra a kis lapra, mert meg akarta számolni, hány oldal lesz a nyomtatott PRAE-ben. A PRAE kézírata ugyanis különböző méretű oldalakat tartalmaz. A kockás füzet oldalai sokkal nagyobbak, mint azok a kis lapok, amelyeken 1933-ban betoldásokat írt. Lehet tehát, hogy Szentkuthy azért írta át a füzetnek egy oldalát a kis lapokra, hogy megnézze, hány kis lapnak felel meg egy füzetbeli oldal.

10. főlíó: A-töredék.

11. főlíó: B-töredék.

A 10. és a 11. főlíót tűzőkapocs köti össze. A transliterációban igyekeztem megtartani az eredeti helyesírást azzal a módosítással, hogy hozzáadtam a hosszú í-ket és ű-ket, amelyeket Szentkuthy általában nem jelölt.

tervekkel, akkor arra következtethetünk, hogy a két szövegtöredék is 1933 második felében íródhatott. Abban az időben, úgy látszik, Szentkuthy az építészeti korszakát élte.

Nézzük meg részletesebben, hogyan bontakozott ki Szentkuthy érdeklődése az építészet iránt. Igaz, hogy a modern építészet már az 1928-as Grand Tour alatt elkápráztatta a fiatal Szentkuthyt, és attól kezdve jelen volt az írásaiban. Így már a PRAE első fázisaiban találhatunk leírásokat modern épületekről, amelyek közül talán a leghíresebb a *Perspective*-mulató.⁶ Ez az érdeklődés azonban csak 1933 nyarán és őszén, azaz a PRAE keletkezésének utolsó fázisában éri el tetőpontját. Abban az időben Szentkuthynál akkora hangsúlyt kap az építészet, amely nem vetekedhet a korábbi fázisokéval. Ekkor többek között hat templomtervet készített, amelyeket – úgy, mint az *A*- és *B*-töredéket – külön kis lapokra írt, és betoldásokként gemkapoccsal fűzte a PRAE szövegébe. Ez a hat templom a következő:

1. Az a templom, amellyel a regény szétszórt szerkezetét ábrázolja.⁷

2. és 3. templom. Két templom két különböző stílusa a racionalitás és irracionalitás ellentétét ábrázolja.⁸

4. Leatrice templomterve, amelyben fémgolyók acélhálóban a karácsonyi havat ábrázolják.⁹

5. A hatodik átlóban szereplő fiú által rajzolt templom, ahol az oltár és a gyertyatartó-sorozat kereszteződése a másik ember megismerésének lehetetlenségét ábrázolja.¹⁰

6. A templom, amelyik Leatrice éjjeli mozdulataiból keletkezik.¹¹

A fenti templomokban több hasonlóságot is lehetne találni. Sőt, akár azt is mondhatnánk, hogy Szentkuthynak saját építészeti stílusa volt. Ha jellemeznem kellene ezt a stílust, a következő elemeket sorolnám fel. Szentkuthy a képzeletbeli templomait általában egyszerű mértani alakokra építi, olyanokra, mint hasáb, kocka, henger. Az egyenes vonalak mellé gyakran íveket helyez el kontrasztul. Sok üveget használ, a színek közül a fekete dominál. Fontos szerepet tölt be nála a fekete szín és a fény összjátéka. Szereti a falakból kiálló részeket. Sokszor használja magát a teret, az ürességet, amely kontrasztban áll a templom díszítésével. A felsorolt jellegzetességeket az alábbi táblázat foglalja össze. (A számok a fent felsorolt templomokra utalnak, a betűk pedig a függelékben található töredékekre. Tegyük hozzá mellékesen, hogy a PRAE írásának utolsó fázisában az író a templomokon kívül sok más is tervezett: egy baptisztériumot,¹² egy modern szobát,¹³ egy ebédlőt,¹⁴ egy színházat.¹⁵ A korábbi fázisokban elkezdett Staalbreck-féle klinika leírását is kiegészítette.)¹⁶

⁶ Szentkuthy: PRAE, i. m. I. 50.

⁷ Uo. I. 342–343.

⁸ Uo. I. 506–507.

⁹ Uo. II. 105–106.

¹⁰ Uo. II. 217–218.

¹¹ Uo. II. 262–263.

¹² Uo. I. 87.

¹³ Uo. I. 90.

¹⁴ Uo. I. 97–98.

¹⁵ Uo. II. 19.

¹⁶ Uo. I. 374–378.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	A.	B.
mértani alakok	oszlopok	az egész templom kocka	az egész templom henger	a templom alapja téglalap	az egész templom fekvő üveg-hasáb	az oltár fekvő hasáb	a templom alapja gömbháromszög	a templom alapja téglalap
ívek	hullám alakú fal		egyenletesen felemelkedő kúp	kígyózó oltár	kígyózó gyertyatartósorozat	spanyolfalcikcakk	három ívelt oldal	a botok és a csövek
üveg	üvegfal	az egész templom üveg	közepén üvegből való kúp	a templom hátsó fala tejüveg	az egész templom üveg	két üvegfal	az üveghal	
fekete szín	fekete vas-oszlopok	fekete betűk	az egész templom fekete henger	fekete kereszt	fekete szalag	fekete oltárfal, oltár, kereszt	fekete padsorok	
fény			a kúp („izzó szín-domb”)	tükrőfényes fémgolyók	gyertyatartósorozat	csillogó-fehér biliárdgolyók, csillogó acél-fotelkák		piros neon-lámpák
kiálló részek	„a hockey-botok”	fekete lemezekből készített betűk sora		mise-könyv-állvány végtelenül el van nyújtva	láb nélküli fekete oltár-asztal		oltár-asztal a hal uszonya	tizenkét püspök-bot

Megállapíthatjuk tehát, hogy a PRAE-templomok és a töredékekben leírt templomok között építészeti hasonlóság áll fenn. Továbbá mind a két esetben a templomleírást tartalmazó szöveg egy kis lapon, illetve lapokon van megírva (természetesen azzal a különbséggel, hogy az első hat templomleírás bele van illesztve a PRAE-be, az utolsó kettő pedig nincs). Ez a két hasonlóság feljogosít bennünket arra, hogy a töredékeket a PRAE-ben található templomokkal rokonítsuk: nagy valószínűséggel egy időben keletkeztek.

Erre fel lehet hozni még egy – talán sokkal meggyőzőbb – érvet. Szentkuthy jegyzeteiben találhatóunk ugyanis egy rajzot, amely az A-töredékben leírt gömbháromszög alakú templomot ábrázolja¹⁷ (lásd az 1251. oldalon). A rajz, amely valóban gömbhá-

¹⁷ PIM V. 5498/23/11.

romszöveget¹⁸ mutat be, a következőképpen van körülírva: „óriási felfújt üvegghal (oltár), 12 apostol piros bábszobra zöld fal mellett, meredek amfiteátrum-ülések”. Nincs kétség, hogy az A-töredékben leírt templomról van szó. Maga a rajz persze még nem mond semmit, viszont fontos megjegyezni, hogy a fölío még két más hasonló rajzot tartalmaz. Azokról pedig megállapíthatjuk, hogy 1933 őszén készültek. Így a gömbháromszög alakú templom rajza és ami ebből következik, a leírása is, 1933 őszéhez köthető.

A jegyzetben tehát nemcsak egy, hanem három rajz látható. Az első a villa, a második a hálósoba, csak a harmadik a templom. Ezekből az első kettő, vagyis a villa és a hálósoba belekerült a PRAE-be. Nézzük meg, hogyan írja le a villát Halbert apja: „képzeljünk el egy hosszú nyírott bokorfalat, vagy negyven méter hosszút, amelyenek például Bécsben vannak a Belvedere-parkban. Most ezen bokorfalat folytonosan keresztelve tegyünk rá hullámvonalban egy üvegkígyót, óriási szögletes üvegcsövet, ahogy címereken szokott egy kígyó valamilyen pálcá köré tekeregni szorgos S vonalakban. Ott, ahol üvegcső és bokorfal metszik egymás, nem igazi bokor van, hanem az élőnek pontos fémháza, csillogó, kemény, tömött zöld acéllevelekből. Az üvegcső falon innen és falon túl levő U betűi az egyes szobák, melyeknek ajtói kis rövid alagutak a mesterséges, vadzöld bokorfalakban”.¹⁹

A hálósoba-leírást szintén a PRAE utolsó fejezetében találhatjuk: „egy hálósoba lejtős padlóval, mégpedig hullámosan, mint a hófúvás egy domboldalon. A lejtős padló véges-végig be van vonva hófehér hosszú szőrű szőnyeggel (bársony, szmirna, jegesmedve: mindegy): ívelt sípálya az egész. Ott, ahol a lejtő mélypontra ér, a szoba végén, van az ágy helye: ágyak nincsenek, csak végtelen fehér lapos párnák a szmirna-havon. Ezek fölött egy óriási világoskék, fémcspikéből készült félkupola: virágok, levelek, melyek alig érnek össze. Semmi több; egyik fal üveg, többi feketé fényes fa – ez az etikás Juan etikás hálósobája”.²⁰

Elég egy pillantást vetni a rajzokra, hogy megbizonyosodjunk róla, hogy a rajzok és a leírások teljesen megfelelnek egymásnak. Sőt, a rajzok ismerete előnyt ad a PRAE olvasójának, mert aki nem látja őket, az saját képzeletében kényszerül vizualizálni a bonyolult leírásokat. Aki pedig látja, annak a olvasói feladata sokkal egyszerűbb: elég, ha követi a leírást, és azt összehasonlítja a rajzzal.

Mind a három rajzon az író két vonallal húzza alá a rajz tárgyát, a leírásokban hasonló módon használja a nyilatkat, ugyanazt a tollat használja. A hasonló bemutatási mód arra mutat, hogy mind a három rajz ugyanabban az időben készült. Mivel pedig a villáról és a hálósobáról tudjuk, hogy 1933 őszén tette bele a PRAE-be a Halbert apjának naplója javítása közben,²¹ logikus feltenni, hogy a templomrajz és a leírása szintén akkor jött létre.

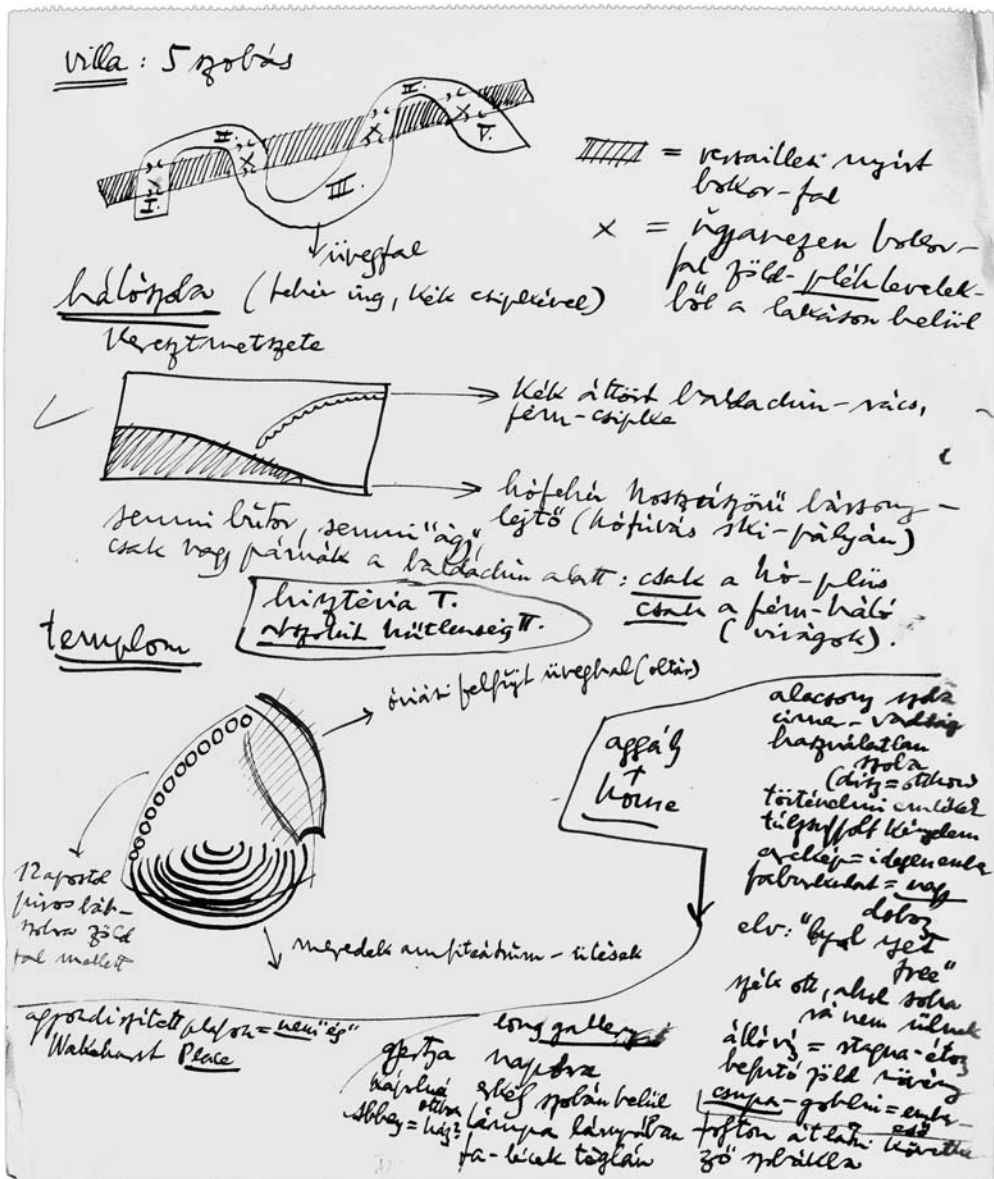
Ami a B-templomot illeti, a rajzát (ha egyáltalán van ilyen) nem sikerült megtalálnom, mégis feltehető, hogy ez is ugyanabban az időben jött létre. Erről nemcsak a

¹⁸ Gömbháromszögről Szentkuthy másutt is ír a PRAE-ben: „Ezt az átmenetet, mikor a levelek pisze zöldje elé a hittankönyvek csodalárgyáló fejezeteiben említett zenei feloldójelek kerülnek, akkor érezte a fiú, mikor megtudta az iskolában, hogy a síkháromszögek mellett vannak gömbháromszögek is...” Szentkuthy: PRAE, i. m. I. 438. A fiú élményében valószínűleg az író saját emléke tükröződik a matematikaóráról.

¹⁹ Uo. II. 351.

²⁰ Uo. II. 338.

²¹ A feleségével való levelezéséből tudjuk, hogy 1933 őszén, a genfi ösztöndíj után, Szentkuthy az exeteri pap naplóját javította, és közben írt hozzá betoldásokat. Abban az időben, szokásától eltérően, kék tollat használt. Ezzel a tollal írta a naplóbetoldásokat, és ezzel javította a napló szövegét. Az, hogy a rajzokat is kék tollal vetette papírra, megerősíti azt a hipotézist, hogy a három rajz 1933 őszén keletkezett.

Szentkuthy rajzai: a villa, a hálószoba, a templom

hasonló tematika tanúskodik, hanem az is, hogy a két töredék össze van tűzve tűzőkapocs-csal, és ugyanazzal a kék tollal írta Szentkuthy.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a templomtervek 1933 második felében keletkeztek. Mégis honnan tudjuk, hogy ezeket a szövegeket Szentkuthy a PRAE-ben és nem valami más művében akarta elhelyezni? Ezt már részben sejtette a fenti elemzés. A többi templomterv, a villa és a hálószoba mind betoldásként került bele a PRAE-be. Hasonlóságuk alapján fel lehet tételezni, hogy ugyanaz lett volna a töredékben levő templomok hovatarozása is. De van rá még meggyőzőbb érv, ugyanis a PRAE szövegében találtam olyan helyet, ahová az első templomterv tökéletesen illik. Olvassuk el az A-templomterv elejét: „*Ennek a dualista teológiának egyetlen templomstílus felelhet csak meg.*” Milyen dualista teológiáról van szó? A hátrautalás azt sugallja, hogy a templomleírás valami más, a leírását megelőző szövegre vonatkozik. Ilyen „valami valaminek felel meg” típusú analógiákkal gyakran találkozunk a PRAE szövegében. Nyilván ezt az összefüggést sejtető mondatot azért kellett beiktatni a leírás elejére, hogy a betoldás koherens módon kerüljön a szövegbe. A villa- és a hálószobaterv is ilyen bevezetéssel kezdődik, sőt a fentiekben felsorolt hat templomból mindegyik, kivéve az utolsót, valamit ábrázol, valaminek az allegóriája. De mire vonatkozik az A-templomterv? Hipotézisem szerint a gömbháromszög alakú templom Leatrice nézéstechikájára vonatkozik, amelyről a PRAE X. fejezete egyik kitérőjében olvashatunk.²²

A kitérés nehéz és bonyolult szövege a következőképpen foglalható össze. Leatrice-nek sajátos nézéstechikája van, amelynek az a lényege, hogy külön látja a tárgyat és a tárgy értelmét. A tárgy értelme tehát láthatóvá vagy inkább érzékelhetővé válik Leatrice számára: például a piros pipacs mellett megláthatja a pirosság lényegét. Hogy lehetséges az ilyen nézés? Ezt a kérdést persze jó lett volna feltenni Szentkuthynak, akinek az agya olyan mindent felülmúló sebességgel dolgozta fel az adatokat, hogy a percepcióit és az asszociációit gyakran nincs módunkban megérteni. Az elbeszélő mindenképpen észreveszi, hogy Leatrice nézéstechikája és a modern építészet között analógia áll fenn. A régi építészetben ugyanis az anyagot (fát, téglát) nem azért használták, hogy látható legyen, hanem hogy kitöltse az épület formáját. A modern építészetben viszont az anyag és a forma különválnak. Ez annyit jelent, hogy a modern építészet egyrészt nem akarja elrejtetni az anyagot, hanem kitüntetni és élvezni mint anyagot (gondoljunk csak a betonra), másrészt olyan üres formákat is használ, amelyeket már nem tölt ki semmilyen anyag. A hasonlat a következő: az anyag és a forma különválása analogikus viszonyban áll a tárgy és az értelem különválásával Leatrice szemében.

A kitérés további részében Szentkuthy elfelejti Leatrice nézéstechikáját, és az építészetre tér át. Nézzük meg tehát, milyen példával ábrázolja az anyag és a forma különválását a modern építészetben. A következő példában az anyagot Szentkuthy a német „*Sache*”, azaz „*dolog*” szóval illeti.²³ A szövegben kiemeltem azokat a részeket,

²² Szentkuthy: PRAE, i. m. II. 56–62.

²³ A Neue Sachlichkeit az expresszionizmust ellenző és józanságot kedvelő stílus volt a weimari köztársaságban az 1920-as és 1930-as évek fordulóján. A tárgyilagosságot jelentő „Sachlichkeit”-fogalom a „Sache” „dolog”, avagy „tárgy” származéka. Szentkuthy azonban a „Saché”-t tévesen mint „anyag”-ot érti, és így a „Sachlichkeit”-et az „anyag”-ból származtatja, úgy értelmezve, hogy a „Sachlichkeit” olyan stílus, amely tiszta anyagokat részesít előnyben. Lásd például a következő mondatot: „*A neue Sachlichkeit tudvalevőleg bizonyos anyagokat a maguk tiszta anyagszerűségében szeret élvezni.*” Uo. II. 59.

amelyek visszatérnek az *A*-templomtervben: „...mikor például egy zöld márványfalat építenek, mondjuk téglalap alakban, melynek minden négyzetmilliméterjét kitölti a zsúfolt, szinte túlananyagított márvány, akkor szükségesnek érzik, hogy melléje állítsák a levegőbe, minden gyakorlati cél nélkül, ugyanennek a márványlapnak a nagyságában azt az acélrámát, mely éppen bekeretezhetné a zöld falat, ha ráillesztenék, vagyis a Sache szinte gépiesen maga után vonja a legelvonhatóbb formajelzést: balra a fal, közvetlen mellette egy ugyanakkora üres acélráma”.²⁴ (A kiemelések tőlem – F. S.)

Van tehát a tiszta anyag (más szóval *Sache*), vagyis a zöld márványfal és mellette a tiszta forma, vagyis az üres acélráma. De a tiszta forma funkcióját, teszi hozzá Szentkuthy, egy nagy üvegfal is betöltheti: ez is ellentéte lehet a tiszta anyagnak. Sőt a modern építészet annyira szeret üveget használni, hogy – itt következik a kulcsfontosságú mondat – „ez a stílus talált ki egész üveg-teológiát”.²⁵

Ha most visszatérünk az első templomleírás első mondatához: „Ennek a dualista teológiának egyetlen templomstílus felelhet csak meg: az alaprajz egy gömbháromszög három ívelt oldala”, akkor megkapjuk a választ arra a kérdésre, hogy milyen teológiáról volt szó. Arról, amit a modern építészet talált ki. Miért duális a teológia? Mert a tiszta anyagok mellett tiszta formákat vagy tiszta üveget használ. Miért épp a gömbháromszögtemplom fejezi ki ezt a kettős teológiát? Mert két falból áll: az egyik zöld márványfal, tehát tiszta anyag, a másik „csak egy homály-hely, nem fal”, „abszolút űr”, vagyis az üvegfal megfelelője.

Figyeljük meg, hogy a PRAE szövegében szereplő elemek megismétlődnek a templomleírásban: „Az egyik oldal sötétzöld *sima* márványfal, kissé homorúan; aljában egymás mellett a tizenkét apostol piros bábszobra: rikító pirosak és gyermekesen esetlenek; az ő ülő testük is együtt homorodik a magas zöld fallal (*Sache*).” (A kiemelések tőlem – F. S.)

A zöld márványfalról először a PRAE-ben olvashatunk, utána a templom egyik falaként jelenik meg. A templomleírásban a fal után Szentkuthy hozzát teszi zárójelben: „*Sache*”. Am ahhoz, hogy megértsük, mit ért a „*Saché*”-n, nem elég pusztán a töredék ismerete. Csak akkor, ha elolvastuk a PRAE-ben lévő szöveget, válik világossá, hogy a „*Sache*” a zöld márványra, azaz a tiszta anyagra utal. Az *A*-templomterv tehát kétségkívül a PRAE tematikájára vonatkozik. Sőt, a hátrautalás („Ennek a dualista teológiának...”) és a templomtervben szereplő „*Sache*”, amelynek értelme a *Leatrice*-ről szóló kitérés ismerete nélkül nem deríthető ki, arra mutat, hogy a templomterv nemcsak tematikus, hanem narratív viszonyban van a *Leatrice*-kitéréssel. Valószínű tehát, hogy a templomtervnek a *Leatrice* nézéstechnikájáról szóló kitérés után kellett következnie.

A *B*-templom leírásában hiányzik a bevezető mondat, így nem találtam neki helyet a PRAE-ben. A két lap hasonló jellege miatt mégis fel lehet tételezni, hogy a *B*-templom is PRAE-betoldásnak volt szánva.

Bármi lenne az igazság, a megtalált töredékek története még nem ér véget. A templomtervek, igaz, átalakult formában, visszatérnek AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMÁ-ban, azaz AZ EGYETLEN METAFORA FELÉ című naplólapok folytatásában. A KALENDÁRIUM egyik szakaszában három olyan rajzot találunk, amelyekben a felhasználatlan templomtervek elemei térnek vissza. Ezek a rajzok a Szentlélek eljövetele temploma, a San Pietro in Vincoli és a Baptisterium tervei.²⁶ A Szentlélek eljövetele templomának egyik részlete

²⁴ Uo. II. 60.

²⁵ Uo. II. 61.

²⁶ Szentkuthy Miklós: AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMA. Magvető, 1998. 221–223.

„óriási színes 12 apostol-szobor, felettük 12 vörös lámpa hosszú merev zsinóron”.²⁷ Figyeljük meg, hogy itt a két templom elemei összevegyülnek, hiszen az A-ban „a tizenkét apostol piros bábszobra” szerepelt, a B-ben pedig „minden egyes pásztorbothoz a plafonról lehajló piros világító-cső” tartozott.

Ami a baptisztériumot illeti, felfedezhetjük benne az A-templom elemeit: „kell: 1) átlátszó nagy sima üveg: »a semmi áramvonal«, 2) masszív tengeri kagylóformák, gerezdekkel, 3) zöld szín, 4) tág, tányérszerű lapos kút, 5) vízbe-esett kő körüli gyűrűkhöz hasonló párhuzamosságok”.²⁸ A nagy sima üveg az üveghalra emlékeztet, a zöld színben a zöld márvány cseng vissza, a párhuzamos gyűrűk pedig olyanok, mint a „recés gummi-tányér” vagy a „fekete padsorok” az A-templom rajzán.

Végül érdemes megemlíteni azt az egyetlen elemet a templomleírásokból, amely mégis belekerült a PRAE-be. A gömbháromszög alakú templomban szereplő üveghalal Szentkuthy „Limes-Wirr-Warr” névvel illeti. Ugyanez a név szerepel az egyik PRAE-betoldásban, R. A. Grabmann (természetesen fiktív) tanulmánya címében: *Gott: Limes-Wirr-Warr*.²⁹

Ha most összefoglaljuk az elemzést, akkor a következő történetet kapjuk. 1933-ban Szentkuthy két templomtervet készített. Először a PRAE betoldásainak szánta őket, aztán valami okból mégse kerültek a regénybe. Utána újból felbukkantak összekeverten 1935-ben AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMÁ-ban, a régi szövegek pedig maradtak AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMA-mappában. A két töredék tehát két különböző szövegben fordul elő, még-hozzá úgy, hogy először külön-külön s utána összevegyülve. Az ilyen írásmódot Almuth Grésillon, a genetikai kritikával foglalkozó francia irodalmár „vándorló írásnak” nevezi (*l'écriture vagabonde*).³⁰ Ezzel az elnevezéssel illette Grésillon Proust írásának azt a jellegzetességét, hogy egy motívumot többször átír, és több kontextusba helyez, közben elemekre osztja, vagy új elemekkel gazdagítja. Grésillon tanulmánya a reggel motívumait tárgyalja. A reggel egyik leírása már a JEAN SANTEUIL-ben megjelenik, aztán a CONTRE SAINT-BEUVE-ben, aztán kettészakad, és az egyik része a COMBRAY-be, a másik a FOGOLY LÁNY-ba kerül. A reggel másik leírása átkerül a SAINT-BEUVE-ből a FOGOLY-ba, utána pedig megjelenik egy esszében is, amelynek már nincs semmi köze az ELTŰNT IDŐ-höz. A két templom leírása – a Grésillon által adott példákhoz hasonlóan – képlékeny módon újraíródik, és egyesül. Így kétségtelenül vándorló írással van dolgunk Szentkuthy esetében is, ám azt, hogy kivételes vagy tipikus esetről van-e szó, csak a jövődöbéli kutatás fogja tudni megállapítani.

Visszatérve a PIM kéziratrárára: ugyanabban a borítékban, ahol a két templomtervet találtam, van még egy hosszabb, ötoldalas szöveg, amelyet „C-töredék”-nek neveztem el.³¹ Már az első látásra tipikus PRAE-szöveg, amit nemcsak a stílusból, hanem elsősorban a PRAE főhőse, a Leville-Touqué francia filozófus jelenlétéből lehet kikövet-

²⁷ Uo. 221.

²⁸ Uo. 223.

²⁹ Szentkuthy: PRAE, i. m. I. 95.

³⁰ Almuth Grésillon: PROUST OU L'ÉCRITURE VAGABONDE: GENÈSE DE LA „MATINÉE” DANS LA PRISONNIÈRE. = A. G.: LA MISE EN OEUVRE: ITINÉRAIRES GÉNÉTIQUES. Paris, CNRS, 2008. 155–175.

³¹ L. az első lábjegyzetet. Szentkuthy a PRAE-ben bevált szokásához híven az ötoldalas terjedelmű szövegfolymot egyetlen bekezdéssel sem szakította meg. Ilyen tagolatlan formában a szöveg olvasása rendkívül nehéz feladatnak bizonyul. Így, hogy megkönnyítsem az olvasó feladatát, a szöveget bekezdésekre bontva közlöm. A transliterációban megtartottam az eredeti helyesírást azzal a módosítással, hogy hozzáadtam hosszú í-ket és ű-ket.

keztetni. A szöveg már nem követel annyira hosszú elemzést, mint az első két töredék: az, hogy a szöveg a PRAE-be tartozik, szerintem Touqué szereplése miatt nyilvánvaló. A szöveg nyelvileg és gondolatilag érett, s e tekintetben nagyon hasonlít az utolsó fázisban írott betoldásokhoz. Az, hogy Szentkuthy külön lapokra írta a szöveget, arról tanúskodhat, hogy itt is félbemaradt PRAE-betoldással van dolgunk. Javaslom tehát, hogy a fenti szöveget szintén 1933 második felére datáljuk. A datálást talán lehetne még pontosítani, ugyanis Szentkuthy 1933 októberében írott, barátnőjére, Hercz Máriára vonatkozó jegyzetében a következő szavakat olvashatjuk: „*nagy búcsú-téma irandó: fekete ruhás Hercz*”.³² A fekete ruha... vagyis a gyászruha? A FRIVOLITÁSOK ÉS A HITVALLÁSOK-ban arról olvashatunk, hogy a PRAE írása idején Hercz Mária gyászruhában járt apja halála után.³³ Az avignoni lánynak tehát Hercz Mária volt a modellje? Ha igaz ez a feltevés, akkor a fenti szöveg 1933 októbere után keletkezett. Természetesen lehetetlen megmondani, hol lenne ennek a töredéknek a helye a PRAE-ben, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a PRAE nagy része Touqué emlékeiből áll. Így a szöveget gyakorlatilag bármilyen asszociációhoz hozzá lehetne illeszteni.

Egy, még hozzá nagyon fontos kérdés még nincs tisztázva. Ha mind a három töredék tényleg a PRAE-hez tartozik, akkor az író miért hagyta ki őket a szövegből? Miért nem a PRAE-ben, hanem a PIM kéziratárában találtam meg őket? Sajnos, kutatásaim során nem derült ki egy olyan forrás sem, amelynek segítségével biztos feleletet tudnánk adni. Talán pusztá elfelejtésről vagy figyelmetlenségről lehetett szó? Ne feledkezzünk meg arról, hogy az írás utolsó fázisában Szentkuthy több mint száz betoldást tett bele a PRAE-be. Elképzelhető, hogy a három betoldás egyszerűen elkallódott a sok betoldás között? Ez a hipotézis a legegyszerűbb, de ugyanakkor a legvalószínűbb. Lehet, hogy a 2013-ban felbontandó napló majd fényt derít rá, de lehet, hogy már örökre csak spekulációkhoz leszünk kénytelenek folyamodni. Egyelőre a PRAE-töredékek kérdése nyitott marad.

Függelék

A-töredék

Ennek a dualista teológiának egyetlen templomstílus felelhet csak meg: az alaprajz egy gömbháromszög három ívelt oldala. Az egyik oldal sötétzöld sima márványfal, kissé homorúan; aljában egymás mellett a tizenkét apostol piroszobra: rikító pirosak és gyermekesen esetlenek; az ő ülő testük is együtt homorodik a magas zöld fallal (Sache). A második „fal” tulajdonképpen csak egy homály-hely, nem fal: óriási felfújt üveghal (Salviati nem nagyon sejt modern dolgokat, de ezt az óriási hal-ballónt talán ki tudná fújni), melynek egy kis uszonya az oltár-asztal. A hal mintegy a masszív zöld falból ugrik elő, nem is látszik egész teste. Színe köd, itt-ott átlátszó, szürke, itt-ott színesedő, semmi, itt-ott fehér, semleges, itt-ott aranyosan szikrázó: az eucharistia itt ezer-lehetőségű térhipotézis (Limes-Wirr-Warr). A harmadik oldaltól amfiteátrum-szerűen fekete padsorok szűkülő félkövei ömlenek alá egy lejtőn: pénztárokban recés gummi-tányért tesznek a pultra az aprópénz számára, ennek fekete nagyítása ez a zuhanó és meredek padsor. Az óriási köd-hal-oltárhoz persze megfelelő miseruhák is kellenek (ezüstszürke anyag

³² PIM V. 5498/23/13.

³³ Szentkuthy: FRIVOLITÁSOK..., i. m. 376.

végtelensok rézsútos fekete csikkal a pap egész teste körül, mintha egy fénysebességgel pergő brigó-csiga reklámja volna „rayé méta-rayé”, Worth). Abszolút báb, abszolút úr, abszolút rutin: teológiai gömbháromszög.

B-töredék

A templom rendkívül keskeny és hosszú, közepén végesvégig keskeny medence-szalaggal, mint higany a hőmérőben. Ebből a medencéből emelkedik ki, hullámozó szelektől hajlított nádasként tizenkét hajszálkarcsú, bambuszmagas, rugósvégű püspök-bot a tizenkét apostol emlékére. Az első bot alacsony, a második magasabb, növekszenek egészen a tizenkettedikig, mely legközelebb van az oltárhoz. Azonkívül az első bot kissé balra dül, a második még jobban, a harmadik kevésbé, a negyedik már jobbfele stb. Kígyósan jobbra-balra lengenek; közöttük stilizált zöld fém-buza sokkal erősebben mutatja ezt a szélben (a Szentlélek viharában) való elhajlást. Minden egyes pásztorbot-hoz a plafonról lehajló piros világító-cső tartozik, a legrövidebb bothoz leghosszabb, a leghosszabb bothoz legrövidebb és ha a pásztor-bot jobbra leng ki, úgy a plafonról baloldaltól ível feléje a neón-íjj és fordítva. Az oltár helyén egyetlen óriási fehér, szét-feszített szárnyú madár látható, porcelánból, mint az osztrák vagy német címer kard-tollú sasa: az igazság brutális ragadozó madara.

C-töredék

Ha visszaemlékezünk egy ölekezésre, hosszú ideig mindig csak a legsablonosabb elemeit szemléljük az emlékezet visszaverő-ernyőjén, mely teljes visszaverődést volna hivatva előidézni, azonban a valóság legértékesebb molekuláit néha nem veri vissza, hanem elnyeli, magába szívja: ugyanis az emlékezet rugalmatlan gátja csak azt veri vissza, amit hosszasan tervezgettünk az ölekezés előtt és így inkább saját ölelés-előtti akaratpályáinkat látjuk más szög alatt viszont, mintha az akarat és a visszaemlékezés között nem is történt volna meg a valóságos ölelés; a lélekben a csókolási szándék, az ölekezés kitervelése, a hely berendezése, az időpont kiválasztása oly mély barázdákat hagyott, hogy később az emlékezet nem a valóság idegen formáit tapogatja körül, mint a vakok egy soha nem olvasott Braille-szöveget, hanem ezekbe a kényelmes kész csatornába ömlik, egyenesen elkerülve a valóság szervesen „inédit”-sorozatát. Később azonban, mikor nem tudatosan emlékezünk, hanem kormány nélkül „lazzalunk” emlékeink többé-kevésbé passzív zátony-világában, előfordul, hogy hirtelen beleütdünk egy ilyen nem visszavert, hanem az ernyő által elnyelt molekulába: a valóság egy, az akarat által elő nem készített improvizációjába, mely nagyobb gyönyörűséget okoz minden kidolgozott ölelés-sémánál.

Így járt Touqué, mikor eszébejutott egy gyászruhá avignoni lány véletlenül előllobbant rózsaszín kombiné-szegélye. A három szereplő: a kombiné-szegély, a gyászruha vékony szoknyája és végül a térd fölött ritkuló fekete selyemharisnya nem szerepeltek az ölelés tervezetében, mondhatni érzéki költségvetésében, úgyhogy sem az ölekezés alatt nem nézte, legfőképpen észrevette, sem a visszaemlékezéskor nem számolt vele. Mikor egy este az operában hirtelen eszébe ötlött, váratlan haszonként, szerencsejátékon nyert pénzként kezelte: első varázsa abban állt, hogy mikor észrevette, nem járult hozzá semmiféle értelmi, akarat vagy érzelmi elem a lelkéből; úgy hozta magával ezt a kombiné-villámot a fekete szoknya alól, mint egy levelet, mely egy tó felszínére esett és éppen azért, mert a levél szélei rendkívüli magnetikussággal szívják magukhoz a víz molekuláit, egy vékony kohézió-gyűrű keletkezik a levél rájájaként, mely kiemeli a vízből, fenntartja a levegőben, távol a víztől, úgyhogy a levél teste teljesen száraz marad mindaddig, míg a szél vagy

egy hullám külső erőszakkal bele nem préseli a habok közé: ez a rózsaszín alsóruha-folt így lebegett lelke legfelületén, érintetlenül minden belső hullámtól.

Touqué szentül meg volt győződve, hogy a lány összes alsóruhái is feketék a gyász ideje alatt, úgyhogy az opera sötétjében nagyon meglepődött a csak most tudatosított világos rózsaszínen, mely szinte elárulta a fekete szoknyát, elárulta a gyászt, és talán a halottat is kifigurázta: nem volt ebben a leleplezett rózsaszínen semmi irónia, semmi naivan blaszfém, de épen azért, hogy nem cinizmus, hanem mezei ártatlanság, naiv tavasz-pillantás volt benne, azáltal volt a gyász tagadása. A fekete felsőruha tehát csak olyan fekete inkognitó-köpeny, amilyent régi színdarabokban használtak: egyetlen festői óriás-ránc az egész, melyet egyetlen mozdulattal végig lehet borítani az egész testen, bármily tarka selymek, elálló ékszerek, felfújtt csipkék és triplaszférás parókák legyenek az emberen, – a köpeny oly bő és alakatlan, hogy mindez elfér alatta. Mikor a rózsaszín foltot megpillantotta, rögtön egy egész világot pillantott meg, egy némán ujjongó atlantis bonyolult földrajzát, melyről azt hitte, hogy szintén befeketedett, mint a holttenger szodomita csigái. A színpadon is, ha az óriási ál-testeket teremtő negatív kazulák mögül kivillant egy csatt vagy paróka-index, rögtön az egész tarka öltözék a szeme elé csillant, tudva, hogy a fekete selyem-kámzsa csak éppenhogy rá van ejtve a rokokó ruhákra, és ha egy gomblyukba tűzött nárcisz túlhosszú szárával nagyon előrehajolt, még az sem görbült meg egy hajszálnyit sem, oly bő volt a titok-tóga: éppén rendkívüli nagysága, felhőszerű terjedelme mutatta, hogy nem alakít át semmit, ami alatta van és ebben különbözött, saját javára a modern átöltözésektől, amikoris bőrt, haját, tán csontot is átalakítanak, organikusán áttenyésztenek, ha a detektívregényben szükség van rá.

Touqué a lány gyászbaöltözését ilyen detektív-stílusban képzelte; úgy érezte, hogy utolsó csipkefonala is átitta magát liturgikus színvaksággal, úgyhogy rendkívüli meglepetést okozott, mikor felfedezte, hogy csak naiv opera-stílusú titkolózás volt a gyász, amely alatt rögtön ott van a vadrózsák tűszúrás-szemérme. Vajjon valóban oly naiv volt-e az az opera-maszk, mikor teljes egészében megmaradt az igazi ruha és csak a felület felületére omlott, csak itt-ott egy hajtútól vagy kalapkarimától megtámasztott fekete sátorként a titkolódzó anonim réteg? Ez a gyásztalár egészen felületes volt, de viszont egészen fekete, egészen betakaró: a modern betörő-maszkok csak másik arcot vesznek az igazi helyébe, de nem sülyednek a fekete önsemmítésnek abba a színpadias abszolútumába, mint a régi opera-hősnők. Az operákban valakiből lett senki, a detektív-regényekben csak valakiből esetleg másik: az első eset a szebbik.

Mikor meglátta, hogy a lány alsóruhája rózsaszínű, rögtön az opera végleteket érezte: a fekete gyászt embertelen takarónak, senkire sem szabott űr-epidermisznek, melyet egy pillanat alatt vesz fel vagy le az ember, de ezen léha gesztussal szemben a letakartság alatt a teljes megsemmisítést, nem pedig holmi megalkuvó elváltozást okoz; a rózsaszínű kombinét pedig egy egész virító bokor kipillantó ágának, egy rég lehunyott rózsza-héj mögül előpattant sűrített nézésnek (és a nézés mindig több, mint egy ember és hosszabb, mint az idő): ha a fekete felületet csak a bánat gépies árnyék-vetületének érezte, akkor az operai tapasztalat alapján éppén emiatt képzelte vagy képzelhette az alatta rejlő kombinét és teste teljes épségében és gyászhatlanságában virágzóznak: a felületes vagy felületi gyász abszolútabb semmivé tesz mint egy képzelt organikus, viszont ez a „felületes-abszolút” gyász automatikusan fokozza a mögötte élő nő tiszta gyásztatlanságát, éles bánat-szüzességét.

A rózsaszín kombiné hatásának egyik kulcsa a feketéhez és az önkéntelenül odaképzelt kiegészítő vérpiroshoz való viszonyában rejlett: a gyászhoz viszonyítva a rózsaszín

époly energikusan hatott, oly drámai villanyszikraként, mint ahogy színes színek között a piros szokott, például végtelen zöld lomb-malomban egyetlen vörös cseresznye-vér. A kombiné úgy hatott, mint a kiserkenő piros vér, de éppen azért, mert ilyen vér-pre-cízen hatott, Touqué az igazi vért is rózsaszínek képzelte: operációk pazarolt véna-árját halovány vadrózsaszínűnek, minden szívet négy-kazettás halványrózsaszín púder-doboznak, mely automatikusan piperézi sápadtan aligpirosra az emberi testet.

Ami az ő lelki életében az ölelés akarása, a csók kitervelése volt (a rolókat lehúzta, hogy be ne lássanak, – egy tankönyvet, melyre a lánynak szüksége volt, ennek a szobának asztalára tette, hogy a lányt így becsalogassa, – az esernyőjéről azt hazudta, hogy nem hozták még vissza az üzletből, hogy így a borús időben ne lehessen sétálni menni stb.), azt pótolta a lánynál ez a véletlenül szoknya fölé gyúrt világos kombiné: furcsa volt, hogy ez a tiszta véletlen keltette Touquében az akarat, a nő beleegyezésének benyomását. A hirtelen szín-villanás ugyanis oly végzetszerű forduló-pont volt a gyász értelmezésében, hirtelen annyira másnak kellett látnia a lány gyász-periódusát a váratlan vonalas színek adatai szerint, hogy ezt a véletlen eseményt összetévesztette a belőle vont új nő-hipotézissel, mely kiterjedt a pillanat határain túl, nagyon messzire. Hajlandók vagyunk (ez a fizika megváltó naivitása is) azt lényegnek tartani, amiről a másik sohasem szólt, csak véletlenül vesszük észre: a legefemerebb sajtóhibákból (mert a kombiné egy ilyen rosszul szedett ékezet volt a gyász-szoknya konvencionális betűjén) alkotjuk meg, rögeszmeszerűen a lényeg-modelleket.

Az emberi testben egyike a legizgatóbb kérdéseknek a test kompilált volta: a szem anyaga nem hasonlít semmit az izmok anyagához, a hajak összetétele nem emlékeztet a máj berendezésére: a gyászruhás avignoni barátnőn is az volt a titokzatos, hogy az alsóruha nem volt semmi rokoni kapcsolatban a felsővel. Az alsóruha nyersebb, állatibb benyomást kelt, mint a felső, hiszen közelebb van az „obszcéná”-hoz, és mégis ezeken sokszor több a csipke, mint a felsőn: szinte az egyetemes női butaságot vélte ebben látni, amint a tisztán higiénikus, szinte vatta és géz-jellegű sebészeti cikkeket is naiv állszépkedéssel agyonhímzik, szétcifrázzák.

Az avignoni lány sovány, karcsú nő volt, lapos mellel és hirtelen „lejáró” csípővel (az ilyen egész karcsú derekak ugyanis azokra a kutakra emlékeztették, melyekről egy pillanat alatt lespulnizza a mélybezuhanó veder az előbb még vastag kötél-gombolyagot), úgyhogy emlékezetében mindig valami átlátszó hosszúkás formát őrzött meg róla, vilánygyertyát, üvegrugót, sűrűke sinus-szerválást, amelyen egyetlen ívhez egyetlen kis dísz-kitevő simul. Sőt mikor megölelte a nőt, vagy simogatta, akkor is, a valóságos anatómia-boronálás dacára ezt a karcsúság-formulát, függőleges oszcillátort érezte: izmok, csontok váratlan csomói és akadályai egyetlen finom hullámrezgésbe illeszkedtek, a karcsúság mondain kubizmusát adva. Mikor a kombiné megpillantotta, egyszerre megszűnt ez a régítípusú érzékiség, melyet dimenzió-érzékiségnek vagy laboratóriumi műszer-érzékiségnek nevezhetünk, és helyébe lépett az alsóruha-játék, mely ettől merőben idegen világ: a rózsaszín kombiné-hullám, amint kígyós tajtékjával kicsapott a gyász bágyadt tételei alá, mint arrogáns-naiv 'summa ex machina', egyáltalában nem hasonlított a karcsúság irányához, nem hasonlított a karcsúság szabályos rezgéséhez, nem hasonlított a sebességéhez és hőmérsékletéhez, mert nem az ölelés mindig önkényesen algebrizáló tokjából keletkezett, mint a lány élő teste, hanem egy szabónő műhelyéből.

A felső ruha és a meztelen test végtelen közel fekszenek egymáshoz, az alsó ruha és a meztelen test végtelen távolságban vannak egymástól: és éppen ez a távolság löki

viszont az érzékiséget neki a testnek. A kombiné egy új szoknya-fazont mutatott, mely nem hasonlított a gyászruhához, és nem hasonlított a felső lábak alakjához: teljesen öncélú dekorálgatás volt. Megszűnt tehát az anatómiai vonzalom az érzékiségben, de ehelyett az a tény lett izgató, hogy hiszen éppen a nők azok, akik az ilyen fehérneműt szeretik, tehát mikor a női test tagadásával, ilyenfajta elrontásával áll szemben, akkor a legnőibb jelenségek egyikét szemléli: a legintimebb női akaratot. Az „intimitás” nem abban áll, hogy a kombiné fizikailag közelebb áll a testhez, mint a felső ruha (ez magában jelentéktelen dolog), hanem abban, hogy a női gondolkozás legbelsejét reprezentálja ez a cifra, nem testhez álló alakjában teljesen erosz-mentes ruhadarab.

Dénes Iván Zoltán

A LEGITIMITÁS ÉS A POLITIKAI KULTÚRA MINTÁI

I

Mi az, ami a szerző, Bibó István személyén túl összeköt olyan különböző írásokat, mint a magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozása érdekében írt memorandumok, a párizsi békeszerződés és a demokrácia viszonyával kapcsolatos fejtegetések, a XV. századi magyar és kelet-európai alternatív történelemről magnóra mondott előadások s egy ártatlanul halálra ítélt ember kivégzésének megakadályozására irányuló megrendítő próbálkozásosorozat iratai? A különböző idejű, témájú, műfajú és kontextusú írásokat a legitimitás és a politikai kultúra, a közmeggyőződésre, a közelfogadottságra támaszkodó politikai vezetés magatartási és értékelési mintái kialakításának igénye kapcsolja össze egymással.

A legitimitás és a politikai kultúra kialakítására irányuló erőfeszítések célja a társadalom hierarchikus tagolódásának a felszámolása, a hatalom humanizálása. Annak a fejlődésnek az előmozdítása, amely a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás, a zsarnokságtól a kölcsönös szolgáltatások társadalmá irányába mutat. Ennek követelménye Bibó Szalai Pálnak 1978-ban írt levele szerint egyrészt a társadalmi hierarchiától és a gazdasági kizsákmányolástól való teljes felszabadulás, másrészt a szabadságjogok intézményszerű teljessége.¹

Meg kell akadályozni az egyéni és közösségi kiszolgáltatottság, a merev és rideg alávetettség, a félelem és a szenvedés uralmát, a zsarnokságot. Azt, ami nem a közösség egyik-másik szférájában elszigetelten bukkan fel és van jelen, hanem átjárja, megfertőzi, majd maga alá gyűri az egyéni élet és az egyének közötti kapcsolatok minden vonatkozását. Nemcsak a zsarnokság elnyomottjait, hanem az uralmat gyakorlókat is.

¹ BIM 5. 176.

A Bibó Istvánnal 1976–1977-ben készített interjúsorozatban olyan utalást találunk, amely azt valószínűsíti, hogy nemcsak ő hallgatta meg Illyés Gyulát, amikor 1950-ben elsőként felolvasta neki az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL-t, hanem Illyés Gyulát is inspirálta előző napi beszélgetésük. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a beszélgetés nem volt egyoldalú, és Bibó István zsarnoksággal kapcsolatos gondolatai szerepet játszottak a vers megszületésében. *„Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, nem is tudom pontosan, hogy mit akartam abba beletenni, mert sok mindent visszavetítetek, amit gondolok. Mindenesetre nekiduráltam magamat, még diktáltgattam is. Vannak abból az időből kusza, szétomló szövegek, amik az első átjavítás fázisáig sem jutottak el. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy Válasz-számot. Ebben ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az Egy mondat a zsarnokságról. Tudniillik Illyés Gyulát ’56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkel ’50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságának a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ’50-ben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.”²*

II

A magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozását szolgáló memorandumok és feljegyzések többségét szerzőjük 1945-ben, A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA megírása előtt vetette papírra.³ Akkor, amikor Bibó István belügyminisztériumi főtisztviselőként, a törvény-előkészítő osztály vezetőjeként próbálta előbb megakadályozni, majd – amikor arra már nyilvánvalóan nem volt lehetősége, immár hivatali értelemben outsiderként – korlátok közé szorítani a magyarországi német lakosság kitelepítését.

Több mint harminc évvel később a vele készített interjúsorozatban finom öniróniával emlékezett vissza arra, hogy miért került a potsdami konferencia elé a magyarországi németek kitelepítésének kérdése: *„Ezzel nekem nagyon sok dolgom volt, pedig úgy kerültem bele, mint Pilátus a credóba, noha mégsem véletlenül. Mondhatnánk úgy is, hogy az okok láncolatában kiváltó oka vagyok annak, hogy Magyarországra nézve a németek kitelepítése Potsdamban határozatba ment. 1945 májusától én már a pesti Belügyminisztériumban voltam. Nyár elején, lenn Tolnában–Baranyában teljességgel magánjellegű akciók kezdődtek a svábok kitelepítésére, amelyeket néhány parasztpárti és néhány kommunista kezdeményezett a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezése érdekében. Ez abból állt, hogy egész falvakat kihajtottak egy környező rétre, ahol azok esőben, hóban, teljes ellátatlanságban voltak. Mikor én erről az első híreket megkaptam, felháborodtam az emberiség nevében, de azt is éreztem, hogy ha most a zsidóirtás után egy csaknem olyan svájbirtok következik, ezúttal tisztán saját üzemenben, ez csak a magyar névhez kapcsolódó gyalázat mennyiségét fogja szaporítani. Akkor nem volt tudomásom arról, hogy a cseh nemzet, a lengyel nemzet ezt a gyalázatot vígan elviseli, de hát ennek volt némi előzménye, ami az*

² ÉD 395. Vö. Illyés Gyula, 1986. 380–388.

³ BIM 2. 20–69. Lásd: 255–275.

ő esetükben sok mindent megmagyarázott, s tudatában voltam annak is, hogy minél több helyet csinálunk mi a sváb területen, annál több magyart fognak a csehszlovákok átadni. Bementem Erdeihez Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor a belügy nemzetközi osztályát vezette, és próbáltuk őt ebben a dologban felbolydítani. Elsőre meghökkenve fogadta ezt, majd nem hogy meggyanúsított, hogy sváb szépanyám és szépapám motoszkál bennem, s talán úgy érezte, hogy ez csak egyike a sok kilengésnek, amivel rendőrségi tárgykörben őt naponta ostromolták. De aztán rájött, hogy miről van szó, és bevitte az ügyet a Minisztertanácsba. Ahol először is leszögezték, hogy az esetleges sváb kitelepítések és a csehszlovákiai magyarok kitelepítése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt, hiszen ez ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, s megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is. A potsdami értekezletnek, gondolom, minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon ilyet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésekre vonatkozó határozatok mellé hozzácsapják a magyarországi németek kitelepítését is.”⁴

Az egész ügy kiváltója, az önkényes kitelepítés viszont megszűnt, s a számonkérés rendezett és viszonylag emberséges formák között ment végbe: „...már nem tudom, hogy a Minisztertanács megbízása alapján vagy még előbb, a mi rábeszelésünkre Erdei kibocsátott egy kétsoros rendeletet, melyben... az önkényes kitelepítéseket megtiltotta, mire azok azonnal megszűntek: úgy látszik, az ország többsége abban az időben inkább felsőégtiszteletre, mintsem forradalomra volt beállítva. A minisztertanácsi határozat következtében a belügyminiszter feladata volt továbbá, hogy elkészíttessen egy rendeletet – azt is én csináltam, aki akkor, júniusban, még a törvény-előkészítő osztályt vezettem –, mely a svábok számonkérését aránylag rendezett eljárásban szabályozta. Az ebben előírt eljárás rendkívül egyszerű volt: egy minisztérium által kiküldött megbízott s egyben elnök kijelölt egy svábellenes és egy svábarát intézményt, amely lehetett a Parasztpárt vagy a Szociáldemokrata Párt, vagy lehetett valami magyar vagy német helyi közművelődési szervezet, s ezek jelölték ki a két ülnököt. Előfordult, hogy mindkét oldalra egy svábellenes intézményt jelöltek ki. Mégis, az egész dolog eljárászerűsége óhatatlanul aránylagos igazságra vezetett, s végül a sváboknak körülbelül tíz százalékát minősítették valamilyen módon számon kérhetőnek, öt százalékat érdemet szerzettnek, a többit ártatlan semlegesnek, s ez reális volt. Három elítélő kategória volt, a Volksbund-vezető, a Volksbund-tag és Volksbund-támogató; ez utóbbira azért volt szükség, mert szinte teljesen megsemmisítették a taglistákat. A negyedik kategória azoké volt, akik se rosszban, se jóban nem találtak, az ötödiké azoké, akik fasisztaellenes érdemeket szereztek. Az első három kategóriát aztán lakhelyen kívül vagy lakhelyen munkaszolgálatra lehetett behívni három fokozatban. Így a svábok, pontosabban az emberiesség érdekében való fellépésem eredményeképpen először is a svábok számonkérését szabályozó jogszabályok készítője – hiszen én voltam a belügyi törvény-előkészítés vezetője augusztusig – és a sváb számonkérés apparátusának az irányítója lettem, amihez igazán nem volt semmi kedvem.”⁵

A helyzet azonban az év végére gyökeresen megváltozott: „Miatán... Potsdamban határozatba ment a németek kitelepítése... az egész kategorizálás tárgyalanná lett, de tudomásom szerint rendezett formában ment, padokkal ellátott, nem zsúfolt vagonokban, ellentétben a cseh és lengyel kitelepítéssel, mely tudomásom szerint hitleri jellegű vagonba gyömöszölés formájában

⁴ BIM 3. 229–231.

⁵ Uo. 231–232.

történt... a svábkérdés újból megjelent számomra az év végén, amikor már Nagy Imre volt a belügyminiszter. Akkorra... megalkotta a törvény-előkészítő osztály – melyhez már nem volt közöm... – utasítás szerint a sváb kitelepítésről szóló törvényjavaslatot. Hogy ennek alapelveit merőben a svábok ellenséges kommunista álláspont szerint adták-e, vagy pártközi megállapodás volt, azt nem tudom: annyi bizonyos, hogy a tervezet az ádázabb kommunista – és parasztpárti – álláspont szerint a statisztikai bevallás alapján mindenkit kitelepítendőnek ítélte, aki 1941-ben német anyanyelvűnek vallotta magát. Ezt én is, a rendeletet kötelességszerűen elkészítő öreg jogászok is... egyaránt igazságtalannak tartottuk. Az 1941. évi népszámlálásnak volt ugyanis – Teleki Pál kezdeményezésére – egy olyan kategóriája, amely szerint az emberek külön nyilatkozhatnak a nemzetiségi és külön az anyanyelvi hovatartozásukról. A magyarországi nemzetiségi több mint kilencven százaléka ennek alapján ugyanazt a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozást jelölte meg, kivéve a svábokat, akiknek az egyharmada magyar nemzetiségűnek, bár német anyanyelvűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. Persze ez csak nagy vonalakban volt helytálló, sok helyen az döntötte el a kérdést, hogy hol volt magyar érzelmű és hol volt Volksbund-érmű jegyző. De mégis ez volt az egyetlen kritérium, ami szerint egyáltalán kategorizálni lehetett volna, hiszen mindenki, aki a svábok közül magyarnak vallotta magát, kitette magát bizonyos terrornak a jelen lévő vagy pláne a fenyegető német hatalom részéről. Ha már kitelepítésnek lennie kell, akkor ez szorítkozzon azokra, akik német nemzetiségűeknek vallották magukat. Annak... nem örültem, hogy a népszámlálási ívek ilyen következmények alapján szolgálhatnak, mert hiszen ez a népszámlálásnak évtizedekre való hitelvesztését jelentette; de ezen aztán végleg nem is próbáltam segíteni.”⁶

Ő viszont ellentervezetet készített. Igaz, azt a Minisztertanács nem fogadta el: „...csináltam egy ellentervezetet, amiben bevezetőül kifejtettem, hogy a kitelepítést a német nemzetiséget vallottakra kell szorítani, és ezt elküldtem a Minisztertanács általam ismert tagjainak... Végül is keresztyülment a hivatalos javaslat, és az én elképzelésemet leszavazták... Utóbb tudtam meg, hogy hosszas tanácskozások voltak a tekintetben, hogy nem kellene-e ellenem ezért fegyelmet indítani, minden normális hivatali helyzetben ezért járt volna egy kiadós fegyelmi, hogy valaki, akinek feladatkör szerint nincs köze a törvény-előkészítéshez, a saját miniszterének a minisztertanácsi javaslata ellen csinál a többi miniszternél propagandát. Ezúttal nem lett semmi, talán a koalíciós helyzet miatt, mert Erdei, mikor távozott, kikötötte, hogy az én főosztályvezetői helyem parasztpárti pozíciónak számítson. Annál humorosabb volt ez, mert az én ellenjavaslatom egyáltalán nem volt parasztpárti álláspont, hiszen ebben a kérdésben Kovács Imre is a legélesebb svábellenes álláspontot képviselte, és ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyuval menjenek a svábok, ahogyan jöttek. Ezzel végződött az én közepes értékű, de tisztességes szándékú közbelépésem a sváb kitelepítés ügyében.”⁷

III

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szeptember 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be. A béketárgyaláshoz Magyarország közvéleménye nagy reményéseket fűzött. Mindenekelőtt azt, hogy ha nem változtatja

⁶ Uo. 232–233.

⁷ Uo. 233.

is meg a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó összes cikkelyét, annak nyilvánvalóan legigazságatlanabb rendelkezéseit hatálytalanítja. Azt is sokan várták tőle, hogy a békeszerződés megkötése véget vet a szovjet katonai megszállásnak, és helyreállítja az ország szuverenitását.⁸ Egyik remény sem teljesült: a békeszerződés még a trianoninál is valamivel rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött az ország szovjet gyarmatosítása s az azt szolgáló diktatúra, a totális rendszer kiépítése. A béketárgyalások eredményét a magyar közvélemény 1946 májusában még nem, októberében viszont már ismerte.

Bibó István *AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL* című nagy kéziratát 1943–1944-ben azért írta, hogy a második világháborút lezáró békeszerződés brit munkáspárti előkészítőit és rajtuk keresztül a majdani döntéshozóit meggyőzze arról, hogy ne ismételjék meg azt a hibát, amit az első világháború utáni döntéshozók elkövettek. Azt, hogy meghirdetett elvüket, az önrendelkezés elvét nem alkalmazták következetesen, s azt minden más (stratégiai, földrajzi) szempontnak alárendelték.⁹ Minthogy ekkorra már nyilvánvaló lett, hogy a kézirat szövegét nem áll módjában végső formába önteni, angolra fordíttatni és eljuttatni a második világháborút lezáró békét eldöntők tanácsadóihoz, annak néhány elvi megállapítását és Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra vonatkozó részét minimális változtatásokkal legalább a hazai közvélemény számára hozzáférhetővé tette. Ezért kiemelte belőle a nemzetté válás kelet-európai sajátosságairól szóló és a Lengyelországról, Csehszlovákiáról és Magyarországról, azok megrázkódtató politikai élményeiről, politikai histériáiról és politikai kultúrájuk eltorzulásáról szóló fejezeteket, valamint azokat, amelyek a jó békekötésre vonatkoztak.¹⁰ Ezeket 1946 május-júniusában *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA* címmel – némileg átdolgozva és kiegészítve – cikksorozat formájában megjelentette az *Új Magyarországnak*, majd egészét röpiratként külön kis kötetben. Nemzetközi és jogbölcseleti doktori értekezéseit leszámítva ez volt az egyetlen kis kötet, amely hazájában az ő életében megjelent tőle.¹¹

Bibó István *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGÁBAN AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL* – a német politikai histéria esetében kidolgozott – histérialélemzését alkalmazta a három köztes európai állam XVIII–XX. századi történetére, azok politikai kultúrájának torzulásaira. A politikai histéria kiváltója az a megrázkódtató történelmi élmény, hogy az ország megsemmisülhet. Azért, hogy garanciát kapjanak arra, hogy a katasztrófa nem ismétlődhet meg, ami viszont a politikai gondolkodás megbénulását eredményezte. A feladatok megoldhatatlanná váltak, ha kapcsolatba voltak hozhatók a megteremtendő politikai közösség létét és programját fenyegető félelem tárgyával. A politikai közösség emiatt nem nézett szembe azzal, hogy nemzetépítő stratégiája válságba jutott, s így zsákutcába került. Ehelyett azt a kiválasztottság és az áldozat, a fölénytudat és a mártírium, a hatalmi túltengés és a kisebbségi érzet formuláival fedte el, ami a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, a nagy elégtételek kereséséhez, a

⁸ Romsics Ignác, 2006. 7–11., 13–33., 117–187., 189–247.

⁹ BIM 2. 29–311.

¹⁰ Vö. BIM 2. 37–91., 219–231., 241–251.

¹¹ BIM 1. 11–51., 101–224.

propaganda erejébe vetett mágikus hithez vezetett. Mindez ismétléskényszerrel járt, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófához vezetett.¹²

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA a kelet-európai politikai kultúra torzulásairól és azok gyógy módjairól szól. Arról, hogy a három – Németország és Oroszország közötti – kelet-európai országban, Lengyelországban, Csehországban (illetve Csehszlovákiában) és Magyarországon miért lépett a demokratikus nacionalizmus helyébe az antidemokratikus nacionalizmus, került szembe egymással a szabadság és a közösség ügye. Nem eredendő elmaradottság vezetett oda, hogy a nyugat-európai szabadság XVIII–XIX. századi kelet-európai nagy reményesei a XX. században különböző mértékben, de egyaránt a szabadságellenesség vonásait mutatták. Megrázkódtató történelmi tapasztalatokat éltek át, amelyekre politikai hisztériával reagáltak. Amiatt, mert nemzetépítési folyamataikat a szabadság, a jogkiterjesztés jegyében nem tudták kiterjeszteni a történelmi államkeretekre. Nemzetiségeik ugyanis nem elégedtek meg a nemzeten belüli szabadsággal, hanem önállóságra törekedtek. Ez pedig akkor, amikor e három nemzet ellenséges nagyhatalmakkal került szembe, katasztrófális következményekkel járt: Lengyelország teljes felosztásai (1795, 1939), a magyar szabadságharc leverése (1849), majd a történelmi Magyarország Trianonban rögzített felosztása (1920) és Csehszlovákia felosztása, majd megszállása (1938–39). Mindannyian úgy érezték, hogy mintaképük, Nyugat-Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket.¹³ *„Az a számlát, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be: először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszer 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszer pedig 1938 és 1941 között a fasizmus szövetségeként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtották be a számláikat, amikor Európa érezte is a tartozást, és képes is volt a teljesítésre. A három nemzet sorsa... ezen a ponton némileg szétválík: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak [nyilván: Csehszlovákiának] nemzetközi segítséggel kisebbségtelenítik az egész történelmi területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatik még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfogadni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várta magára”*¹⁴

A kelet-európai kisállamok nyomorúságát, politikai kultúrájuk – a közösségért érzett egzisztenciális félelem szülte – deformációit nem valami eredendő elmaradottság, hanem a demokratikus legitimitás hiányosságai okozták. A legitimitás hiányosságai a területi stabilitás hiányzó élményének és az ebből következő lélektani konszolidálatlanságnak, politikai hisztériának a következményei. A jó béke, az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindu-

¹² BIM 2. 29–311.

¹³ Uo. 221–223., 248–251., BIM 5. 60–64.

¹⁴ BIM 5. 75.

lópontja, ami a demokratikus legitimitás és a demokratikus kultúra megteremtésének feltétele. Annak, hogy Közép- és Kelet-Európa két világháború után ne váljon egy harmadik kirobbantásának okává és terepévé.¹⁵

IV

Mit lehet kezdeni egy olyan békeszerződéssel, amely nem az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése, hiszen nem a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, tehát nem jó béke? Hogyan lehet és kell viszonyulni egy nyilvánvaló igazságtalansághoz, amelyet sem elutasítani, sem elfogadni nem lehet? Valóban csak két lehetőség marad: fenntartás nélkül azonosulni vele, holott tele vagyunk fenntartással, vagy szembeszállni vele, amikor arra sem erkölcsi és jogalap, sem lehetőség nincs? Az elkeseredésre, az apátiára és a fantáziavilágba menekülésre igen nagy volt a kísértés: 1946 májusában, amikor még csak sejteni lehetett, hogy mi várható, és 1946 októberében, amikor már bizonyossá vált a Trianont visszaállító párizsi béketárgyalás eredménye.

A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA a *Válasz* című folyóirat 1946. októberi számában látott napvilágot. Bibó István ekkor a szegedi egyetem politikatudományi tanszékének tanára, a Teleki Pál Tudományos Intézet (hamarosan Kelet-európai Intézet) elnökhelyettes kormánybiztosa volt. 35 éves.

Esszéjével annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a békeszerződésért a demokrácia ügyét teszik felelőssé. Meggyőződése volt, hogy el kell kerülni azt, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki Magyarországon, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai okozta csalódás és keserűség veszélyezteti a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektíváját. Ezért el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében viszont, hogy ezeket el lehessen választani egymástól, néhány kérdésre tárgyilagos választ kell adni. Először azt kell tisztázni, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy magyar részről a Horthy-rendszer a felelős azért, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián. Ez mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni, és emiatt Magyarország 1944-ben a győztesek előtt elvesztette politikai súlyát. Nem magyar részről viszont a győztes nagyhatalmak a felelősök azért, hogy a békeszerződés fél esztendeje még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősök. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszú lejáratú felelősségét kell megállapítani, hanem néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás személyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembefordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én nem volt képes személyes helytállásával és ítélőképességével példát mutatni. Olyan kudarcot vallott, ami miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes csökkenése befolyásolta, amiért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

¹⁵ Uo. 123–134.

Ám nem minden zárult le akkor, s maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar–román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak az elmúlt fél évben dőltek el, zárultak be. Ezekért sokan a demokratikus magyar politikusok túl kritikus vagy nem eléggé felelősségteljes megnyilvánulásait okolják. Ez tévedés, hiszen Magyarország politikai súlyának elvesztése miatt ebben már nem játszott szerepet. A nyitott kérdések bezárulását a szövetséges hatalmak két rivális csoportja közötti bizalmi válság s az azt kitöltő, azt kompenzáló felületesség, formalizmus és ötletszerűség okozta. Ezért a felelősség egyértelműen a győzteseket terheli. A győztes hatalmak ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, náci módszerek meghonosítását tették lehetővé a demokrácia nevében. Ezt tették akkor, amikor polgárjogot adtak egész területek kitelepítésének, hogy pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozzanak határozatokat, amivel a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adni, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyedüli elvét, az önrendelkezés jogát. Szomszédainknak pedig semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából leckéztesenek bennünket. Mi viszont ne fosszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől ismét dacos gyerekeként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek mindegyikének az a feladata, hogy megkomolyodjon és leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat képez, és ezzel menti fel magát. Az a demoralizálódás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem végtet. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kívánatos jövőnkkel szemben kell szembenéznünk bűneinkkel az egy és oszthatatlan emberi méltóság jegyében.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de azután ezt a témát le kell zárunk. Ki kell jelentenünk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne pártatlan nemzetközi döntőbírótság elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekeltségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek a biztosításával kívánja érvényesíteni.

A békeszerződést el kell fogadni, száz százalékig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Ha nem tesszük, az katasztrófális következménnyel járhat a határon túli magyarságra. Ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének. A revizionizmus pedig – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, amely szerint az elvesztett tartományokat az országon belül, az ország jobbá tételével kell visszaszerezni.¹⁶

Ezt azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövődő magyar nem-

¹⁶ Uo. 135–165.

zedékeknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe beilleszkedés politikáját válasszuk.¹⁷

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus politikai közvélemény és (latensen, olykor explicit módon) a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért jött létre a rossz béke, kik a felelősök érte, és hogy hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokratikus közvéleménynek. Politikai esszéjének egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése. Magát a nyilatkozatot az esszé utolsó oldalain kurzivált formában olvashattuk.

A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de láthatólag azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény képviselői lehettek volna, de lehetett volna a magyar kormány is, címzettje meg az egész magyar társadalom. Témája pedig nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony őszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.¹⁸

Kijelentései, helyzetértékelő tételei mögött a demokrácia normatív kritikája húzódott meg. Az, hogy az egy és oszthatatlan emberi méltóság és az önrendelkezés elvét mindenkinek be kell tartani. Terápiája többszintű volt. Azzal kezdődött, hogy megfogalmazta, kimondta, néven nevezte az igazságtalanságot, a szenvedést és a fájdalmat. Ezután józan tárgyilagossággal vette sorra és minősítette a helyzet kialakításának tényezőit. Majd megállapította, hogy a hatalmi realitások miatt és a demokrácia kiépítése végett Magyarországnak el kell viselnie az igazságtalanságot. Annak tudatában, hogy ami történt, arról tudja, hogy igazságtalanság, s annak érdekében viseli el, hogy nagyobb bajtól, a demokrácia ellehetetlenítésétől óvja meg magát. A hosszú távú kúra a demokrácia kiépítése Magyarországon.

A nyilatkozattervezetnek nevezetes előzménye volt, és még nevezetesebb folytatásai lettek: az 1943–1944-es AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL helyzetképe és hisztériaelemzése, az 1944-es BÉKEAJÁNLAT, 1945-ben A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁ-ban az együttműködés szabályai és erkölce, 1948-ban a ZSIDÓKÉRDÉS-ben megfogalmazott szintek arról, hogy ki kinek mit mondhat úgy, hogy a másik azt meg is hallja, az 1956-os KIBONTAKOZÁSI TERVEZET, 1957-ben az EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET és az 1960/70-es évek fordulóján a három esettanulmány, a közel-keleti, a ciprusi és az észak-írországi helyzet megoldási javaslatai.¹⁹

Sárközi Márta, a *Válasz* szerkesztője és mindenese 1946. december 5-én számolt be az esszé visszhangjáról Németh Lászlónak: „...a *Válasszal kapcsolatban naponta hol lekereszténybérenceznek, hol lezsidóbérenceznek a legkomolyabb és legfenyegetőbb formában.* [Németh László felesége, Démusz] *Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Piroška leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós »beállítottságú».*”²⁰

Bibó István ugyanis megkísérelte megtalálni az angyalok hangját: „baloldaliakat” és „reakciósokat” megérteni, a másik féllel megértetni és mindkettőjüket együttműködésre

¹⁷ Uo. 159–165.

¹⁸ Uo. 164–165.

¹⁹ BIM 2. 29–311., 3. 7–79., 4. 22–35., 40–46., 50–57., 73–95., 98–343. BIM 3. 7–79. BIM 4. 22–27., 43–46., 50–57., 73–95. BIM 6. 250–429. BIM 8. 39–229.

²⁰ Németh László, 1993. 584–585. Rubletzky Géza a *Kis Újság* publicistája volt: Romsics Ignác, 2006. 141.

szoktatni egymással. A nyilatkozat megfogalmazója nem kívül vagy felül állt azokhoz képest, akiket meg kívánt szólítani, hanem közöttük, s ilyen módon maga is benne volt a nyilatkozatban.

V

A történelmi Magyarország trianoni, nem az önrendelkezési elv szigorú betartásával bekövetkezett felbomlása elfedte azt is, ami abban valóban az önrendelkezés érvényesülése volt. A történelmi Magyarország nemzetiségeinek kiválása – ha az és csakis az következett volna be – önmagában elfogadható és megemészthető lett volna. Akkor, ha a kevert nemzetiségű területek lakosai népszavazással dönthettek volna arról, hogy hová akarnak tartozni. Am a színmagyar lakosságú területek az önrendelkezés egyértelmű és igazolhatatlan sérelmével kerültek át más országok birtokába. Ez pedig elfedte a színtiszta nem magyar nemzetiségi lakosságú területek kiválását. Azt tehát, hogy a történelmi Magyarország felbomlása az önrendelkezés elvének szigorú és következetes érvényesítése alapján jogos, annak kivitelezése az önrendelkezés felülírásával viszont igazságtalan és megemészthetetlen volt.²¹

Bibó István a trianoni békeszerződés előzményeivel s az általa behatárolt lehetőségekkel foglalkozott 1978-ban Szalai Pálhoz írt válaszlevelében.²² Ebben Szalai Pál Litván György *MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT* című könyve kapcsán írt meg nem jelent cikke, abban megfogalmazott reflexiói, a népi mozgalommal kapcsolatos, mindenekelőtt Illyés Gyula publicisztikájára vonatkozó – sommásnak és méltánytalannak ítélt – megjegyzései nyújtottak számára lehetőséget arra, hogy egyrészt a békeszerződés teremtette helyzettel, másrészt a népi mozgalommal kapcsolatban saját álláspontját megfogalmazza.²³

Az, hogy a trianoni békeszerződés nem követte a nyelvi határokat, egyáltalán nem volt szükségszerű. Abban, hogy ez észak felé így történt, döntő szerepet játszott Eduard Benes kalandor és felelőtlen politikája. Ő a nyugati hatalmak számára a kelet-európai nemzetek demokratikus fejlődésének képviselőjeként jelent meg, amit arra használt, hogy képtelen és elvtelen határokat követeljen, amiről a tájékozatlan döntéshozók nem tudták, hogy azok. Ahogy Ferrero *ÚJJÁÉPÍTÉS. TALLEYRAND BÉCSBEN, 1814–1815* című könyvéből tudjuk, a történelem cseppfolyós helyzeteiben azok, akik meghatározzák, hogy milyen döntés születik, hosszú időre meghatározzák a lehetőségeket.²⁴ Mivel a határok nem nyelvi határok lettek, a magyar politika számára elfogadhatatlanokká váltak. Nem a Horthy-rendszer jellege vitte kényszerpályára az ország politikáját, hanem a határok elfogadhatatlansága határozta meg a Horthy-rendszer külpolitikáját. A határokat ugyanis Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nem fogadta el, míg a Horthy-rendszer annak elfogadására és ugyanakkor tagadására épült. Két lehetőség közül lehetett választani: a történelmi Magyarország visszaállítása és a trianoni Magyarország elfogadása közül. Az előbbi nyilvánvalóan nem az önrendelkezés elvén alapult, ám a trianoni határok nem az etnikai elvet követő megvonása miatt az utóbbi sem, hiszen együtt járt hárommillió magyar megalázó, kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetével. Az önrendel-

²¹ BIM 2. 223–224., 241–244. Vö. BIM 5. 66–67., 76–123., 135–165.

²² Szalai Pál (Budapest, 1935–2003) politikai író, független értelmiségi, a BIBÓ EMLÉKKÖNYV egyik szerzője, aki a szamizdatirodalomban Libertarius álnéven publikált. Lásd: Szalai Pál, 1991 (1980).

²³ Litván György, 1978. Vö. Illyés Gyula, 1978.

²⁴ Guglielmo Ferrero, 2002.

kezés elvének megsértése nem csupán Magyarország irányában volt sárkányfogvetés, hanem egész Európát érintette. Része volt Csehszlovákia 1938-as felosztásában, a világháborúban és a háborút követő kitelepítésekben. A népi mozgalom pedig nem volt totalitáriánus fertőzöttségű, hanem „egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetik le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudják hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma”.²⁵

A levélben kifejtett gondolatmenet az *európai mintakövetés* politikai nyelvének, a nemzeti önrendelkezés jelentőségét alábecsülő haladáselvű felfogásnak a bírálata volt. Egyúttal annak alkalma, hogy Bibó István rávilágítson – annyi Magyarországot érintő kritikája mellett és után – a szomszéd országok felelősségére a határon kívüli magyarok helyzetével, a demokratikus legitimitás és a politikai kultúra kialakulásának elősegítésével vagy megnehezítésével kapcsolatban.

A Szalai-levél ellenpontját abban a levélben találjuk, amelyet Bibó István Arany Bálinthoz írt, amelyben a Magyar Közösség peréről kialakított meggyőződését és a perben halálra ítélt, majd kivégzett Donáth György utolsó szó jogán elmondott beszédéről alkotott véleményét fejtette ki.²⁶ A pert koncepciók eljárásnak, Donáth György halálos ítéletét és kivégzését súlyos, alapvető jogsértésnek tartotta. Donáth György beszédét viszont negyvenkét év távlatából is szűklátókörűnek és kártékonynak látta. Bibó István a levélben élesen kritizálta Donáth György jogfolytonosság-értelmezését, Horthy-rendszer-értékelését, Szabó Dezső-i fajértelmezését és a történelmi Magyarország elmagyarosítására vonatkozó igényét. Az 1945 után újjáalakuló Magyarország jogalapját nem adhatja a Horthy-rendszer, mert az elvesztette legitimitását. Akkor, amikor a német megszállást nem a németekkel való szembefordulásra használta fel, s a kiugrást nem tudta végigvinni. A *kisebbségi többség – többségi kisebbségek, a törzsökös magyarok – térfoglaló zsidók és németek* sémája a magyar társadalomfejlődés alapvető disszonáns vonásai szempontjából félrevezető. Azt ugyanis az asszimiláló magyar társadalom hierarchikus jellege torzította, míg az asszimilálódó zsidókat és németeket saját mikroviláguk polgárosult jellege nem kötötte meg, hanem segítette fölemelkedésüket. Ezzel szemben a magyar úri társadalom hatalmi, közigazgatási, gazdasági és lélektani nyomása fékezte le és szorította a mélybe. A magyar nemzet megújhodását nem segíti, hanem megakadályozza az idegen származásúak kizárása, hiszen az az egyetemes emberi méltóság sérelme, amely kontraszelekcióhoz vezet. Azt feltételezni, hogy az önálló állami létet megélt nemzetiségek valaha is önként el akarnának magyarosodni, képtelenség, s az előbb-utóbb erőszakos magyarosítást vagy teljes kitelepítést von maga után. Ez pedig az ötmilliót meghaladó környező országokkal szemben nemzeti öngyilkosság.²⁷

Bibó István a Magyar Közösség célkitűzéseiről és állásfoglalásairól, Donáth György az utolsó szó jogán elmondott beszédéről kialakított véleménye a magyar közbeszéd egyik leghatásosabb változatának, a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvének, etnoprotektionista programjának a kemény, egyértelmű bírálata. Annak a szemléletnek és nyelvnek a kritikája, amely Bibó István „anyanyelve” volt, s amelyet éppen ő bontott le belülről

²⁵ BIM 5. 176.

²⁶ Uo. 178–189. Vö. BIM 7. 74–90. Németh László, 1993. 596–597. 1997.

²⁷ BIM 5. 178–189.

azzal, hogy terméketlennek minősítette a *nemzetkarakterológiát*, érvénytelenítette a *nemzeti ontológiát*, kiiktatta annak Szabó Dezső-i sémáit, így a *parasztmitológiát*, a *próféta-* vagy *zsenitudatot*, az *idegen hódítás*, *befolyás és hatás* s a *kisebbségi többség – többségi kisebbségek* sémáit.²⁸ Helyettük politikai hisztériaelemzéseket dolgozott ki, politikai mediátorszerepre vállalkozott, amíg csak a leghalványabb lehetőséget is látta arra, hogy a demokratikus legitimitás és politikai kultúra kialakulását elősegítheti.

VI

Az a magnóra mondott két gondolatmenet, amelyekben alternatív kelet-európai történelemértelmezéseket találunk a XV. század második feléről, arról az időszakról szól, amelyet a magyar történetírásban Hunyadi János és Hunyadi Mátyás neve fémjelez.²⁹ S amelyet a legdicsőségesebb korszakok egyikének vagy a legdicsőségesebb korszaknak szokás tartani.

Bibó Istvánnak ezeket az előadásait többi 60/70-es évekbeli elemzéséhez és előadásához érdemes hasonlítani. Azokhoz, amelyekben bibliai történetek, illetve szépirodalmi művek elemzésére és értelmezésére vállalkozott, így a JOÁB VAGY A KIBÍRHATATLANNÁ VÁLT GYŰLÖLETES HŰSÉG TÖRTÉNETÉ-HEZ, a HÁROM VERSELEMZÉS-HEZ, a KÉT DRÁMAELEMZÉS-HEZ s ezek előzményeihez, az Európa Könyvkiadó számára írt lektori jelentésekhez.³⁰ Továbbá azokhoz a szövegekhez, amelyekben ez idő tájt a politikai fejlődést értelmezte: az UCHRÓNIA-HOZ és AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME-HEZ.³¹ Valamint ahhoz az előadáshoz, amelyet nem tarthatott meg, de papírra vetett: a NÉMETH LÁSZLÓ KELET-EURÓPAI KONCEPCIÓJA ÉS SZEKFŰ GYULÁVAL FOLYTATOTT VITÁJA című fogalmazványához, amely A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA, A MAGYARSÁGTUDOMÁNY PROBLÉMÁJA és az ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM empatikus és kritikus darabjainak a sorába illeszkedik.³²

Szinte valamennyi magában foglalta ugyanis a politikai fejlődés értelme, lehetőségei, dilemmái, erőszak és politika viszonya, a történelem normatív és alternatív – olykor komoly, olykor játékos formájú, személyes, de mindig komolyan veendő – értelmezéseit. Amelyekben a politikai gondolkodó a vágyak, a lehetőségek és a pillanatnyi vagy hosszabb távú adottságok viszonyát értelmezte a hatalom humanizálása, legitimitása, a politikai kultúra mintái szempontjából. Azt, amelynek egyik történelmi esélyét és az esély elpuskázását gondolta át a SZEMPONTOK-ban és a LANCELOT-ban.

Amilyen távol áll Mátyás-képe a romantikus, eszményítő értelmezésektől, annyira összecseng a történettudomány újabb eredményeivel.³³ Összehasonlító kelet-európai megközelítése pedig egyrészt Németh László nagyigényű *Tanú*-esszéire emlékeztet, másrészt a kibontakozó komparatív elemzésekkel rokonítható.³⁴ Tudjuk, a SZEMPONTOK

²⁸ Dénes Iván Zoltán, 2011. 137–200.

²⁹ Fraknói Vilmos, 1896; Szeffő Gyula, 1934; Fügedi Erik, 1985. Vö. Kisfaludy Katalin, 1983; Teke Zsuzsa, 1990; Kubinyi András, 2001; Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András, 2005.

³⁰ MTAKK Ms 5113/8. Ms 51158/98. Ms 5115/97. Ms 5116/1.

³¹ BIM 9. 157–174., 175–299.

³² MTAKK Ms 5115/86–89. BIM 7. 103–119., 120–176., 180–194.

³³ Fügedi Erik, 1985.

³⁴ Németh László, 1968; Trencsényi Balázs, 2011.

Fügedi Eriket inspirálta.³⁵ A filmterv pedig – a TRÓNOK HARCA vagy A KATEDRÁLIS sikerére gondolva – nemzetközi hírű és hatású történelmi tévésorozat alapja lehetne.

VII

1976–77-es interjújában Bibó István utalt egy olyan ügyre, amely justizmord volt, és amelyet minden erejével igyekezett megakadályozni, hiába. Érdemes felidéznünk, hogy milyen összefüggésben és hogyan emlékezett rá.

Az ügy előzménye az volt, hogy politikát – aminek 1946 óta a szegedi egyetemen tanára volt – tanítani saját meggyőződését követve már nem lehetett, ezért más irányba kellett néznie.³⁶ Először az egyetemi lehetőségeket vette számba, majd a bírói pálya felé tapogatózott, majd végül – édesapja példáját követve – az Egyetemi Könyvtárban könyvtáros lett. Az egyetemi elhelyezkedési ajánlatokról a következőket tudhatjuk meg: *„Már valamikor, azt hiszem, 1948-ban, szó esett arról, hogy a Gajzágó László nemzetközi jogi tanszékét Budapesten az egyetemen nem akarom-e elfogadni. Ezt Ortutay vetette föl nekem, aki akkor a miniszter volt. Én azonban ezt nem akartam, bár a dolog egyébként kedvemre való lett volna, de ezt én akkor úgy fejeztem ki, hogy nem vagyok hajlandó »zsíd lakásba« költözni. Vagyis nem foglalkozom el semmiféle olyan helyet, ahonnan elődömet, bármennyire tetszik vagy nem tetszik nekem az illető, erőszakkal akolbólították ki. Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszékét saját professzorom, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, '48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg aztán a dolgot, mikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékelfogadás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt. A szegedi egyetemen, ahol, akárcsak én, ők is tudták, hogy politikaprofesszorságomnak folytatása nem lesz lehetséges, kínáltak nekem más tanszékét; a munkaiügyi tanszékét vetették föl, de hát ehhez semmi kedvem nem volt. Egyáltalán nem éreztem magam képesnek arra, hogy egy tőlem ilyen távol álló témát egyszerűen egzisztenciális okokból elvállaljak, és a tudományos munka látszatát keltsem. Az összes jogi szakok között amúgy is nagyon érdeklődtem a magánjog iránt, a büntetőjog iránt, mindenekfelett a közjog iránt, ám ezeket a félig adminisztratív, félig magánjogi, nem érdektelen, de rengeteg, pillanatonként változó rendejellel megszépékelt szakmákat, mint munkaiügy, lakásügy, földügy, ezeket kifejezetten nem szerettem. Más tanszék nem állt rendelkezésemre, úgyhogy erről letettem.”*³⁷

Ezután a bírói pálya felé kezdett el tájékozódni: *„Már azt hiszem, '48-tól kezdve elkezdtem az első tapogatózást bírói kinevezés irányában. E tárgyban jártam Riesnél is, Hajdú Gyulánál is, és mind a ketten a gondolatot szívesen látszottak fogadni – ma szinte gyermekesnek találom, hogy azt képzeltem, hogy nekem abban az időben és az akkori feltételek mellett a bírói állapot zökkenőmentesebb lesz, mint az egyetemi tanári állapot. Utóbb megtudtam, hogy a legnyilvánvalóbb utasításokat kapták a bírák abban az időben a legszimplább magánjogi ügyekben is, hogy hogy kell nekik dönteni. Azt éppúgy nehezen viseltem volna el, mint azt az utasítást, hogy hogyan kell a politikát előadni. Akkor rejtélyes okokból nem láttam át, hogy ez nem nekem való dolog. Azután az elképzelés megbukott egy olyan ügyön, amely '49-ben zajlott, és elég drámai esemény volt a számomra.”*³⁸

³⁵ Fügedi Erik, 1985.

³⁶ MTAKK Ms 5110/101–111. ÁBTL 3.1.5–0–11182, 72, 137, MTAL, MTT, 3/5, 23/14.

³⁷ ÉD 389.

³⁸ Uo. 389–390.

Ezt követően elmesélte, hogy mi volt az ügy, és abba ő miért próbált beavatkozni: „Valamikor ’47-től kezdve folyt ez az ügy, egy büntetőper, amelynek a szenvedő alanya egy másod-unokatestvéremnek a férje volt. Én ezt a férjet személy szerint nem ismertem, ezzel a másod-unokatestvéremmel sem volt különösebb kapcsolatam. Mikor ez bajba került, akkor a felesége hozzám fordult; én elsősre elég bizalmatlanul fogadtam az ügyet, mert tudtam, hogy nyilas volt az illető, de azért utánajártam, beszéltem az ügyvéddel, és akkor kiderült a következő: a döntő tanú azt tanúsítja, hogy őt egy menetben vitték kivégezni a Duna felé vagy nem tudom, hová, sortűz után ott volt a halottak között, de életben maradt, és kimászott a halottak közül. Ő emlékszik arra, hogy ez a távoli sógor – Baráth István Andrásnak hívták – ott volt a kivégzőosztagban. Ez volt tulajdonképpen a döntő bizonyíték. Első fokon halálra ítélték. A mellékes motívumok, hogy itt vagy amott nyilasként szerepelt, igazak voltak, de halál nem volt a kontóján. Az ügyvéd eléggé meggyőző adatokat szerzett arra – ami akkor nem volt példátlan –, hogy ez a koronatanú X. ügyben ugyanezt tanúsította más színhelyekkel, más személyekkel. Amolyan vándortanú volt, aki arra rántódott elő, mikor adva volt valaki, aki nyilvánvalóan nyilas volt, de nem volt semmi igazi gyilkossági adat, ami a halálos ítélethez szükséges lett volna. Akkor jött ő, és produkálta ezt az adatot. Ezek után, ezt látván, az ügyet annyiban magamévá tettem, hogy az nem szolgál alapul egy halálos ítélethez; beszéltem másodfokú bírakkal, aminek eredményeképpen másodfokon az ügyet visszaadták az elsőfokú bírósághoz, és új ítéletre utasították. Második eljárásban az elsőfokú bíróság valami börtönbüntetésre, talán életfogytiglanra ítélte, vagy talán még kevesebbre is, másodfokon azonban Bojta [Béla], aki a népbíróság elnöke volt, az aktára ráírta: »Miért nem halál?« – és ebből másodfokon halál lett. Tehát végül is halálos ítélet született.»³⁹

Az ügy háttere – ahogy az interjúból kiderül – a következő volt: „A groteszk a dologban az, hogy a tanácselnök, aki egy nagyon puha és jámbor embernek látszott, azt közölte valakivel, hogy azért kellett ennek az embernek halálos ítéletet kapnia, mert ugyanazon a napon szőnyegen volt egy csendőr is, és ha azt halálra ítélik, annak semmi kilátása nem volt a kegyelemre, ennek viszont volt kilátása rá, így ezt ítélték halálra. Ez engem csendesen elképesztett, mint bírósági szempont, de úgy volt, hogy valahogy a népbíróság kiscsapatárti és parasztpárti tagjának alkudnia kellett a kommunista és szociáldemokrata taggal, és így aztán kijött egy ilyen mérleg az ügyből.»⁴⁰

A justizmord megakadályozásának kísérlete itt, ezen a ponton vette kezdetét: „Ezek után elkezdtem a kegyelmi ügyben talpalni, és végigtalpaltam az egész rangsort föl a minisztériumi osztályvezetőtől Hajdúig és Riesig. Végül is nem kapott kegyelmet, és kivégezték. Ez valószínűleg rossz emlékként szerepelt Hajdú és Ries emlékezetében, úgyhogy az én bírói kinevezésemből, amit elképzeltem, nem lett semmi, és utólag nem is bántam, hogy ez elmaradt. Ennek van valamiféle lenyomata a zsidókérdésről írt cikkemben; egy gondolatban utalok a népbíráskodás bizonytalanságára és labilis voltára. Az tulajdonképpen ennek az ügynek az inspirációjából származott jóval korábban, mert ’48-ban – akkor írtam a cikket – már az ügy javában folyt, viszont a kivégzés ’49-ben történt.»⁴¹

A *dramatis personae*, a dráma szereplői közül Szabó Imre, Hajdú Gyula és Ries István nevével Baráth István András kivégzése után még találkozunk. Nem egészen négy hónappal később a magyar tudományos élet szovjetizálását szervező Magyar Tudományos Tanács számára Szabó Imre minősítette a jogászprofesszorokat, s abban így jellemezte Bibó Istvánt:

³⁹ Uo. 390.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 390–391.

„Bibó István a szegedi egyetem politikai tanára, 38-40 éves, a Parasztpárt tagja, polgári beállítottságú, aki nehezen illeszkedik be. Kitűnő jogi és tudományos képzettséggel és képességgel rendelkezik. Polgári demokrata beállítottságú. Múltbeli magatartása kifogástalan.”⁴²

Hajdú Gyula igazságügy-minisztériumi államtitkár neve nagyjából ugyanekkor Ries István, Beér János és Szabó Imre társaságában bukkant fel, akiknek a meghallgatását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (feltehetően Ortutay Gyula hatására) javasolta a Magyar Tudományos Tanácsnak, hogy Bibó Istvánt addig ne mozdítsák el a szegedi egyetem politika tanszékéről, amíg más helyet nem tudnak biztosítani a számára: „A Magyar Tudományos Tanács 903/1949. sz. átiratában dr. Antalffy György elvtársat a Szegedi Egyetemre a politikai tanszékre nyíl[vános] rendk[ívüli] tanárnak fogadta el. Ez a tanszék pillanatnyilag Bibó Istvánnal van betöltve. Bibó az utóbbi években a Kelet-európai Intézetbe volt berendelve szolgálattételre. Ez az Intézet megszűnt. Bibó Istvánról az az információnk, hogy haladó gondolkodású, demokratikus érzésű ember. Nem volna méltányos tehát őt a szegedi tanszékéről elmozdítani, mielőtt valami más megfelelő helyet tudunk számára biztosítani.”⁴³

Ries István igazságügy-miniszter pályafutása a következő évben lezárult. Hamarosan az élete is. A volt igazságügy-minisztert a váci börtönben – minden valószínűség szerint – agyonverték.⁴⁴

Bibó Istvánt 1950. szeptember 8-án Szabó József, a szegedi Tudományegyetem Jog- és Közigazgatás-tudományi Karának dékánja „illetékes helyről nyert felhívás alapján” felkérte, hogy nyugdíjazás iránti kérvényét adja be.⁴⁵ Bibó István 1951. január 1-jétől az Egyetemi Könyvtár állományába került „önálló könyvtárosi munkakörbe”, szakozó és decimálóként.⁴⁶

Rövidítések, források és irodalom

ÁBTL. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Balog Iván, 2004. POLITIKAI HISZTÉRIÁK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. BIBÓ ISTVÁN FASIZMUSRÓL, NACIONALIZMUSRÓL, ANTISZEMITIZMUSRÓL. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 2.

Balog Iván, 2010. BIBÓ ISTVÁN RECEPCIÓJA. POLITIKAI ÁTÉRTELMEZÉSEK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 12.

Bibó István, 1994. „NEM SZABAD MÁSODIK ZSIDÓKÉRDÉST CSINÁLNI MOST A SVÁBKÉRDÉS BŐL!” Közreadja Kenedi János. *Kritika*, 10. 3–5.

BIM 1. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

BIM 2. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. POLITIKAI HISZTÉRIÁK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

⁴² MTAL, MTT 3/5. Szabó Imre: JÓGÁSZOK. Budapest, 1949. október 10. 1–2. 2. lap.

⁴³ MTAL, MTT 5/3. 39. Kézírás: Bibó tanszék. Gépírás: Feljegyzés Toplák elvtárs részére. Aláírás: Székács Istvánné, Toplák (Ferenc).

⁴⁴ http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t356.htm, Gyarmati György, 2011. 161.

⁴⁵ ÉD 416.

⁴⁶ Kenedi János, 1979. In: Réz Pál, szerk., 1991 (1980). II. 447.

- BIM 3. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 4. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. 1956. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 5. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 6. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI. ÖNRENDELKEZÉS, NAGYHATALMI EGYETÉRTÉS, POLITIKAI DÖNTŐBÍRÁSKODÁS. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 7. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- BIM 8. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. ZSIDÓKÉRDÉS. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- BIM 9. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- Dénes Iván Zoltán, 2011. Az „ILLÚZIÓ” REALITÁSA. KOLLEKTÍV IDENTITÁSPROGRAMOK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 16.
- Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András, 2005. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE, 1301–1526. Osiris.
- Ferrero, Guglielmo, 2002. ÚJJÁÉPÍTÉS. METTERNICH BÉCSBEN, 1814–1815. Ford. Bibó Judit. Osiris.
- Fraknoi Vilmos, 1896. A HUNYADIÁK ÉS A JAGELLÓK KORA (1440–1526). Athenaeum. A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. Negyedik kötet. Szerk. Szilágyi Sándor.
- Fügedi Erik, 1985. MIT MONDTAM VOLNA? BIBÓ ISTVÁN „SZEMPONTOK A XV. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ” c. cikkéhez. *Kortárs*, 9. 88–93.
- Gyarmati György, 2011. A RÁKOSI KORSZAK. RENDSZERVÁLTÓ FORDULATOK ÉVTIZEDE MAGYARORSZÁGON, 1945–1956. Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon.
- ÉD. BIBÓ ISTVÁN (1911–1979). ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. Huszár Tibor, szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris–Századvég, 1995.
- Illyés Gyula, 1978. SZELLEM ÉS ERŐSZAK. Magvető.
- Illyés Gyula, 1986. 380–388. MENET A KÖDBEN. Vál., szerk., s. a. r., utószó: Domokos Mátyás. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kenedi János, 1979. BIBÓ ISTVÁN ÉLETRAJZI ADATAI. In: Réz Pál, szerk., 1991 (1980). II. 440–449.
- Kenedi János, 1994. BIBÓ MAGATARTÁSÁRÓL „KEBELBELI” IRATAI KAPCSÁN. *Kritika*, 10. 6–8.
- Kisfaludy Katalin, 1983. MATTHIAS REX. Gondolat.
- Kovács Gábor, 2004. AZ EURÓPAI EGYENSÚLYTÓL A KÖLCSÖNÖS SZOLGÁLTATÁSOK TÁRSADALMÁIG. BIBÓ ISTVÁN, A POLITIKAI GONDOLKODÓ. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004. Eszmetörténeti Könyvtár 3.
- Kubinyi András, 2001. MÁTYÁS KIRÁLY. Vince Kiadó.
- Litván György, 1978. MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT. NACIONALIZMUS ÉS PROGRESSZIÓ A SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON. Magvető.
- MTAKK. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- MTAL. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára.
- MTT. Magyar Tudományos Tanács. MTAL.
- MTT 3/5. Magyar Tudományos Tanács. AZ MTT–MTA ÁTSZERVEZÉSÉRE VONATKOZÓ IRATOK, 1949. MTAL.
- MTT 5/3. Magyar Tudományos Tanács. EGYETEMI TANÁROK KINEVEZÉSÉVEL KAPCSOLATOS IRATOK, 1949. MTAL.
- Németh László, 1968. KIADATLAN TANULMÁNYOK, I–II. Magvető.
- Németh László, 1993. NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETE LEVELEKBEN. Szerk. Németh Ágnes. Magvető–Szépirodalmi Kiadó.
- Németh László, 1997. NAPLÓRÉSZLET A MAGYAR KÖZÖSSÉG PERÉNEK IDŐSZAKÁBÓL. *Tiszatáj*, 11. 52–54.
- Réz Pál, szerk., 1991 (1980). BIBÓ EMLÉKKÖNYV, I–II. Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. Szamizdat: 1980.

- Romsics Ignác, 2006. Az 1947-es PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS. Osiris.
- Szalai Pál, 1991 (1980). MEGHALADHATÓ A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA? In: Réz Pál, szerk., 1991. II. 173–182.
- Szekffű Gyula, 1934. A MAGYAR RENAISSANCE. Mohács. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. In: Hóman Bálint–Szekffű Gyula: MAGYAR TÖRTÉNET, III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 321–446., 474–482.
- Teke Zsuzsa, 1990. MÁTYÁS, A GYŐZHETETLEN KIRÁLY. Helikon.
- Tóth Ágnes, 1992. BIBÓ ISTVÁN MEMORANDUMAI A MAGYARORSZÁGI NÉMET LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSÉVEL KAPCSOLATBAN. In: BÁCS-KISKUN MEGYE MÚLTJÁBÓL, XI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét. 330–383.
- Tóth Ágnes, 1993. TELEPÍTÉSEK MAGYARORSZÁGON 1945–1948 KÖZÖTT. A NÉMETEK KITELEPÍTÉSE, A BELSŐ NÉPMOZGÁSOK ÉS A SZLOVÁK LAKOSSÁGCSERE ÖSSZEFÜGGÉSEI. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- Tóth Ágnes, 2008. HAZATÉRTEK. A NÉMETORSZÁGI KITELEPÍTÉSŐL VISSZATÉRT MAGYARORSZÁGI NÉMETEK MEGPRÓBÁLTATÁSAINAK EMLÉKEZETE. Gondolat.
- Trencsényi Balázs, 2011. A NÉP LELKE. NEMZETKARAKTEROLÓGIAI VITÁK KELET-EURÓPÁBAN. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 14.

Boros Gábor

AZ ELÉGTELEN, ÁM ELENGEDHETETLEN NYELV: DESCARTES, SPINOZA, LEIBNIZ

„Írni akarok magának, de bajban vagyok: hol kezdjek hozzá? Szeretném, ha tudná, amiket gondolok, de nem tudom, hogyan mondjam el, és bizalmatlan vagyok a szavaim iránt. Kezdek rájönni, hogy mindig tudatlanságban tartottak, s félek, hogy olyasmit írok le, ami nem jó, és hogy többet mondok vele, mint amit akarok. [...]

Talán helytelen, hogy ezt elmondom; mégse bírom megállni, hogy ne mondjam, és szeretném, ha nem volna helytelen elmondani.”¹

A XVII. századi filozófia a maga egészében véve igen összetett jelenség már pusztán csak nyelvi tekintetben is. A század elején, 1597-ben jelenik meg Suarez DISPUTATIONES METAPHYSICAE című műve, a metafizika arisztotelészi-skolasztikus hagyományának addig soha nem látott teljességű bemutatása – természetesen latinul, a középkori filozófia és teológia „szent” nyelvén, ha bitorolhatom e kifejezést annak a nyelvnek a megjelölésére, amely végül már-már mesterséges nyelvvé lett a fordítások szükségtelenné tétele, valamint a gondolatok sallangmentes és díszetlen, ám tömör és egyértelmű előadása

¹ MOLIÈRE ÖSSZES DRÁMÁI, I. 427. Szabó Lőrinc fordítása.

érdekében. Hogy hová fejlődött a filozófia a korszak végére, az pedig jól lemérhető azon, hogy Christian Wolffnak a Suarezével összevethető metafizikája, amely először – 1719-ben – németül jelent meg, már magába építette a XVII. század nagy filozófiai vívmányát, az első bizonyosságot nyújtó én gondolatát, amelynek nyomán a recepció-történet sodrában kérdésessé vált, hogy a bizonyosság végső garanciájának az én vagy az Isten létezését kell-e tekinteni. Az 1728-ban megjelent latin metafizika viszont, noha nyelvében hagyományos, de gondolatvezetésében „forradalmi” a maga módján: az ember felől vizsgálódik, tárgya az emberi megismerés egésze – PHILOSOPHIA PRIMA, SIVE ONTOLOGIA, METHODO SCIENTIFICA PERTRACTA, QUA OMNIS HUMANAE COGNITIONIS PRINCIPIA CONTINENTUR –, s mint W. Schmidt-Biggemann fogalmaz, „*a mutatóban nem bukkan fel az »Isten«*”.

A századot magát túlnyomórészt a latin és a nemzeti nyelvek teljesen párhuzamos használata jellemzi, a század második felében pedig már jól érzékelhető a nemzeti nyelvek közül a franciának új közvetítő nyelvvé válása. A szűkebb értelemben vett filozófiához tartozó műveinek nagy részét éppenséggel franciául író Leibniz ezért inti német polgártársait a franciától való emancipálódásra – a későbbiekben visszatérek még erre.

A fordításoknak, illetve a párhuzamos nyelvhasználatnak több oka is volt. Valószínűleg tisztán nyelvi-stilisztikai okai is voltak: éppen a célratörő latin kevésbé cizellált volta is vonzóbbá tehetette a nemzeti nyelveket. Ugyanakkor talán jellemzőbbek az inkább szociológiai jellegű motívumok: a megcélzott olvasóközönség jelentős része nem volt latinos iskolázottságú. Így a filozófiával is érintkező hitvitázó irodalomban, természetesen protestáns ösztönzésre, találkozunk nemzeti nyelvű írásokkal – elegendő lesz most csupán Enyedi György–Toroczkai Máté² és Pázmány Péter nevét említenünk, mint két szélső értékét –, de amikor – különösen a század második felében – megjelennek a filozófiát művelő hölgyek, akik számára a nemzeti nyelvek elérhetőbbek, mint a latin, a filozofáló urak is előszeretettel írnak így. Ráadásul a két motívum össze is kapcsolódhat. Lady Damaris Masham (alias Cudworth) angolul veti szemére John Norrisnak, az anglikán lelkészként platonikus filozófusnak, hogy túlságosan is hagyja magát befolyásolni egy katolikus – oratoriánus – szerzetestől, aki persze a maga részéről anyanyelvén, franciául ír, s mellesleg Malebranche-nak hívják.

Mikor Thomas Hobbes a polgárháborúzó felek többségét el kívánja érni, akkor angolul ír, mikor elsősorban a *res publica litterarum* tagjait szólítja meg, akkor latinul, s természetesen fontos, hogy nem egészen ugyanazt írja.

Ám a legérdekesebb talán mégis az a körülmény, hogy amikor a korszak gondolkodói a tág értelemben vett filozófián belül matematikát, mechanikát és a filozófia többi ágát összekapcsolva a mesteremberekkel igyekeznek megértetni megvalósítandó elképzeléseiket, nem nagyon írhatnak latinul, s még így sem lehetnek egészen biztosak abban, hogy megértik őket – noha persze ez azért valamennyire fordítva is igaz: a mesteremberek is nehezen tudják meggyőzni őket némely elgondolásuk megvalósíthatatlanságáról. Mindkettőre jó példákat találunk Descartes-nál.

A következőkben azonban nem szeretnék a teljes XVII. századdal foglalkozni, bár nyilvánvalóan megérné, hiszen, mondjuk Robert Fludd *UTRIUSQUE COSMI, MAIORIS SCILICET ET MINORIS, METAPHYSICA, PHYSICA, ATQUE TECHNICA HISTORIA* (A makrokozmosz és

² *EXPLICATIONES LOCORUM VETERIS ET NOVI TESTAMENTI, EX QUIBUS TRINITATIS DOGMA STABILIRI SOLET*. Kolozsvár, 1598. A kiadást Toroczkai Máté gondozta, aki a művet magyar fordításban is kiadta. Kolozsvár, 1619.

a mikrokozmosz metafizikai, fizikai és technikai története – 1617–1621) vagy PHILOSOPHIA MOYSAICA (1638) / MOSAICALL PHILOSOPHY (1659) című műveinek izgalmas nyelvi vonatkozásai lehetnének.

A következőkben a teljes XVII. századi filozófia egy szeletének felvillantására töreksem majd, a fő kánonhoz tartozó Descartes, Spinoza és Leibniz munkáinak nyelvi vonatkozásaiból igyekszem bemutatni néhányat. A *filozófia hosszú XVII. századának* nevezem őket, illetve mindazokat, akik a „mechanikai filozófia” projektjén dolgoztak. Magáról erről a filozófiakoncepcióról azonban most nem szeretnék szólni.

Kelemen János A NYELVFILOZÓFIA KÉRDÉSEI DESCARTES-TÓL ROUSSEAU-IG című klasszikus munkájában (Kossuth, 1977) már lényegre törően elemezte a gondolkodás nyelvvel szembeni elsőbbségéről vallott descartes-i alaptéziseket. Descartes-ról ezért csak röviden szeretnék beszélni, felidézve, mintegy emlékeztetőül, a cogito-érvként elhíresült gondolatának klasszikus megfogalmazását az ÉLMÉLKEDÉSEK AZ ELSŐ FILOZÓFIÁRÓL című mű második elmétkedéséből:

„...et fallat quantum potest (scil.: deceptor summe potens) nunquam tamen efficiet, ut nihil sim quamdiu me aliquid esse cogitabo. Adeo ut, omnibus satis superque pensitatis, denique statuendum sit hoc pronuntiatum, Ego sum, ego existo, quoties a me profertur, vel mente concipitur, necessario esse verum. Nondum vero satis intelligo, quisnam sim ego ille, qui jam necessario sum...

...et qu'il me trompe tant qu'il voudra, il ne saurait jamais faire que je ne sois rien, tant que je penserai être quelque chose. De sorte qu'après y avoir bien pensé, et avoir soigneusement examiné toutes choses, enfin il faut conclure, et tenir pour constant que cette proposition, Je suis, j'existe, est nécessairement vraie, toutes les fois que je la prononce, ou que je la conçois en mon esprit.

Mais je ne connais pas encore assez clairement ce que je suis, moi qui suis certain que je suis...
[A mai francia fordításban: »*Mais je ne connais pas encore d'une intellection suffisante ce qu'est ce moi...*«]

Tévésszen csak meg, amennyire tud, azt mégsem lesz képes elérni sohasem, hogy ameddig azt gondolom, vagyok valami, semmi se legyek. Olyannyira, hogy – mindent kellően végiggondolván – végül is le kell szögezni: az »én vagyok, én létezem« kijelentés – valahányszor kimondom, vagy[is] elmémmeleg megragadom – szükségszerűen igaz.

Most azonban még nem látom [be értelmekkel] pontosan, mi is vagyok, ti. mi az az én, aki immár szükségszerűen vagyok.»

Az általam kiemelt (az idézetben álló betűs) kifejezések világossá teszik, hogy itt alapvetően nem egy *beszéd*-tett megy végbe, hanem *megismerés*-tett a gondolkodásnak a beszédtől s nyelvtől meglehetősen elzárt terében. A beszédbeli megformálásra utaló nyelvhasználat így azután megtévesztő, mert az alapvető belátásokhoz valójában a gondolkodásnak abban a terében lehet eljutni, amelyben *tacite sine voce*, csendben, szavak nélkül – ahogy kicsit később fogalmaz Descartes – a természettől fogva elménkben rejlő két fő megismerési művelet, az intuíció és a dedukció révén – melyek közül voltaképp az intuíció az igazán alapvető – ragadjuk meg mind az „egyszerű természeteket”, mind pedig a közöttük lévő kapcsolatokat, mint amilyen például éppenséggel a gondolkodás és a létezés közötti szükségszerű kapcsolat is (lásd erről a SZABÁLYOK AZ ÉRTELEM VEZETÉ-

SÉRE című írást). S bármelyik imént idézett szöveget vegyük is alapul, Descartes e helyütt az elme intuíciójára, vagyis az egyszerű és szükségszerű igazságok felismerését eredményező műveletre utal, miközben elengedhetlenül nyelvi formába öltöztetett közlésük, kommunikációjuk az olvasó számára nyilvánvalóan elégtelen eredménnyel jár(t), hisz amióta csak megjelent az első, a latin nyelvbe öltöztetett változat, eltérő interpretációk sokasága próbál közelebb férkőzni a közlés legbelső, gondolati magvához. Az ideális kétségkívül Descartes számára is a *de mente ad mentem*, elméről közvetlenül elmére átvődő közlés volna, még ha ezeket a szavakat majd csak Spinoza fogja is alkalmazni, ráadásul filozófiai-teológiai összefüggésben, Isten és Krisztus kapcsolatára.

Ezt a gondolatmenetet, mint említettem, voltaképp csupán emlékeztetőnek szántam Kelemen János elemzéseire, még ha nem az ő példáját alkalmaztam is. Amit hozzá szeretnék tenni, az nyelv és filozófia viszonyának másik síkjára vonatkozik, retorika és filozófia viszonyára. E két sík azonban persze olyannyira nem független egymástól, hogy a most mondandók akár az eddig mondottak megvilágítására is szolgálhatnak.

Descartes egyik utolsó, valamint egyik első írásának nem nagyon elemzett egybehangzásáról szeretnék röviden szót ejteni. Utolsó jelentős írása A LÉLEK SZENVEDÉLYEI címet viseli, melynek élére szerkesztője – valószínűleg Picot atya – előszó gyanánt két-két levélből álló levélváltást helyezett, amelyben Descartes levelezőpartnere valószínűleg ő maga, Picot atya volt. Descartes második levelének végén található a sokat idézett megfogalmazás: „[előadásmódom] *oly egyszerű és tömör, hogy már csupán ennek alapján is felismerhető a szándékom, mely nem az volt, hogy a szenvedélyeket szónokként (en Orateur) vagy akár morálfilozófusként (en Philosophe moral) fejtssem ki, hanem kizárólag a természet kutatójaként (en Physicien)*”. (Egmont, 1649. augusztus 14., AT XI, 326, saját fordításom.)

Az én szándékom most természetesen nem lehet az, hogy ezt az állítást részletesen elemezzem. Pusztán csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy összefüggés van az egyszerűség és tömörség (*simple et bref*) ideálja, a szónoki előadásmód elutasítása, valamint Descartes egyik első írása között, amely szintén levélként íródott Guez de Balzacnak, a kortárs humanista írónak 1624-ben Párizsban megjelent LETTRES DU SIEUR DE BALZAC című kötetének leveleiről, éspedig egy CENSURA QUARUNDAM EPISTOLARUM DOMINI BALZACHI címmel ellátott levél formájában. Descartes itt nemcsak elemzi Balzac írói stílusát, hanem ezt a stílust be is ágyazza egy meglehetősen különös, filozófiai nézőpontú retorikatörténeti összefoglalásba.

Balzac stílusát annak az ideálnak szellemében dicséri, melyet nyilvánvalóan ő maga kívánt elérni. „[E]gy magasröptű szellemnek a sokaságtól távol álló gondolatai fejeződnek ki a legpontosabban a mindennapi nyelv leginkább használatos kifejezéseivel, melyeket a hosszú használat tett tökéletessé.”³

Ezt az összhangot *foelix rerum cum sermone concordianak*, a „dolgoz s a beszéd szerencsés összhangjának” nevezi, s csakugyan nem nehéz felfedezni az igazi ékesszólásnak ebben az eszményében Descartes saját, mint látjuk, egész életén át jelen lévő törekvését arra, hogy a mindennapi gondolkodásnál sokkal mélyebben fekvő igazságokat – jobb híján – a mindennapi kommunikáció eszközeivel fejezze ki.

³ COGITATIONES ALTISSIMI SPIRITUS, ATQUE A PLEBE SEMOTAE, VERBIS IN ORE HOMINUM FREQUENTIBUS & LONGO USU EMENDATIS, ACCURATISSIME EXPRIMUNTUR; AT I, 8.

Descartes azzal folytatja levelét, hogy mivel az episztolák nagy fontosságú kérdéseket tárgyalnak, a tiszta ékesszólás nem elegendő, ki kell azt egészíteni a *persuadendi scientia* technikáival. Ez készíteti arra, hogy felvázolja a „meggyőzéstudomány” filozófiai nézőpontú történetének fő vonalait, melynek nyomán világossá válik a retorikának a descartes-i projekten belüli szerepe.

Descartes a kezdeti kor – *primis & incultis temporibus* – ékesszólását kiegészítésre nem szorulóknak tekinti, mivel az ékesszólásnak egyes nagy szellemekben benne rejlő isteni ereje akkoriban elegendő volt ahhoz, hogy elérje a később kiegészítésként fellépő meggyőzéstudomány három fő célját: a nevelést – *rudes homines ex sylvis eduxit* –, a törvényhozást etikai szabályok és politikai törvények megalkotása révén – *leges imposuit, urbes condidit* –, valamint a politikusi mesterség tökéletesítését – *habuit persuadendi potentiam simul & regnandi*.

A retorikának e három fő tartománya nem változott jelentős mértékben az idők során. A fő különbség csupán annyi, hogy a retorika módszerei mindhárom területen silányabbá váltak. A szónokok ugyanis már nem nyíltan és kizárólag az igazság csapatait zsoldjukba fogadva (*aperto Marte, & solius veritatis copiis*) igyekeznek elérni céljaikat, hanem álokoskodások és csalárd kifejezések révén próbálnak diadalmaskodni (*sophismata & inanes verborum insidias*). Az ékesszólás mesterei végül a rossz ügyeket kezdték szolgálni (*praecipuam artis gloriam ponerent in deterioribus causis sustinendis*), s még emberi mivoltukban is megromlottak (*optimi oratores esse non potuerint, quin mali homines viderentur*). (Az persze talán még a legborúlátóbb Descartes-ban sem merült fel, hogy lehetséges lesz valaha morálisan és politikailag rossz ügyeket még ékesszólás nélkül is viszonylagos sikerrel képviselni.)

Világos tehát az összefüggés: Descartes azért nem követi a filozófiai hagyományt, amely a szenvedélyeket, Arisztotelész nyomán, a retorika keretein belül tárgyalja, mert úgy véli, a retorika alapvetően a rossz ügy melletti kiállást jelenti körmönfont okoskodások révén, s így éppenséggel eltávolítaná a retorikus eszközökkel élő filozófust is attól, hogy „egyszerűen és tömören” feltárja a gondolkodásba Istentől vagy a természettől beléhelyezett tudáselemeket. A descartes-i természetkutató ugyanis – ne tévesszen meg bennünket a „természet” szónak a XX. században elterjedt „naturalizáló” értelmezése – még ezt a végső soron *isteni eredetű természetet* kutatja.

Descartes-nak volt tehát egy gyönyörű látomása az aranykorról, melyben az igazság az őszinte emberek elméjén keresztül szinte magától terjedt, anélkül, hogy megfelelő szóhasználaton vagy a szillogizmushoz hasonló mesterséges módszertani eszközökön kellett volna töprengeniük. A viszály azonban megfertőzte az elméket, az igazság elvesztette erejét arra, hogy *közvetlenül*, azaz nyelvi közvetítés nélkül, hatása alá vonja az emberek elméjét. A rossz ügyek képviselői fölismerték, mekkora esélyük támadt ezáltal arra, hogy magukhoz ragadják a hatalmat részben a mesterkéltségek, részben az elsilányított retorika révén. Descartes alapvető szándéka így aztán nem is lehetett más, mint hogy elkerülje a mesterkéltségek módszertani eszközök használatát, s megteremtse az összhangot mély gondolkodás és egyszerű kifejezésmód között. Legalábbis olyan alakká stilizálta Balzacot és vele önmagát is, aki erre az összhangra törekszik. Hisz ha valaki elolvassa fő írásait, szembeötlőnek fogja találni a már-már tobzódásnak is nevezhető bőséget a retorikai eszközök használatában. Ha csak a komoly szerepeket játszó hasonlatokat vesszük számba, már akkor is kitűnik kortársai közül: fa, hajó, örvény, erdő, szerpentin, épület, „*homokra és sárra épült büszke paloták*” – mindannyian

tudnánk folytatni a sort egészen odáig, hogy még az igazságkritériummá emelt „világos és elkülönített belátás” értelmezéséhez is egy hasonlat szolgál alapul, a combunkba döfött tőr hasonlata – amint ezt majd Leibniz, másokhoz hasonlóan, szemére is fogja hányni. Hajlok arra a gondolatra, hogy e nagy és fontos hasonlatokban olyan gondolkodói magatartást kell látnunk, amely legalább annyira feladatának tekinti egy új nyelv megalkotását, kipróbálását, régi, megmerevedett fogalmi eszközök destabilizálását, újak bevezetését, mint a nyelvi-fogalmi szigorúság követelményét. A nyelvhez való viszonyát tekintve Descartes talán inkább rokona Platónnak, mint Arisztotelésznek vagy akár Spinozának, s végképp más jellegű a gondolkodása, mint az úgynevezett középkoré.

Spinoza viszonya a nyelvhez mindazonáltal legalább ennyire összetett, még ha nem is ugyanezen a módon. Nyelvi és irodalmi horizontja eleve többrétű, mint „új filozófiát” művelő kortársaié, hisz anyanyelve a portugál, s latinul éppannyira jól megtanul, mint héberül, de a németalföldi vitákban is tájékozott holland nyelvtudása révén, amelyet ugyan időnként hibásnak mond, de azért gond nélkül kommunikál ezen a nyelven is egy-egy levelezőtársával. Filozófiailag ennek ellenére – vagy talán éppen ezért? – legalább annyira bizalmatlan a mindennapi nyelvvel szemben, mint Descartes, s őhozzá hasonlóan vagy talán még inkább keresi a megfelelő kapcsolatot az ideák és az őket kifejező nyelvi eszközök között. Mert hiszen a metafizikai alaphelyzet nála az, hogy ugyan teljesen el van választva egymástól az egyetlen szubsztancia valamennyi attribútuma – a számunkra egyedül megismerhetőnek mondott gondolkodás és kiterjedés is –, szubsztanciájuk tekintetében mégis azonosak. Ráadásul Spinozánál a lélek nem korlátozódik az eszes lélekre, mint Descartes-nál, hanem minden egyes kiterjedt dolog ideája a gondolkodásban egyszermind az illető dolog lelkének is nevezhető. Így aztán az a furcsa helyzet áll elő, hogy a hasonlósági relációknak már-már a Foucault által a XVI. század vonatkozásában kiemelt csigavonalba tekeredése valósul meg: a beszéd ugyanis a hanghullámok révén kétségkívül a kiterjedéshez tartozik, ugyanakkor az ideák, amelyek kifejezésére a beszédhanghullámok vagy a leírt jelek alkalmazásra kerülnek, gondolkodó dolgokként sajátos viszonyban kell, hogy álljanak a hanghullámok gondolkodásbeli megfelelőivel. Vélhetőleg azt kellene Spinozának mondania, hogy a beszédhanghullámok gondolkodásbeli megfelelői és a kimondani szándékozott ideák igen távol vannak egymástól, amikor az általa képzeletnek nevezett, vagyis a legalacsonyabb megismerési mód köreiben tartózkodunk, s szinte teljes egyezésüket kellene feltételeznie a harmadik megismerési mód, a szemléleti tudomány, a *scientia intuitiva* esetében. Spinoza azonban nem reflektál ilyen átfogó módon a nyelv filozófiai szerepére. Reflexiója az inadekvát ideákkal összekapcsolódott mindennapi nyelvre korlátozódik, s első szinten nem is mond róla olyasmit, ami ne lett volna általánosan ismert a baconi fórum ködképeibe épített nyelvkritika óta. A mindennapi nyelv félreviszi a filozófiai vizsgálódást, ha magától értetődőnek fogadjuk el a belekódolt állításokat. A legjobb példa erre a „végtelen” kifejezése: ha magától értetődően igaznak fogadjuk el az ebbe a kifejezésbe kódolt állítást, akkor a végtelent pusztán negativitásként kell felfognunk, miközben valójában, filozófiailag – az *omnis determinatio est negatio* elve alapján – a „végtelen”-ként megjelölt létezőt elsődlegesnek, a legpozitívabban létezőnek kell tekinteni. Amit pedig a nyelv pozitív kifejezéssel illet, vagyis a „véges”-t, a végtelenből, lehatárolással kell származtatni. Két dolog érdemli meg különös figyelmünket Spinozánál:

egyrészt az, hogy noha nem reflektál rá, de mégis kísérletet tesz a már a baconi gondolatmenetre is súlyos teherként nehezedő probléma megoldására vagy meghaladására: ha ugyanis minden nyelvi tettünket eleve megfertőzi a *forum*, s ha másrészt minden új filozófiai rendszer előre tudható módon újra és újra csak egy másik színdarab lesz, a régiektől olyan igazán nem eltérő, akkor ugyan mi pozitívat mondhat még a filozófus e kritikán túl? S milyen nyelven? Bacon, ismeretesen, a „teljes indukció” módszerét, illetve a táblázatokat javasolta, ám ezek nemcsak végső soron, de már a legelején sem bizonyultak kielégítőnek. Spinoza megoldási javaslata az ETIKA című műben magában működtetett filozófiai nyelvkísérlet: a korban rendelkezésre álló latin nyelv kifejezéseit nem a mindennapi maguktól értetődőségükben alkalmazni, hanem szigorú terminusértékkel ruházni fel őket. Ennek az eljárásnak az alkalmazására s eredményeire egyes pontokon kifejezetten rá lehet mutatni – mint ahogy kifejezetten rá is mutat Spinoza például a partikuláris affektusok megjelölésére szolgáló kifejezések esetén –, más esetekben viszont ezek – *sit venia verbo* – csak megmutatkozhatnak. A szót persze nem azért alkalmazom, mert megtalálni vélem Spinoza wittgensteiniánus nyelvelméletét, hanem azért, mert az eljárás egyes pontokon csakugyan *megmutatkozik*, azaz csak akkor lehet az adott szövegnek valamelyest is koherens értelmezést adni, ha feltesszük ennek az eljárásnak az alkalmazását. Anélkül, hogy itt most részletes szövegelemzésekbe bocsátkoznék, csak két példát említek. Az első mindjárt kulcsfontosságú: az első könyv definíciói az ún. „nominális definíciók” mintáját követik – „*x-en azt értem, hogy...*”. Spinoza ugyan nem mutat rá kifejezetten, hogy az *intelligo* kifejezést nem szabad „köznyelvi” értelmében venni, hanem szigorúan a harmadik megismerési módra utalásként kell tekinteni, aminek megfelelően jelentése a következő lesz: „az észnél magasabb rendű, értelmi megismerésmód révén belátom”. Nem lehetséges persze, hogy ez már az első olvasáskor megmutatkozzék – hisz ekkor még mit sem tudunk a megismerési módok hierarchiájáról –, de még az is kétséges, hogy a másodiknál feltárul; viszont ha akkor sem, akkor esetleg már nem is nagyon próbálkozunk harmadszorra. Pedig rop-pant izgalmas és a megértéshez elengedhetetlen tudnunk, hogy az első definíciókat olvasván pontosan azon a megismerési szinten vagyunk, mint az ötödik könyv végén, ahol kiderül, hogy értelmünk *már mindig is* Isten végtelen értelmének részét alkotta, az összes többi, adekvát ideákat tartalmazó értelemmel együtt. Csak az isteni értelem szférájába fölemelkedett emberi értelem képes belátni, hogy mit jelent önmaga okaként létezni, s csak akkor képes ezt belátni, ha tudja is magáról, hogy ekként látja be – ezt jelenti Spinoza tanítása arról, hogy az igaz idea önmagának és a hamisnak is normája, nem szorul rá külső jelle az igazolódáshoz. (Mellesleg szólva, épp erre az összefüggésre építi majd Schelling a FREIHEITSSCHRIFT-et.)

Egy másik példa, ismét az első könyv definícióival kapcsolatban, de most státuszukat illetően: mivel *omnis determinatio est negatio*, ezért minden *de-finitio* „le-határolása” az eredeti egységes egésznek, amely nem más, mint a *natura naturans* és a *natura naturata* még el nem különült egységét jelentő *natura – sive Deus*. Így tekintve őket, az ETIKA első részének definíciói tehát valamiképp a már mindig is ebben az egységben benne tartózkodó (tartam nélkül persze) filozófusi elme fokozatos kibontakozásának, az észmegismerés alkalmazásában diszkurzív vá válásának első lépései.

De a példák szaporítása helyett ideje, hogy rátérjek a másik figyelemre méltó jellemzőre Spinoza nyelvre vonatkozó attitűdjével kapcsolatban. Ez pedig nem más, mint látványosan radikális kiterjesztése annak a tézisnek, amely a – bármennyire is elengedhetetlen – mindennapi nyelv alapvető elégtelenségét mondja ki. Látványosan

radikális ez a kiterjesztés, mert azt a nyelvet is a tézis hatókörébe vonja, amely eddig feltétlenül tabunak számított: a „szent” héber nyelvet – persze *a priori* minden olyan nyelvvel együtt, amelyet valahol és valaha is szentnek tekintettek; voltaképp már maga a nyelveknek ez a nivellálása is egyik jele a szentség megtörésének. Ez a kiterjesztés azonban közvetlenül nem az ETIKÁ-ban megy végbe, hanem a TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY lapjain. E mű ugyanis nem csupán nem kezeli kitüntetettként az ÓSZÖVETSÉG héber nyelvét, hanem ezen túlmenően egyrészt azonosítja a képzelet mint legalacsonyabb megismerési mód inadekvát nyelvével, másrészt – ezt már jelentős részben a héber nyelv grammatikájáról írott munkájában teszi Spinoza – egyfajta „mindennapi” héber nyelvet konstruál a forrásként, nyelvemlékként ugyanakkor egyedül létező bibliai héber mellé. Erre is támaszkodik, amikor nyelvi és tartalmi elemzés révén kimutatja, hogy Mózes nem lehetett az ő neve alatt fennmaradt könyvek szerzője, s amikor nyelvi-filozófiai elemzés útján felállítja tézisént arról, hogy Isten nem valamifajta különleges titkokat nyilatkoztatott ki a próféták révén, hanem ellenkezőleg: olyan „szócsöveket” választott üzenetei tolmácsolására, akik egyáltalán nem múlták felül értelmi képességek dolgában a nép túlnyomó többségét, s így épp azt voltak képesek átadni az isteni üzenetből, amit a címzettek pedig képesek voltak befogadni. Isten volt tehát az első, aki *ad captum vulgi* beszélt. Ugyanakkor Spinoza meg volt győződve arról, hogy ha mélyebbre akarunk hatolni az Isten-ember-világ viszony megértésében, akkor nem a bibliai „sorok közötti olvasást”, valamilyen értelemben vett allegorikus értelmezést kell alkalmaznunk, hanem a BIBLIA-tól független filozófiát kell művelnünk. Ennyiben, tehát igen korlátozott értelemben, a spinozai filozófia célkitűzése egyfajta *imitatio Christi*: hiszen egyedül Krisztusról tartja azt Spinoza, hogy Istennel *de mente ad mentem communicavit*, azaz, hogy éppoly kevésbé volt szüksége Istennek nyelvre ahhoz, hogy Krisztust tudásában részeltesse, mint amilyen kevésbé volt szüksége Krisztusnak képzeletből fakadó, inadekvát ideákra ahhoz, hogy ember legyen.. Az igazság nem mondhat ellent az igazságnak, s noha Spinoza nézete szerint a „Szentírás” igazi mondanivalójához csakis e szöveg nyelvi, művelődéstörténeti stb. *historiájának* minden oldalú feltárása alapján lehet eljutni, nem pedig a filozófusnak kell azt allegorizáló olvasás révén belevinnie, mégis, arról mindenképp meg van győződve, hogy a „Szentírás” végső soron nem taníthat mást, ellenkezőt azzal, amit az *igaz* – tehát a spinozai – filozófia pusztán az észre s értelemre építve tanít.

Leibniz szerepe a hosszú XVII. század⁴ nyelvi filozófiájának történetében több szempontból is különösen izgalmas. Egyrészt azért, mert egész munkásságát akár úgy is tekinthetjük, mint annak a spinozai módszertani elgondolásnak következetes végigvitelét, amelyet Spinoza sajátos módon ugyan a TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY-ban és a BIBLIA értelmezésével kapcsolatban vezetett be, ám ezt azzal a nyelvi fordulattal tette, miszerint az elemzésnek ugyanazzal a módszerrel kell folynia, mint a természet elemzésének. Vagyis a bibliamagyarázat helyes módszerének meg kell egyeznie a természetmagyarázatával, s nem lehet más, mint a *historiái* módszer. Ami nagyjából azt jelenti, hogy a természet egy-egy aspektusának vizsgálatakor aprólékos részletességgel kell tanulmá-

⁴ E koncepció módszertani jelentőségéről lásd A FILOZÓFIA HOSSZÚ 17. SZÁZADAI című írásomat. In: Takó Ferenc, Tóth Olivér István (szerk.): ...DE VAN BENNE RENDSZER. TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS COLLEGIUM 15 ÉVES FILOZÓFIA MŰHELYÉNEK TISZTELETÉRE. Eötvös Collegium, Filozófia Műhely, 2012. 2–22.

nyozni az illető területet, az elérhető kutatási eredményeket, s e tapasztalatok alapján kell összeállítani az adott terület „természetrájtát”, *Naturgeschichte*-jét. Míg egyfelől Spinoza csak nagyon korlátozottan végzett ilyesfajta vizsgálódásokat a természetről – az önmagában vett *natura naturata* aspektusainak vizsgálatát érteve ezen –, addig Leibnizről elmondható, hogy életműve nagyrészt ilyen vizsgálatokból áll a geológiától a népegészségügyig igen sokféle területen és persze eltérő mélységben. A nyelvre vonatkozó vizsgálódásai is *történetiek* a szó kettős értelmében: egyrészt ténylegesen is az idő mély kútjából emeli ki leleteit, de másrészt e leletek alapján itt-ott próbálkozik valamilyen részleges nyelvleírással is, sőt a német nyelvre vonatkozóan még nyelv művelő jellegű normatív állításokat is tesz.

Leibniz nyelvtörténeti érdeklődése nem tűnik véletlenszerűnek. Sokkal inkább azt gyanítom, hogy végső soron a nyelv nála is zavarba ejtő jelenség, csak nem ugyanabból az okból, mint Spinozánál. Hiszen a *de mente ad mentem* kommunikáció, amely Spinoza szerint kizárólag az Isten és Krisztus közötti kapcsolatban jön létre, Leibniz Istene és monászhai között egy bizonyos értelemben már eleve megvalósult, s folyamatosan működik. A *communicare* ige egyik jelentése ugyanis régtől fogva az „együttesen részeseülni valamiben”, éspedig legalább tendencia szerint egyetemesen. A monások mármost az egyetemes harmónia révén percepciók struktúrájukban valamennyien tükörképei az egyetlen, mindőjük számára azonos világegyetemnek, s ennyiben, ha nem is *de mente ad mentem* – hiszen a *mens*, az elme az appercepcióval is rendelkező szellemek számára van fenntartva –, de legalább *de anima ad animam*, vagy *de forma substantiale ad formam substantialem* „kommunikálnak” egymással. Tehát van valamilyen egyetemes azonosság a valóságot alkotó ideális struktúrákban, amelyhez Leibniz szempontjából már eleve nem egészen problémamentesen csatlakozik sem maga a testi valóság, sem a – legalábbis hangzó vagy másfajta jelszerű alakjában – mégiscsak testiséget igénylő nyelv, s kivált akkor nem, ha a nyelviség maga nem egyetlen, mindenki számára közös nyelvként, hanem az egymástól lényegileg különböző struktúrájú nyelvek sokaságaként létezik. Így aztán kézenfekvőnek tűnik a gondolat, hogy a tisztán filozófiailag feltárt általános, ideális harmóniába valamilyen egységes nyelvnek kell illeszkednie, éspedig úgy, hogy felmutatható legyen valamiféle leképezési viszony az általános percepciók struktúrája és a – nevezzük így – eredeti nyelv között. Leibniz nyelvtörténeti fejtegetései nézetem szerint ennek az eredeti nyelvnek a körvonalait igyekeznek megrajzolni. Noha az UNVORGREIFLICHE GEDANKEN, BETREFFEND DIE AUSÜBUNG UND VERBESSERUNG DER DEUTSCHEN SPRACHE című, valószínűleg 1697 táján keletkezett tanulmány nyitómondata ugyan nem közvetlenül ebben az értelemben alkalmazza a tükörmetaforát, de véleményem szerint nagyon is kézenfekvő, hogy a vázolt mélyebb értelemben vegyük: „*Ismeretes, hogy a nyelv az értelem tükré, s hogy a népek, ha magasra lendítik az értelmet, egyúttal a nyelvet is kiművelik, mint ahogyan a görögök, a rómaiak s az arabok példája is mutatja.*”⁵

A felszíni s a mélyebb értelem természetesen nem mond ellent egymásnak: mivel a nyelv eleve, fejlettségi fokától függetlenül tükré az értelemnek, ezért az adott nemzeti nyelv kiművelése az értelem művelésével együtt járó feladat. Leibniz két nevezetes német nyelvű tanulmánya – a most említett UNVORGREIFLICHE GEDANKEN mellett az

⁵ „*Es ist bekannt, daß die Sprache ein Spiegel des Verstandes ist, und daß die Völker, wenn sie den Verstand hoch schwingen, auch zugleich die Sprache wohl ausüben, welches der Griechen, Römer und Araber Beispiele zeigen.*” (5.)

ERMAHNUNG AN DIE DEUTSCHEN, IHREN VERSTAND UND IHRE SPRACHE BESSER ZU ÜBEN, SAMT BEIGEFÜGTEM VORSCHLAG EINER DEUTSCHGESINNTEN GESELLSCHAFT – épp erre buzdít. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy Leibniz voltaképp három feladatot végez el nyelvre vonatkozó reflexióiban: egyrészt lehetővé teszi az ősi nyelv teológiától leválasztott, „históriai” kutatását azáltal, hogy a héber nyelvet nem tekinti szentként kitüntetettnek más nyelvekkel szemben – s persze a görög vagy a latin nyelvet sem –, másrészt összehasonlító nyelvtörténeti kutatást végez – de legalábbis következtetéseket von le mások ilyen irányú kutatásaiból –, s harmadrészt előterjeszti a német nyelv kitüntettségének gondolatát, amelyet történetileg az elterjedtségével indokol, egyebekben pedig az általános német állapotok optimális voltával.

Az első részfeladatot Leibniz egyszerűen oldja meg. A szavak nemcsak a gondolatoknak, de a dolgoknak is jelei, s mint jelek, bizonyos értelemben csakugyan titkok hordozói. Ám e titkok nem az ősi nyelvi alakokba isteni gondviselés által belerejtett ősi bölcsességeként tárulnak fel, hanem ellenkezőleg, a kortárs nyelvi állapot által lehetővé tett kifejezésbeli gazdagságként, amelyet kihasználva a matematikától a mesterségekig minden tudomány képes a tökéletesedésre: „*Ennek megfelelően a kabbalát, vagyis a jelek művészetét nemcsak a héber nyelv titkaiban, hanem minden egyes nyelvvvel kapcsolatban is, ugyan nem bizonyos, a betűkkel kapcsolatos értelmezési próbálkozásokban, hanem a szavak helyes értelmében és használatában kell keresni.*”⁶

Leibniz számára azért mégsem kétséges, hogy a nyelvek ősiség tekintetében nem mind egyformán kitüntetettek. A hangsúly azonban egyértelműen áthelyeződik: sem a héber, sem a görög, sem a latin nem töltheti be jogosan a kitüntetett ősi nyelv funkcióját. Erre ugyanis egyedül a német hivatott.

Mert az lehet ugyan, hogy a német udvari emberek s mindazok, akik elvont gondolatokkal, logikával, etikával, a szenvedélyek elemzésével, metafizikával, természetes istenismerettel foglalkoznak, az egyszerűség kedvéért a készen álló latin terminológiát alkalmazva elhanyagolják az e tekintetben fejletlen németet. Az pedig ténykérdés, hogy a francia nyelv a harmincéves háborút követő francia hegemoniát kihasználva igencsak elterjedt és divatos lett Németországban, úgyhogy még a franciául kevésbé értők is pontatlan francia kifejezésekkel rontják meg németjüket. Sőt a franciák és az olaszok előrébb járnak még a szókincs szótárszerű feldolgozása tekintetében is, mint a németek. Mindennek ellenére, Leibniz számára „*kézzelfogható és elismert tény*”, hogy a német nyelv, éppúgy, mint egész, tág értelemben vett kultúrája, az Európa-központú világrész kultúrájának történeti értelemben vett megrendíthetetlen alapzata. „*Kézzelfogható és elismert tény, hogy a franciák, olaszok és spanyolok (az angolokról, akik felerészben németek, nem is szólva) igen sok szavukat a németből kapták, tehát nyelvük eredetét jelentős részben nálunk kell keresniük. A német nyelv vizsgálata nemcsak számunkra megvilágító erejű, hanem egész Európa számára is, s ez nem csekély mértékben dicséri nyelvünket.*”⁷

⁶ „*Man hat demnach die Kabbala oder Zeichenkunst nicht nur in den hebräischen Sprachgeheimnissen, sondern auch bei einer jeden Sprache nicht zwar in gewissen buchstäblichen Deuteleien, sondern im rechten Verstand und Gebrauch der Worte zu suchen.*” (7–8.)

⁷ „*Es ist handgreiflich und zugestanden, daß die Franzosen, Welschen und Spanier (der Engländer, so halb Deutsch, zu geschweigen) sehr viele Worte von dem Deutschen haben und also den Ursprung ihrer Sprachen guten Theils bei uns suchen müssen. Es gibt also die Untersuchung der deutschen Sprache nicht nur ein Licht für uns, sondern auch für ganz Europa, welches unserer Sprache zu nicht geringem Lob gereicht.*” (21.)

A svédekről, norvégokról, izlandiakról, dánokról s a Leibniz által különösen kedvelt hollandokról szót sem érdemes vesztegetni, ők alapvetően mind németek. Érdemes viszont még fölidézni, hogy „mivel a németek az igen régi időkben »gótok« vagy egyesek nézete szerint »géták« néven, de legalábbis a bastarnák a Duna torkolata környékén s lejjebb a Fekete-tengermél laktak, s bizonyos ideig az imént említett tatár birodalmat is uralták, sőt csaknem egész a Volgáig terjeszkedtek, nem csoda hát, hogy német szavak nemcsak a görögben oly gyakoriak, hanem egészen a perzsa nyelvbe is benyomultak, amint azt sok tudós ember megjegyezte”.⁸

Az ősi német nyelv tehát régiség tekintetében minden más nyelvet megelőz, s ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az e nyelv által hordozott kultúra is megalapozó jelentőségű ezen a területen. „Ennélfogva tehát a német régiségben s különösen a német ősrégi nyelvben, amely valamennyi görög és latin könyvet felülmúlja régiség tekintetében, rejlik az európai népek és nyelvek eredete, részben még az ősrégi istentiszteleté, a szokásoké, a jogrendé s a nemességé, gyakran még a dolgok, a helyek és az emberek régi neveié is, amint azt részben már többen kifejtették, részben pedig még további művekben tárgyalandó.”⁹ Annak kiváló példája pedig, „hogy az európaiság eredetét és forrásvidékét nagyrészt nálunk kell keresni”,¹⁰ a „német W betű”, amelyben „lágú zúgás és morajlás rejlik, mintha egyfajta örvénylő forgásból s más szabad mozgásból keletkezne, amely hol leáll, hol megindul, mint a következő szavak esetében: wehen, Wind, Waage, Wogen, Wellen, Wheel vagyis Rad”.¹¹ Ebből a W-ből, mint gyökérből azután Leibniz számos további német, angol, görög, latin és francia szót eredeztet. Meglepően hosszán, a „W” elemzéséhez hasonlóan ír Leibniz az ÚJABB ÉRTEKEZÉSEK harmadik könyvében az „r”-ről, valamint az „l”-ről: az „r” „erőszakos mozdulatot és e betű hangjához hasonló zajt” jelöl (260.), míg az „l” „természettől fogva” „szelídebbet [ti. zajt] jelent”. S ha már az ÚJABB ÉRTEKEZÉSEK-nél járunk, Leibniz ebben a műben is egyértelművé teszi, hogy egyetért „az összes nemzet közös eredetéről és az egyetlen ősnyelvről szóló” (259.) nézettel, továbbá, hogy „a német nyelv többet megőrzött a természetes és (hogy Jakob Böhme szavaival éljünk) ádami nyelvből”, mint a héber vagy az arab.

Ez a sajátos szövejtő és régiségkutató stratégia nem minden korszakban rezonált egyformán jól a „német Európa” minden területén – amint ezt az utóbbi időben Gángó Gábor több írásában is bemutatta. Mindenesetre érdekes vonás, hogy a német őskutatás Leibnizben láthatólag összekapcsolódik a korábban említett filozófiai gyökerű elgondolással, amely a természetes – nyelvészetiileg így is mondhatjuk: természetes hangutánzó – nyelvi hangokban, szavakban, szóelemekben látja egy nyelv ősiségének legmegbízhatóbb jelét – függetlenül most attól, hogy igaza volt-e az összehasonlító etimológiai fejtegetéseiben. „[...] az állati hangok adják a német nyelv más szavainak az

⁸ „weil die Deutschen vor alters unter dem Namen der Goten oder auch nach etlicher Meinung der Geten, und wenigstens der Bastarnen, gegen den Ausfluß der Donau und ferner am Schwarzen Meer gewohnt und zu gewisser Zeit die jetzt genannte Tartarei innegehabt und sich fast bis an die Wolga erstreckt, so ist kein Wunder, daß deutsche Worte nicht nur im Griechischen so häufig erscheinen, sondern bis in die persische Sprache gedrungen, wie von vielen Gelehrten bemerkt worden”. (22.)

⁹ „Es steckt also im deutschen Altertum und sonderlich in der deutschen uralten Sprache, so über das Alter aller griechischen und lateinischen Bücher hinaufsteigt, der Ursprung der europäischen Völker und Sprachen, auch zum Teil des uralten Gottesdienstes, der Sitten, Rechte und des Adels, auch oft der alten Namen der Sachen, Orte und Leute, wie solches teils von andern dargetan und teils mit mehreren auszuführen.” (23.)

¹⁰ „daß der Ursprung und Brunnquell des europäischen Wesens großenteils bei uns zu suchen”.

¹¹ „der ein sanftes Sausen und Brausen in sich hat, dergleichen von einem solchen wirbelhaften umdrehen und anderer freier Bewegung, so ab- und zugeht, verursacht wird, als bei wehen, Wind, Waage, Wogen, Wellen, Wheel oder Rad”. (24.)

eredeti tövét is. [...] Tehát úgy ítélnéljük, hogy e szavak vonatkozásában a német nyelv ősnyelvnek tekinthető [...] De úgy tűnik, sok más szavunknál is ugyanez a helyzet.” (259. k.)

S íme még egy megnyilvánulás, amely jól mutatja, hogy Leibniz felfogásában a német nyelv ősisége alapvetően azt célozza, hogy a héber megfosztassék e címtől: „*Goropius Becanus, egy XVI. századbeli tudós [...] nem tévedett oly nagyon, mikor azt állította, hogy a német nyelv [...] ugyanannyi, sőt még több jelét mutatja az ősiségnek, mint akár a héber nyelv.*” (263.)

Úgy látom, a szent nyelv státuszára való igénybejelentéstől függetlenül, hogy a Leibniz által alapnak tekintett egyetlen ősi nyelv korábban említett, sajátos értelemben vett tükröző jellege *hangutánzó voltában* állt. Úgy gondolom, ezzel próbálta megoldani azt a teoretikus nehézséget, amelyet a jelölő nyelv léte jelent – amely azért mégiscsak testi jellegű entitás –, a monaszok ideális létmódja által uralt gondolkodásban.

Ám végül is bármennyire terhelik Leibniz bizonyos fejtegetéseit esetleges ideológiai, illetve tisztán filozófiai előfeltevések, annyi bizonyos, hogy a „históriai” értelemben vett, előfeltevésektől és elhamarkodott módszertani döntésektől lehetőség szerint mentes nyelvtudományi vizsgálódások igényét és legalább egy fontos jellemzőjét kiválóan megfogalmazta: „*Ezért a helyesen értelmezett etimológiák érdekesek és nagy jelentőségűek lennének, de több nép nyelvét kell egymás mellé tenni, és nem szabad túl nagyot ugrani az egyik nemzetől egy távoli másikig, ha erre nincsenek helyálló bizonyítékaink [...] És általában csak akkor szabad az etimológiáknak hitelt adnunk, ha sok-sok egymással összhangban lévő bizonyítékunk van [...]*” (262.)

Összefoglalóan a következőkkel jellemezhetjük röviden a XVII. század nyelvelfogását. A nyelv az a *médiум* – középben áll test és elme között –, amely egyaránt képes a testiség és a mentális szférája felé hajlani – a népnyelvek szemben az univerzális nyelvvel, a biblikus vallásosság nyelve szemben a racionális teológia nyelvével. Bármilyen legyen is a nyelv eredete, nyilvánvaló, hogy alapvető módon formálja azt a képet, amelyet a valóságról alkotunk, miközben másodlagos tulajdonságokkal népesítjük be az elsődleges tulajdonságok univerzumát.

A filozófia hosszú XVII. századában a nyelvek, a mindennapi, beszélt nyelvi kommunikáció, globálisan fogalmazva, leértékelődik és nivellálódik. Filozófiailag igazán releváns aktusnak az egyes individuum tekintetében a *tacite, sine voce* (Descartes) végbemenő belső, intuitív vagy deduktív megismerés-cselekedet tekintendő, az individuumközi tér tekintetében pedig a *de mente ad mentem* kommunikáció (Spinoza). E két, emberileg egyáltalán nem vagy csak kivételes pillanatokban elérhető ideál fényében a „szent” nyelvek nem emelkednek ki a többi nyelv közül, a „szent” nyelveken megfogalmazott „szent” szövegek éppen annyi alkalmat kínálnak a történeti-kritikai vizsgálódásra, mint bármilyen más nyelv bármilyen más szövege. Filozófiailag kitüntetetté egy nyelvet a történeti-teológiai értelemben vett „szentség” helyett – ami végső soron éppenséggel a partikuláris nyelvek egyikének *filozófiailag* megalapozatlan kitüntetését jelenti – az tehet, ha minél hívebben képezi le az alapvető megismerés-cselekvés eredményeit, akár úgy, hogy mesterséges szimbólumokat vezet be – mint a matematikában, egyre inkább s egyre letisztultabban –, akár úgy, hogy a természetes nyelvi kifejezéseket kiemeli „természetes” értelemadó kontextusukból, és sajátosan filozófiai jelentéssel ruházza fel őket (vagy filozófiai hangsúlyokat ad a természetes kontextusban ki nem használt szavaknak, szóelemeknek), a természetes nyelvet beszélők közössége mellett kialakítani próbálva azokat az alternatív közösségeket, amelyeket egyrészt az értelem és az életvitel tisztasága, másrészt a kommunikáció egyértelműsége, őszintesége, nyíltsága jellemez.

Horkay Hörcher Ferenc

A CSISZOLTSÁG BRIT DISKURZUSÁNAK KEZDETEI – SHAFTESBURY ÉS ADDISON¹

Ha van brit felvilágosodás és annak saját esztétikai programja, akkor annak egyik központi fogalma nyilvánvalóan az udvariasság vagy csiszoltság (*politeness*). Az alábbiakban ennek a XVIII. századi diskurzusnak a születését tekintjük át két meghatározó alakjának, Shaftesbury harmadik grófjának és Joseph Addisonnak párhuzamos, tehát egymástól függetlenül született, bár nagyjából egyidejű írásait bemutatva.

Shaftesbury

A sor elejére talán Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury harmadik grófja (1671–1713) kívánczik. Nem csak azért, mert időrendben ő az, aki először lép fel határozottan esztétikai hangoltságú programjával. Hanem azért is, mert az általa kidolgozott program szorosan kapcsolódik a régiek és modernek korábbi francia vitájához, így összeköti a francia klasszicizmus XVII. század végi esztétikai gondolkodását a brit XVIII. század szemléletével. Shaftesbury nyíltan és egyértelműen bevallja, hogy a régiek világához vonzódik mind filozófiailag, mind életmódját tekintve. Másfelől azonban a gróf maga a felvilágosodás kétarcúsága e tekintetben: hisz miközben az antik örökség hű letéteményeseként ír és gondolkodik, egy újfajta érzékenységet próbál társadalmilag is terjeszteni – s mint hatástörténete mutatja, nem is akármilyen sikerrel. A gróf utókora számára nemcsak intellektuális mintául szolgál, hanem ehhez szorosan kapcsolódva egyfajta érzékenység, beállítódás, viselkedési kódex is része annak a csomagnak, amelyet a XVII. század végén kialakuló modern brit társadalomra és felvilágosult híveire hagy.

Ha meg akarjuk érteni Shaftesbury indíttatását, először is azt kell látnunk, hogy egy nagy whig arisztokrata politikai família örököse, aki azonban egészségi állapota miatt nem tud hosszút ideig részt vállalni a rá osztott politikusi hivatásból.² Neveltetése azonban kárpótolja ezért: a kor egyik meghatározó filozófusa, John Locke neveli házitánítóként, így elég jó kiképzést kap az új filozófiából. Az érdekes azonban az, hogy az ifjúban erős ellenérzések támadnak ezzel a gondolkodásmóddal szemben, talán tanítója

¹ Ez a tanulmány része egy most készülő monográfiának, melynek munkacíme: Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában, s az NKA ösztöndíjának támogatásával készül.

² Shaftesbury felfogására vonatkozó nézeteim korábbi összefoglalását lásd: Horkay Hörcher Ferenc: SHAFTESBURY ÉS A SZENVEDÉLYEK RETORIKÁJA. = ÉSZ ÉS SZENVEDÉLY. Szerk. Boros Gábor. Áron Kiadó, 2002. 269–286. Lásd továbbá a kérdés átfogó tárgyalását: Wessely Anna: THE KNOWLEDGE OF AN EARLY EIGHTEENTH-CENTURY CONNOISSEUR: SHAFTESBURY AND THE FINE ARTS. *Acta Historiae Artium* 41 (1999/2000). 279–309., valamint Szécsényi Endre: UTÓSZÓ. EGY DERŰS RAJONGÓ. = Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper): SENSUS COMMUNIS. ESSZÉ A SZELLEM ÉS A JÓ KEDÉLY SZABADSÁGÁRÓL (LEVÉL EGY BARÁTJÁHOZ). Ford. Harkányi András. Atlantisz, 2008. 149–211. Ez utóbbi írásról szóló kritikám: Horkay Hörcher Ferenc: SZABAD ÉLCELDŐS. = *BUKSZ*, 21. évfolyam, 2009/2. 106–114. http://epa.oszk.hu/00000/00015/00054/pdf/03bir_horcher.pdf.

elleni lázadásként is, miközben mesterét személyesen nagyon is tiszteli. Hogy ellenkezésében több van, mint személyes elfogultság, azt abból gondolhatjuk, hogy a korszak másik meghatározó brit gondolkodójával, Thomas Hobbesszal is igen élesen szembefordul. S persze mellettük a korabeli francia modernizmussal, általában a racionalista tradícióval és azon belül külön is a karteziánizmussal is vitázik.³ Ami nem azt jelenti, amit elsőre elnagyoltan gondolnánk: hogy elfordulna a filozófiai racionalizmustól. Inkább abból érdemes kiindulnunk, hogy alapállása az antik iskolák közül leginkább a sztoikusokéhoz áll közel, bár egy fontos ponton eltér tőlük – s épp ez lesz hatásának titka. De nem fogadja el azt a tételt, ami a karteziánus és a Hobbes–Locke által képviselt irányzatra – lényegében az egész XVII. századi rendszerépítő filozófiára jellemző. E szerint az emberben meglévő (Hobbes) vagy kialakuló (Locke) szenvedélyeket leginkább az ész képes kordában tartani. Természetesen a karteziánus hagyomány is erre a tételre épített. Shaftesbury a sztoicizmust arisztoteliánus vonásokkal gazdagítja, amikor a szenvedélyeket legyűró ész helyett kifejezetten az emberi természet társas vonására helyezi a hangsúlyt. Legnagyobb problémája a jelek szerint az a nem pusztán módszertani, hanem antropológiai alapozású individualizmus, amely Hobbesnál elvezet az ember embernek farkasa tételhez. De nem találja az általa tételezett *zoón politikont* Locke-nál sem. S ha Hobbes-nál is és Locke-nál is az egyén önző szenvedélyei akadályozzák meg az emberek egymás közötti kapcsolatainak megerősödését, akkor ő bizony éppen olyan érzelmeket fog tételezni, amelyek társas vonzerőként hatnak, s társadalmat építenek. Shaftesburynél tehát döntő jelentősége lesz annak, hogy elhatároljuk egymástól a vad, aszociális szenvedélyeket – elsősorban a vallási fanatizmust tekinti ilyennek – a szelíd és a másikkal kapcsolódó társas vonzalmakat.

Van egy másik összetevője is Shaftesbury modern filozófusokkal szemben vívott küzdelmének, amit itt figyelembe kell vennünk. Ez pedig az a vita, amely a morális törvények állandóságáról vagy történeti-földrajzi változékonyságáról bontakozik ki a korban, nyilván nem függetlenül az egykorú földrajzi felfedezésektől. Locke az értekezés egy pontján az erkölcsi szabályok három típusát különbözteti meg: az isteni törvényeket, a polgári törvényeket és a vélemény avagy hírnév törvényét („*the law of opinion or reputation*”, ez utóbbit máskor a szokás avagy a magánemberi megítélés törvényének, tehát „*the law of fashion, or private censure*”-nak nevezi”).⁴ Shaftesburynak természetesen ezzel a harmadik típussal van baja, azzal, amelyet a következőképp határoz meg Locke: „*az emberek mindenütt ama tetteknek adják az erény megnevezést, melyek az ő körükben dicséretesnek számítanak*”. Ennek alapja „*egy rejtett és hallgatóságos megegyezés*” („*secret and tacit consent*”), „*miáltal más- és másféle cselekvések találnak kedvező vagy kedvezőtlen fogadtatásra körükben, az illető hely ítékezésétől, elveitől vagy éppen divatjától (judgment, maxims, or fashion) függően*”.⁵ Amiből meg az is következhet, hogy „*az egyik országban épp az számít vétekeknek, amit a másikkal erénynek tartanak*”.⁶

³ Mesterének, Locke-nak írja, hogy filozófiai célja az elhatárolódás „*Descartes-tól vagy Hobbs [sic!] úrtól, vagy bármely követőjüktől*”. Egy 1694-ben kelt levélből idézi Lawrence E. Klein: *SHAFTESBURY AND THE CULTURE OF POLITENESS. MORAL DISCOURSE AND CULTURAL POLITICS IN EARLY EIGHTEENTH-CENTURY ENGLAND*. CUP, Cambridge, 1994, 1996. 53.

⁴ John Locke: *ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL*. Ford. Vassányi Miklós és Csordás Dávid. Osiris, 2003. 389., 394. Érdekes módon egyáltalán filozófiai (talán jobb lenne itt a filozofikus szó fordításként – *philosophical*) törvénynek is nevezi ez utóbbit (390.).

⁵ Uo. 391.

⁶ Uo.

Bár Locke természetesen nem sülyed bele egy teljességgel relativizáló erkölcsstanba, hisz, mint láttuk, az isteni törvényt is tételezte, mégis, ő is, csakúgy, mint Hobbes, Shaftesbury szerint kinyitja a kaput az értékrelativizmus előtt. Vagyis Shaftesbury számára hasonló a probléma, mint amivel maga Descartes is küzdött, a szkeptikus érvelés ellenében. Michael Ainsworthnek írt 1709-es levelében a következőképp foglalja össze Locke felfogásával kapcsolatos kritikáját: „így az erény, Locke úr szerint, nem rendelkezik más mércével, törvénnyel vagy szabállyal, mint a divat vagy a szokás”.⁷ Locke-nál tehát a morálnak nincs olyan, az emberi természethez kapcsolódó belső mércéje, ami a szabályok túlzott szóródását, végső soron az egyetemes érvényű emberi erkölcs tételezésének lerombolását megakadályozhatná. Shaftesbury olvasatában Locke pozíciója olyan jogi voluntarizmus, ami végső soron a morál pozitív joghoz közelítő értelmezéséhez vezet. Ebben a felfogásban, Shaftesbury olvasatában a „moralitás, igazságosság, méltányosság csak a törvényen és az akaraton múlik, és Isten valóban tökéletesen szabad ágens szerinte; vagyis bármire szabad, függetlenül attól, hogy az milyen rossz, mert ha Ő akarja, akkor jóvá válik, az erény lehet bűn, és a bűn erény viszont, ha neki úgy tetszik”.⁸

Ezen a helyen nyilván nincs módunk arra, hogy Locke elméletének elmélyült elemzését adjuk. A kitérő csak azért fontos, hogy lássuk Shaftesbury aggodalmát egy ilyen vélelmezett relativizálással kapcsolatban, amit ő a „modern moralistákkal” társít, akik – szerinte – azt feltételezik, hogy „minden cselekedet természetesen indifferens... náluk nincs a jónak és a rossznak önmagában jele vagy karaktere, szerintük azok megkülönböztetésének alapja a divat, a törvény vagy az önkényes elrendelés”.⁹

Hogy mi Shaftesbury válasza e kihívásra? A külvilág és a belső értékrend közötti összhang visszaállítását próbálja meg elérni. Egyfelől tehát úgy érvel, hogy a külső világnak megvan a maga rendje, tőlünk független értéktartalma. Vagyis nem tőlünk, szubjektív választásunktól függ, hogy mit tekintünk jónak. Ezt a vonását tekintik egyfajta realizmusnak, hisz eltekint attól az episztemológiai szkepszistól, ami korábban Descartes, majd Berkeley filozófiájában megjelenik.¹⁰ Másfelől a belső világban is megpróbálja a mércét stabilizálni, amellet érvelve, hogy minden embernek mint embernek van képessége a jó és a rossz megkülönböztetésére, ezt nevezi morális érzéknek. Már az értekezés az erényről és az érdemről lapjain ezt olvashatjuk: „...az erény természetét (ahogy ezt már kifejtettük), egy racionális teremtménynek az igaz és hamis erkölcsi tárgyai iránti helyes hajlama vagy megfelelő indulatai (affection) alkotják...”¹¹ Ez tehát egy közvetlen beállítódás vagy vonzalom, egyfajta nem reflektált érzék (sense), érzelem (sentiment) a jó iránt. Ezt nevezi Shaftesbury „az igaz és a hamis iránti természetes érzéknek”¹² vagy „természetes morális érzéknek”.¹³ Tehát természetes adottsága az embernek, ez teszi számára lehetővé, hogy felismerje a rajta kívül létező jót s a rosszat. Ez a természetes adottság a társadalom iránti természetes vonzalmat jelent, amelynek alapja, hogy „nem feltételezhetünk egyetlen

⁷ Benjamin Rand: UNPUBLISHED LETTERS, AND PHILOSOPHICAL REGIMEN OF ANTHONY, EARL OF SHAFTESBURY. London, 1900. 404. Idézi: Daniel Carey: LOCKE, SHAFTESBURY AND HUTCHESON: CONTESTING DIVERSITY IN THE ENLIGHTENMENT AND BEYOND. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 130.

⁸ Rand: UNPUBLISHED, 404. Idézi Carey: LOCKE, 130.

⁹ Anthony, Third Earl of Shaftesbury: CHARACTERISTICS OF MEN, MANNERS, OPINIONS, TIMES. Liberty Fund, Indianapolis, 2001. I. 217.

¹⁰ Berkeley vonatkozó szemléletéről lásd: Szécsényi Endre: GONDOLATOK BERKELEY „ALCIPHON”-JÁRÓL. Magyar Filozófiai Szemle, 42. 1998. 1–3. 105–113.

¹¹ Shaftesbury: ÉRTEKEZÉS AZ ERÉNYRŐL ÉS AZ ÉRDEMRŐL. Ford. Aniot Judit. Magyar Helikon, 1969. 31.

¹² Uo. 32.

¹³ Uo. 36. A fordítást kiegészítettem az angolban olvasható természetes jelzővel.

olyan érzékkel bíró lényt sem, aki... ne érezne jó szenvedélyt fajtája iránt, és ne rendelkezne a részvét (Pity), szeretet (Love), jóság (Kindness) vagy a közösségi indulat (social Affection) alapjaival”.¹⁴ Itt válik világossá, hogy Shaftesbury mennyire gyökeresen más antropológiai kiindulópontot választ, mint Hobbes: számára az ember közösségi indíttatása az elsődleges, nem az (ellenséges) önérdék. Ez a feltételezésünk szerint arisztotelianus társaságfogalom aztán döntő jelentőségű lesz a felvilágosodás egésze számára. Nem véletlenül nevezi a XVIII. századi felvilágosodást Ulrich Im Hof „*Das gesellige Jahrhundertnek*”, társias századnak.¹⁵ A világ rendje, a társadalom rendje és az ember belső értékrendje hibátlan harmóniába rendeződik Shaftesburynél, s e harmóniát valamifajta érzék/érzelem közvetíti egyik szférából a másikba: az elme saját szeme és füle „[a]z indulatokban megérzi a finomat és durvát, a kellemeset és kellemetlent; és ugyanolyan valóságosan és világosan megtalálja a szépet és a rútat, a harmóniát és a disszonanciát itt, mint bármely zenei műben vagy az érzékelhető dolgok külső formájában és megjelenésében”.¹⁶

Ezen a ponton érdemes áttérnünk a már címében is alapvető SENSUS COMMUNIS¹⁷ című szöveg vége felé található nevezetes részletre. Itt Shaftesbury felrajzolja az általa ideálisnak tartott társas lény alakját, a *gentleman-virtuoso* figuráját. Ez a lény Shaftesbury társadalmi nevelési programjának végcélját testesíti meg. Shaftesbury ugyanis osztotta azt a családi örökséget, hogy a Dicsőséges Forradalom utáni társadalmi konszolidáció alapja olyan társadalmi viselkedési modell kibontakoztatása, amely a XVII. századra jellemző csoportközi ellenségeskedés helyére valamifajta ideális beszélgetés, legfeljebb a jó indulat hermeneutikája által meghatározott vita társadalmi modelljét állítja. A *gentleman-virtuoso* ebben az értelemben a XVIII. századi brit politika ideálfigurája is. Másfelől azonban Shaftesbury e modell révén arra a kihívásra is válaszolni kíván, amelyet a történelmi-földrajzi relativizmus terjedő eszméje jelentett az ő sztoikus fogantatású – külső és belső, mikro- és makrokozmosz viszonyára egyaránt érvényes – kozmikus harmóniatanával szemben. Ahogy azt Lawrence Klein monográfiaterjedelmű és -alaposágú tanulmányában kifejtette, Shaftesbury a csiszoltság (*politeness*) és udvariasság (*courtesy*) kultúrájának korabeli diskurzusát sajátította ki, gondolta tovább, amikor olyan normaként mutatta fel a választékos viselkedést és beszédmódot, mint amelyik egyszerre teszi képessé az egyént a helyes döntésre izlésbeli-esztétikai és etikai-társas kérdésekben.¹⁸ Minden értelmes lényben természetes módon ott van a potenciális érzék a helyes választásra. Ezt az érzéket azonban szerinte ki kell nevelni (erre utal a nevezetes gadameri *Bildung*-konceptió, amiből a kultúra fogalma fakad), csiszolni, érelni kell. Avélünk született és a társas viszonyaink során elsajátított így kapcsolódik össze Shaftesbury elméletében. Lássuk most, hogyan jellemzi idealizált hősét Shaftesbury! „*Divatos úriembereken*» azokat az embereket értem, akikben a természettől helyes géniusz (Genius) vagy a

¹⁴ Uo. 33.

¹⁵ Ulrich Im Hof: *DAS GESELLIGE JAHRHUNDERT. GESELLSCHAFT UND GESELLSCHAFTEN IM ZEITALTER DER AUFKLÄRUNG*. Beck, München, 1982. Magyarul is olvasható a szerző *A FELVILÁGOSODÁS EURÓPÁJA* című monográfiája (Atlantisz, 1995), melyben szintén külön alfejezetet szentel A TÁRSASÁGI MOZGALOM témájának (93–94.).

¹⁶ Shaftesbury: *ÉRTEKEZÉS*, 23. Ugyanitt olvashatjuk azt, hogy Shaftesbury szerint ez az érzék nem szorul semmifajta további igazolásra: „*aki tagadja a dolgok fennköltsege és szépsége iránti közös és természetes érzéket, azt egyszerűen képmutatónak tartja mindenki...*”

¹⁷ A *sensus communis* antik fogalmának az izlésesztétikában betöltött szerepéről lásd Gadamer máig meghatározó eszmetörténeti rekonstrukcióját. = *IGAZSÁG ÉS MÓDSZER*, I. rész, I. I. b. B. SENSUS COMMUNIS.

¹⁸ Lawrence E. Klein: *INTRODUCTION*, IN *SHAFTESBURY*, 1–23. Klein joggal utal rá, hogy e normarendszer másik kortárs, Shaftesburyvel sok tekintetben egyetértő, máskor versenyző, időnként vitázó képviselője Joseph Addison volt. Tanulmányunk második felében ezért fogjuk mi is az ő elképzeléseit is rekonstruálni.

*megfelelő oktatás (good Education) kialakította a természetes báj és az illendőség iránti érzéket (a Sense of what is naturally graceful and becoming). Egyesek pusztán természetük, mások a művészet és a gyakorlat (Art and practice) révén lesznek a hallás mesterei a zenében, a látásé a festészetben, a képzeleté a dísz és báj (Ornament and Grace) mindennapi formáiban, az ítéleté az arányok (Judgment in Proportions) minden fajtájában s az általános jó ízlésé (good Taste) a legtöbb olyan tárgyban, amelyek az éles elméjű világi emberek szórakozására vagy gyönyörűségére (Amusement and Delight) szolgálnak.*¹⁹

Ez a sűrű idézet több szempontból is figyelemre méltó. Érzékletesen kidomborítja Shaftesbury vonatkozó tanításának néhány fontos vonását, így többek között azt, hogy

- számára a természetes adottság és a nevelés általi csiszolás nem mond ellent egymásnak, legfeljebb egymás alternatívája vagy kiegészítője.

- Hogy a géniusz fogalmát a jó képességek, természetes tehetség értelmében használja, ahogy a zsenielmélet fogja.

- Hogy összeköti a széppel kapcsolatos ítéletalkotás (*judgement*) képességét (zene, festészet, dísz, arányok) az általános jó ízléssel.

- Hogy a szépet szórakozásra és gyönyörűségi szerzésre alkalmasnak találja.

Az is kiderül Shaftesbury írásából, hogy számára „a szépség különböző formái közül... a legmegnyerőbb és legmegrendítőbb mindig az, amely a valódi életből és a szenvedélyekből merít”. A művel szembesülve saját belsőnk valóságosan reagál, mert olyasmire talál, ami „egyezik saját természetével”. A külső (a történetben felmerülő érzések-érzelmekek) és a belső (az olvasó-néző együtt-érzése) rezonál egymásra, összecseng, ez adja a művek befogadásával kapcsolatos gyönyörűséget. Ráadásul itt van még az a belátás, hogy tulajdonképp a megjelenítés módjában (*manners*) is van összecsengés, egy erkölcsi elem: a költészetben a szó, a zenében a hang, a festészetben a szín, forma a szereplő belső harmóniáját, vagyis a már Arisztotelész által emlegetett megfelelő mértéket fejezi ki, vagyis az emberi lélek szépségeit.²⁰ Sőt: nem csak a művészileg megjelenített alakra igaz a külső-belső összecsengése: még a természetes női szépség is hasonlóképp működik – valami titokzatos, nem látható (ennyiben belső) szépség nyilvánul meg a külső, formai jegyekben: „még a külsődleges jegyekben is leginkább valami bensőt csodálunk”.²¹ És ezért van az, hogy nem a megmutatott, hanem az elrejtett szépség az igazán hatásos, ahogy erre a tudom-is-én-micsoda (*je-ne-sais-quoi*) francia fogalma utalt, amire itt közvetve célozhat Shaftesbury.²² Ennek pedig az a magyarázata, hogy a szép képzeletünkre hat, hisz bele kell tudnunk képzelni magunkat a rajtunk kívül levő helyzetébe („ezeknek a jellemeknek vagy minőségeknek az elképzelése kerít hatalmába”), és a képzelet számára a ki nem mondott izgalmasabb, mint az explicit tette, a nyilvánvaló.²³

A külső és a belső összecsengése másfelől épp az a közös jegy, amely összeköti a szépet, a jót és az igazat: „A dolgokban rejlő *venustum, honestum, decorum* ellenállhatatlanul utat tör magának”, illetve: „A szép, a nemes és a tetszetős különböző fajtái, ezernyi alkalommal és ezernyi tárgyban, elkerülhetetlenül megmutatkoznak.”²⁴ Ez az értékek közötti természetes

¹⁹ Shaftesbury: SENSUS COMMUNIS, 72.

²⁰ Az utóbbi idézetek forrása Shaftesbury: SENSUS COMMUNIS, 73–74.

²¹ Uo. 75.

²² A témáról lásd most már magyarul Bartha-Kovács Katalin és Szécsényi Endre (szerk.): A TUDOM-IS-ÉN-MICSODA FOGALMA. FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK. L'Harmattan, 2010. Angolul: Richard Scholar: THE JE-NE-SAIS-QUOI IN EARLY MODERN EUROPE: ENCOUNTERS WITH A CERTAIN SOMETHING. Oxford University Press, Oxford, 2005.

²³ A képzelet kérdése Addison egyik legfontosabb témája lesz.

²⁴ Mindkét idézet forrása: Shaftesbury: SENSUS COMMUNIS, 76.

összefüggés az, ami miatt a szépség erkölcsi vonatkozással telítődik Shaftesbury elméletében, és az erkölcsi érzék (*moral sense*) nem független az ízléstől. Az egyik iránti érzékenység segít a másik kérdéseiben való eligazodásban: a szépség akkor nevezhető szépnek, ha minden tekintetben arányos, vagyis jó, s a jóság ugyanígy, ha minden tekintetben megfelelő, vagyis szép.

A *gentleman-virtuoso* tehát egyszerre járatos a társaság és a művészet dolgaiban, helyesen ítéel mind a két szférában – s mindig épp a képzelete segítségével teszi ezt, mely a másik irányába mozdítja saját belső érzéseit. A filozófia, vagyis az antik értelemben vett bölcsesség szeretete Shaftesburynél maga sem sokkal több, mint egyfajta jólneveltség, az élet dolgaiban való eligazodás képessége, a bennünk meglévő természetes érzék kifinomultabbá tétele, ítélőképességünk csiszoltsága: „*Filozofálni, igaz jelentése szerint, annyit tesz, mint a jólneveltséget egy lépéssel magasabb szintre emelni. Mert a nevelés tökéletessége, ha megtanuljuk, mi az illendő társaságban vagy szép a művészetekben; és a filozófia összefoglalva annyit tesz: megtanulni, mi az igazságos a társadalomban, szép a természetben, és mi a világ rendje.*”²⁵ Ebben a nevelésszéményben szegődik Shaftesbury programja mellé Addison.

Addison

Úgy is fogalmazhatunk persze, hogy Joseph Addison majdnem egyazon időben lép be az ízlésetztétikai diskurzusba, mint Shaftesbury. Ő is a whig párthoz kapcsolódik, egy időben maga is részt vesz a politikában, de ugyanolyan beteges természet lévén, mint a harmadik gróf, maga is hamar kipereg onnét. Nyilvánvaló jele nincs annak, hogy tudnának egymás tevékenységéről. Ezért érdekes a párhuzamosság programjaik között, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Addison másfajta társadalmi gyökerekkel rendelkezik, mint Shaftesbury, s természetesen nagy sikerű lapjaival is mások a közvetlen céljai, mint Shaftesburynak a maga irodalmias esszéivel, platonizáló dialógusaival. A köztük lévő különbséget talán azzal a kijelentéssel érzékeltethetjük, hogy míg Shaftesbury lélekben még a XVII. századhoz tartozik, Addison már a XVIII. század gyermeke. Legfőbb törekvése egy olyan társadalmi-politikai nyilvánosság megteremtése, amelynek a segítségével civilizációs-polgári felvilágosító programját megvalósíthatta.

Ha szemügyre vesszük azokat az esszéket, melyeket az általa és Steele által indított *Spectator* hasábjain jelentetett meg 1712 június-júliusában, mégpedig rögtön az első szövegrészben Graciánhoz kapcsolódva, akkor azt mondhatjuk, hogy esztétikai érdekű írásai is ennek a nyilvánosságteremtő törekvésnek az eszközei.²⁶ Az elegáns esszék íróját nem önmagában, önmagáért érdekli a képzelet működése, hanem ama szerepe miatt, amelyet az „*érett társasági ember*” „*kifinomult ízlésében*” játszik.²⁷ A kérdéskörrel írt első dolgozatában, mely *AZ ÍZLÉSRŐL* címet viseli, tulajdonképp a kritikus képességei izgatják. Vagyis az érdekli, hogyan tesz szert a lélek arra a képességre, „*amely gyönyörrel ismeri föl valamely szerző műveinek szépségét, gyengeségeit pedig elégedetlenséggel veszi tudomásul*”. Ez a képesség természetesen maga az ízlés.²⁸ Osztja Shaftesbury álláspontját abban a kérdésben, hogy az ízlés képességének „*bizonyos mértékig velünk kell születnie*”, ám kiáll amellett, hogy „*mégis számos módon művelhetjük és fejleszthetjük (Cultivating and Improving*

²⁵ Shaftesbury: MISCELLANEOUS REFLECTIONS. = Shaftesbury: CHARACTERISTICS, III. 99.

²⁶ Joseph Addison: A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI. A *Spectator* esszéit fordította Gárdos Bálint. *Jelenkor*, 2007/11. 1184–1209.

²⁷ *Spectator*, 409. szám. (1712. június 19.) (AZ ÍZLÉSRŐL.)

²⁸ Uo.

it)”.²⁹ Ám nála nem egyfajta belső érzékként határozódik meg az ízlés, hanem a képzelet révén, ami viszont inkább a – tényleges fizikai vagy a visszaidézett – látáshoz kapcsolódik, s összekötő láncszemként működik az érzék és az értelem között: „A képzelőerő gyönyörei, ha teljes egészükben tekintjük őket, nem olyan bárdolatlanok, mint az értekek gyönyörei, s nem is olyan kifinomultak, mint az érteleméi.”³⁰ Ám e gyönyöröknek hasonló a viszonya cselekvéseinkhez, beszéd- és viselkedésmódunkhoz, mint Shaftesburynél a kifinomult társias ízlésnek: „képesek eloszlatni a bánatot és a melankóliát, minthogy kellemes és élvezetes mozgásba hozzák az életszemléket”.³¹ Vagyis, ahogy a grófnál, a *Spectator* írójánál is gyakorlati filozófiáról van szó: az ízlés vagy a gyönyört okozó képzeletműködés nem elvontan, ha tetszik, tudományos szempontból érdeklí Addisont, hanem azért, mert kíváncsi rá, milyen szerepet játszik cselekedeteink motiválásában, döntéseink meghozatalában. Vagyis végső soron nála is erkölcsi érdekű a problémafelvetés, abban a legtágabb értelemben, ahogy viselkedésünk, szokásaink is erkölcsi választások, s mint ilyenek, társas viszonyainkban gyökereznek.

Közismert, hogy Addison számára háromféle forrása lehet a képzelőerő gyönyöreinek: ezek ugyanis „kivétel nélkül a nagy, a szokatlan és a szép dolgok szemléletéből fakadnak”.³² Addison tehát már megkülönbözteti egymástól a fenséges és a szép kategóriáját, mint esztétikai minőséget, de nem állítja még úgy szembe őket, mint majd Burke fogja. A fenségest valószínűleg a Boileau-féle fordítás által népszerűsített antik retorikai forrásból³³ emeli át Addison is, de ahogy a fenséges esetében is természeti képek szolgálnak például (nyílt síkság, hatalmas hegyek, kiterjedt vízfelület), úgy a szép esetében is leginkább a később természeti szépnak titulált jelenségek szolgáltak példakkal, mondjuk a madár tollának festői színezése vagy a napfelkelte, de főleg saját fajtánk szép egyedei. Ebben az esetben a legfontosabb látványelem a szín, de a formák arányára is utal, mint ami felkeltheti képzeletünkben a gyönyör érzését. A következő levélben aztán választ ad arra is, miért a természeti szép érdeklődésének elsődleges tárgya: mert szerinte a képzelet efféle gyönyöreit a természetet alkotó Teremtő biztosítja számunkra, hogy teremtett emberi mivoltunkat minél teljesebben tudjuk megélni. Az antik kozmosz Shaftesbury-féle modellje itt a keresztény vallás istenének teremtett világává válik, de az összefüggés a nagy egész és a rész tökéletessége között hasonló. Addison számára a természet sokkal erősebb, mint a művészet, ami esztétikai gyönyörkeltő hatását illeti, mert „van valami merészebb és mesteribb a természet durva és gondatlan ecetvonásaiban, mint a művészi finommunkában és dekorálásban”.³⁴ Ez az érvelés már mintha megint Burke-öt előlegezné meg, akinél a fenséges a nagy és erős, a szép a kicsi és csinos kategóriájaként jelenik meg: „a természet általában nagyszerűbb és magasztosabb, mint a művészi csecsebecsék”.³⁵

²⁹ Uo.

³⁰ I. f. 411. szám. (1712. június 21.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, I.)

³¹ Uo.

³² I. f. 412. szám. (1712. június 23.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, II.)

³³ Boileau: ÉRTEKEZÉS A FÖLSÉGESSRŐL LONGINUS SZERINT (1674). Részletek. (XI–XII.) Ford. Rónay György. = A KLASSZICIZMUS. Vál. és ford. Rónay György. Gondolat, 1963, 1989. 153–154.

³⁴ „az utóbbiakat sokkal erőteljesebbeknek fogjuk találni az előbbieknél”. *Spectator*, 414. szám. (1712. június 25.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, IV.)

³⁵ Uo. Burke egy vonatkozó megjegyzése: „A nagy és óriási, miközben kiválóan összeegyeztethető a fenségessel, ellentétes a széppel.” Edmund Burke: FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁS A FENSÉGESSRŐL ÉS A SZÉPRŐL VALÓ IDEÁINK EREDETÉT ILLETŐEN. Ford. Fogarasi György. Magvető, 2008. 190.

Másfelől azonban a természet is műalkotás, Isten műve, s ezért – mint majd Kantnál – Addisonnál is a természet azáltal fejthet ki esztétikai hatást, hogy hasonlít a műalkotásra: a véletlen műveként előállt, mégis terv hatását keltő természeti részlet mint mű végső soron Istenre mint a természet legfőbb alkotójára utal.

A művészeti ágak közül az építészetet emeli ki Addison, mert a nagyság hatását ennek alkotásai tudják szerintem leginkább kiváltani, különösképp a régiek művei, mint a világ hét csodájaként számon tartott épületek, az egyiptomi piramisok vagy a kínai nagy fal.

Az építészet után kerül szóba Addisonnál az irodalom, melynek hatása már csak másodlagos gyönyör lehet, vagyis arra az esetre hasonlít, amikor a gyönyört nem a szem előtt lévő tárgy váltja ki, hanem egy, csupán a képzelet által felidézett kép vagy hang.

Csakúgy, mint majd Burke-nél, Addison szerint is igen nagy hatással lehetnek a szavak képzeletünkre: „*a leírások gyakran élénkebb ideákat idéznek föl, mint maguknak a dolgoknak a látványa*”.³⁶ Ám ahhoz, hogy ez a hatás érvényesüljön, élénk és az ízlés által kiélesített képzelőerőre van szükség, különben az olvasó nem fog tudni megfelelőképp reagálni az adott nyelvi megoldásra. De ugyanígy szüksége van az alkotónak is a képzelőerőre, vagyis a veleszületett, de már kifinomult, a gyakorlat révén csiszolt ízlésre: „*A költőnek éppoly fáradságos munkával kell fejlesztenie a képzelőerejét, mint a filozófusnak az értelmét*”.³⁷ Először a természetet kell megtanulnia élvezni, aztán az udvari életet, majd a művészet (a festészet, a szobrászat és az építészet) alkotásait. Addison három költőt is választ, s elosztja köztük a képzelőerő gyönyöreinek háromféle forrását: szerinte „*Homérosz fenséges ideákkal gyönyörködteti olvasóit*”, Vergilius a „*kellemes látványt*” és a természetes szépséget sorakoztatja fel, míg Ovidius a különösség révén hat a fantáziára.³⁸ Ám a modernek közül is van kedvence, mégpedig ugyanaz, aki majd Burke példája is lesz: Milton. Ám hogy Addison még Boileau-tól sem tud teljesen elszakadni, arra jó példa, hogy amikor arról ír, hogy a képzelőerő a műalkotások révén a szenvedélyekre hat, két fő szenvedélyt emel ki. A számára kulcsfontosságú indulatok épp az arisztotelészi katarziszelméletnek a franciák által is kiemelt fogalmai: „*a rettegés és a részvétel (Terror and Pity)*”.³⁹ Ám Addison maga is érzi, hogy a képzelőerő gyönyöreire és a rettegés és a részvétel távol állnak egymástól, így felteszi azt a kérdést, ami majd Hume egyik esszéjében⁴⁰ is vissza fog térni: „*hogy lehetséges az, hogy örömmel leljük a leírás által kiváltott rettegésben*”? Válasza pedig – „*mikor ilyen rémisztő dolgokat látunk, nem kis örömmel tölt el bennünket annak a tudata, hogy ezek ránk nézve nem jelentenek veszélyt*”⁴¹ – abba az irányba mutat, amely az esztétikai ítélet érdekmentességét, tehát saját élethelyzetünktől való függetlenségét hangsúlyozza. Ez a téma vezet majd el a kanti érdeknélküliséghez s így az esztétikai diskurzus önállósulásához. Másfelől kapcsolatba hozható az *impartial spectator* (elfogulatlan szemlélő) fogalmával, mely a skót felvilágosodásban, jelesül például Adam Smithnél lesz az együtt-érzéseként értett szimpátia működésével kapcsolatos

³⁶ *Spectator*, 416. szám. (1712. június 27.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, VI.)

³⁷ I. f. 417. szám. (1712. június 28.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, VII.)

³⁸ Uo.

³⁹ I. f. 418. szám. (1712. június 30.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, VIII.)

⁴⁰ David Hume: A TRAGÉDIÁRÓL. = DAVID HUME ÖSSZES ESSZÉI, I. Ford. Takács Péter. Atlantisz, 1992. 213–221.

⁴¹ *Spectator*, 418. szám. (1712. június 30.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, VIII.)

terminus technicus, arra utalva, hogy helyes erkölcsi ítéletet akkor tudunk hozni egy ügyben, ha magunk az elfogulatlan néző tekintetével szemléljük az ügyet.⁴²

E tekintetben beszédes tény, hogy Addisonék folyóiratának címe és hőse is a városi *Spectator*.⁴³

A rettenet témája vezeti el Addison gondolatmenetét a kísértettörténetek és más ijesztő irodalmi műfajok felé. Ezekben szerinte a „kellemes iszony (*pleasing kind of Horror*)” fejt ki hatását, ami azért érdekes, mert e gondolatmenet révén megággyaz egy olyan horroresztétikának, amely a XVIII. század második felében igencsak divatosá fog válni – angol nyelvterületen nem függetlenül a fenséges burke-i analízisétől sem: Young NIGHT THOUGHTS-ától a Walpole-féle *gothic novel* műfaján át Mary Shelley FRANKENSTEIN-jéig. A félelmetes szenvedélyek művészi feldolgozása és a befogadók érzelmvilágának provokálása a klasszicista szenvedélyelméletek és a romantika irracionáliskultusza között képez hidat, amihez az angol hagyományból Addison szerint a spleen és melankólia kultusza adja a háttérret. De a félelmetes előretörése nem speciálisan brit irodalmi jelenség, hiszen a XVIII. század második felében az észkultusz szembeötlő visszacsapásaival, az irracionális kultuszának különféle esztétikai programjaival találkozunk más országokban és más művészeti ágakban is – például Casanova vagy Sade márki írásaiban, Fuseli vagy Blake festészetében, a Sturm und Drang mozgalomban vagy a rémdrámák műfajában, melyek egészen az angol reneszánsz drámáig mutatnak vissza.⁴⁴ Addison maga is utal ebben az összefüggésben Shakespeare-re, akinek „kísértetei, titndérei, boszorkányai és hasonló fantáziaszüleményei olyan vadsággal s egyben olyan jelentőségteljesen beszélnek, hogy képtelenek vagyunk nem a természetből vett figuráknak látni őket”.⁴⁵ Shakespeare piedesztálra emelése több szempontból is fontos fejlemény. Egyrészt a klasszicista francia színház meghaladásának igénye jelenik meg benne, ami majd egészen Lessing nevezetes drámaelméletéig vezet. Másrészt az utánzás kérdésének újfajta értelmezését jelenti. Hiszen Addison szerint a stratfordi mester nem az antik elődök tökéletes mintáit követi, hanem magát a természetet – mint látni fogjuk, ez lesz az érvelés fő irányvonala a XVIII. századi imitációelméletekben, talán legegységertelműbben Diderot-nál lesz ez látható. Harmadrészt pedig azért érdekes a dolog, mert a zsenielmélet előkészítésének is tekinthetjük, ami szintén a XVIII. század folyamán válik fontossá, és Kantnál döntő

⁴² Lásd például: „Ámde csodáljuk a megtorlásnak azon nemes és nagylelkű vágyát, mely a legnagyobb sérelmek üldözésében sem azon diűh által kormányoztatja magát, mit ezek felszítani képesek a szenvedő fél keblében, hanem azon felháborodás által, mit ezek természetes módon keltenek a pártatlan szemlélőben (*impartial spectator*); mely nem tűri meg, hogy akár egy szó vagy mozdulat túlszökjön azon a határon, mit e méltányosabb érzület diktálna.” ADAM SMITH: AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK ELMÉLETE. Ford. Fehér Ferenc. = BRIT MORALISTÁK A XVIII. SZÁZADBAN. Vál. Márkus György. Gondolat, 1977. 423–553., 447. Az angol kiadás szerkesztői előszava utal rá, hogy Smithre hathatott Addison, aki a *Spectator* első kötetének dedikációjában is említi az *impartial spectator* kifejezését. Introduction. = ADAM SMITH: THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS. Ed. D. D. Raphael and A. L. Macfie. Liberty Classics, Indianapolis, 1976, 1982. 1–52. 15. no. 11.

⁴³ A városi szemlélő mint magányos hős már Descartes-nál előkerül, aki azt írja Hollandiáról, hogy „részem volt a legnépesebb nagyvárosok minden kényelmében, s mégis olyan magányosan és olyan visszavonultan éltem, mint a legtávolabbi sivatagban” (ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL, III. rész), a XVIII. század után pedig még egyszer visszatér az esztétikai gondolkodás történetében, mégpedig Baudelaire és Poe korában, a *flâneur* alakjában.

⁴⁴ Nem véletlen, hogy a korszak egyik meghatározó esztétikatörténésze, Alfred Baeumler épp az irracionális eluralkodása szempontjából meséli el a XVIII. századi esztétikai gondolkodás történetét. Alfred Baeumler: AZ IRRACIONALITÁS PROBLÉMÁJA A XVIII. SZÁZADI ESZTÉTIKÁBAN ÉS LOGIKÁBAN AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁIG. Ford. V. Horváth Károly. Enciklopédia Kiadó, 2002.

⁴⁵ *Spectator*, 419. szám. (1712. július 1.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, IX.)

jelentőségre tesz szert. Azáltal, hogy Addison a képzeletet választotta kulcsfogalomnak, eleve ráirányította a figyelmet a művészi alkotómunka kreatív vonatkozására. Éppen ezt emeli ki Shakespeare kapcsán az esszéjében: „Kivételesen tökéletes fantáziájának nemes különcsége a legnagyobb mértékben alkalmassá tette őt arra, hogy megérintse olvasója képzeletének e gyenge és babonás részét, és megadta neki azt a képességet, hogy ott alkosson nagyot, ahol semmi másra nem támaszkodhatott, mint a saját géniuszának (Genius) erejére.”⁴⁶ Vagyis megágyaz egy olyan alkotói esztétikának, mely csakugyan elszakad a mesterként felfogott alkotó klasszicista ideáljától, s talán nem túlzás azt állítani, hogy a romantikus, semmiből teremtő géniusz felé mutat.

Tanulmány végül az, ahogy a *Spectator* írásaiban Addison a történetíró és a természettudóst (vagyis az új filozófia paradigmájában alkotó kutatót) jellemzi. A történetíró szépirodalmi eszközeinek hangsúlyozása Addisont inkább a régiekhez köti, hisz ebben a tekintetben a humanista történetírói hagyományhoz s nem a történettudománynak majd a XIX. században kialakuló professzionális változatához áll közelebb. Ám a modernnekhez kötődik, amikor az új tudományt népszerűsíti, s a természetleírás eme beszédmódjának képzeletünkre ható erejét elemzi.⁴⁷ S persze saját írására is reflektál, amikor azt állítja, hogy a képzelőerő gyönyöreit más írásmódok is fel tudják kelteni, akár „az erkölcsfilozófia, a műkritika vagy más absztrakt témák csiszolt mesterei is”.⁴⁸ Nyilvánvaló, hogy amikor az értekező próza szépirodalmi-stilisztikai eszközeit veszi sorra, tulajdonképp a mai értelemben vett – egyszerre személyes indíttatású és érvelő, a képzeletre és az értelemre egyaránt hatni igyekvő – esszé műfajának korlátait próbálgatja, csakúgy, mint Shaftesbury.

Ám Addison, megint Shaftesburyhez hasonlóan, nem elégszik meg az irodalmi babérokkal. Számára az írás tett is, „közírói” feladata egy jól meghatározható politikai program része. Halifax grófja nem véletlenül emelte ki a tehetséges oxfordi diákot, küldte külföldi tanulmányútra. Jóllehet a francia udvar és kultúrája lenyűgözte Addisont, nem vált kritikátlan csodálójává a francia klasszika gondolkodásmódjának. Bár Shaftesburyhez hasonlóan apolitikus alkat volt, feladatát mégis saját társadalma valamifajta „nevelésében” találta meg. Még pontosabban, annak a reformálásában érdekelt, amit a kor *manners*nek nevez: célja tömören az erkölcsnemesítés, ezt jelenti ugyanis körülbelül a „*reformation of manners*”⁴⁹ kifejezés. A *mannerst* szokás fordítani modernnek, de talán meggyőzőbb magyarítása az, hogy erkölcsi szokások. Merthogy etimológiailag kapcsolatba hozható a francia *moeurs* kifejezéssel, az meg a latin *moresszal*.⁵⁰ És ez világgossá teszi, hogy nem pusztán egyéni viselkedés- és ízlésfejlesztés a cél, hanem a közös szokások csiszolása. E tekintetben persze a program beleillik a Habermas által kidolgozott témába: a nyilvánosság fórumai részben épp azért alakulnak ki, hogy egy közös nyelvet vagy inkább beszédmódot biztosítsanak az eltérő érdekek és értékek artikulálására. Erre azért van szükség, mert a kor meggyőződése szerint az előző évszázad

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ I. f. 420. szám. (1712. július 2.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, X.)

⁴⁸ I. f. 421. szám. (1712. július 3.) (A KÉPZELŐERŐ GYÖNYÖREI, XI.)

⁴⁹ Phillipson: HUME. 1989. 24. Idézi Szécsényi Endre: TÁRSIASSÁG..., 88.

⁵⁰ A kérdésről lásd Victor Gourevitch szófejtését. = THE DISCOURSES AND OTHER EARLY POLITICAL WRITINGS OF ROUSSEAU. Ed. Victor Gourevitch. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. xlv. Rousseau a Dijoni Akadémia felhívásában szereplő *moeurs*-t úgy érti, hogy abba beletartoznak „erkölcsi ízlések, beállítódások, ítéletek, viselkedés, egy közösség életmódjának jellegzetességei”. Gourevitch szerint a német *Sitten* például Kantnál ugyanezt a fogalmat jelöli. THE DISCOURSES, xlvii.

politikai hegyomlásait a túlzottan élesen egymással szembeforduló szenvedélyek okozták. A cél a társadalom felszakadt sebeinek gyógyítása, az egymás elleni indulatok mérséklése, egy újfajta közmegegyezés felé való elindulás. Habermas olvasatában ennek a fejleménynek a kovácsai a Grub Streeten ügyködő, lenézett sajtómunkások, akik „*azt a fajta közvéleményt alakítják és képviselik, amely ésszerűbb és mérsékeltőbb, tehát közelebb áll a common sense-hez, mint a pártpolitikuskok és -hívek szükségképp elfogult álláspontja*”,⁵¹ hiszen „*vissza kellett szorítani a pártos viszálykodást és a fanatikus buzgalmat, elősegíteni az erkölcsi szokások reformját (reformation of manners) és megővni az alkotmányt*”.⁵² Ennek a törekvésnek volt Steele és Addison előtt már előfutára Daniel Defoe és az általa indított *Review* című lap, mely 1704–1713 között jelent meg. Defoe, csakúgy, mint Shaftesbury (vagy korábban Locke) maga is a *common sense*-re épít, de ez a hétköznapi ember jó kedélyű pragmatizmusa és haszonelvű logikája nála, nem a kifinomult úriembereké, mint Shaftesbury programjában. S egy harmadik utat képvisel Steele és Addison, akik lapjaikkal azt kívánják (elsősorban retorikusan, másodsorban pragmatikusan) igazolni, hogy a fanatizmus legjobb ellenszere a kifinomult és csiszolt észjárás. Defoe még úgymond az illendőség (*propriety*) és a közös(ségi) érzék (*sensus communis*) cicerói alapokon nyugvó programját valósítja meg, Addisonék már a csiszoltság kora modern beszédmódján ügyködnek. Ennek, mint láttuk, középpontjában az ízlés, mégpedig a csiszolt, tehát kiképzett ízlés áll, s annak fantáziadús használata, mely továbbra is magában egyesíti az esztétikai, az erkölcsi és a politikai vonatkozásokat, mi több, hozzákapcsolja mindezt a természetes teológia beszédmódjához is.⁵³

Hogy ezt a távlatos programot milyen tudatosan végezte Addison, arra jó példa a *Spectator* egyik nevezetes korábbi száma, a 10. szám. Ez az 1711 márciusában megjelent kiadvány először elbüszkélkedik azzal, milyen sok olvasót emelt fel a *Spectator* sajtá magához – háromezer eladott példányról beszél, s példányonként húsz olvasót kalkulál. Hatvanezer olvasó egy félmillió fővárosban nem rossz arány, csakugyan, még ha az adat tán egy kicsit kozmetikázott is. Addison a horatiusi elvet alkalmazva tanítani és szórakoztatni is akar, ezért aztán két kulcsfogalma a szellemesség (*Wit*) és az erkölcsös-ség (*Morality*).⁵⁴ Az áttekintésből azt is megtudhatjuk, hogy a *Spectator* célja, hogy kiemelhesse olvasóit abból a bűnös állapotból, amelybe koruk zuhant. Mivel a bűnre a protestáns etika szerint a henyélés vezet, a szellem folyamatos művelésére van szükség, s épp ezt biztosítja olvasói számára a lap.⁵⁵ Márpedig a szellem művelése olyan közfelfogás, amit Addison – meglehetősen bátorságról téve tanúbizonyságot – Szókratész tevékenységéhez hasonlít, aki szerinte ilyesmit tett az athéni agorán. „*Azt szokták mondani, hogy Szókratész lehozta a filozófiát a mennyekből, hogy az emberek között találjon otthonra; én pedig azt szeretném, ha azt mondanák rólam, hogy én hoztam ki a filozófiát a dolgozószobákból*

⁵¹ Szécsényi Endre: TÁRSIASSÁG ÉS TEKINTÉLY. ESZTÉTIKAI POLITIKA A 18. SZÁZADI ANGLIÁBAN. Osiris, 2002. 88. Phillipson az alábbi lábjegyzetben megadott szöveghelye alapján.

⁵² Nicholas Phillipson: HUME. London, Weidenfeld és Nicolson, 1989. 24.

⁵³ Szécsényi: TÁRSIASSÁG, 88–91. Nicholas Phillipson alábbi cikke alapján: Nicholas Phillipson: PROPRIETY, PROPERTY AND PRUDENCE: DAVID HUME AND THE DEFENCE OF THE REVOLUTION. = N. Phillipson–Q. Skinner (szerk.): POLITICAL DISCOURSE IN EARLY MODERN BRITAIN. Cambridge, CUP, 1993. 302–320., 308.

⁵⁴ „*I shall endeavour to enliven Morality with Wit, and to temper Wit with Morality.*” *Spectator*, 10. szám. (1711. március 12.) Az alábbi internetes szövegkiadás alapján: Joseph Addison: THE SPECTATOR IN THREE VOLUMES: VOLUME I, A New Edition, Reproducing the Original Text Both as First Issued and as Corrected by its Authors with Introduction, Notes, and Index edited by Henry Morley, 1891 <http://www.gutenberg.org/files/12030/12030-h/12030-h/SV1/Spectator1.html#section10>.

⁵⁵ Ami szükséges, az a folyamatos és kitartó kultúra (*a constant and assiduous culture*).

és a könyvtárakból, az egyetemekről és a kollégiumokból, hogy otthonra találjon a klubokban és a társaságokban, a teázóasztaloknál és a kávéházakban.”⁵⁶

Nos, ez a megjegyzés nagyon találóan írja le nemcsak a *Spectator* programját, hanem az európai felvilágosodás legtisztább modelljét: ahogy a – ma így mondanánk – hangadó értelmiség hívására kialakul egy, a kultúra iránt érdeklődő réteg, ha tetszik, hálózat, amely közös minták alapján, de önálló kezdeményezőkésszéssel kezd tevékenykedni a köz javára, mégpedig a szépirodalmat és a filozófiát elegyítve, s téve elérhetővé a széles nyilvánosság számára. Ezt a példaadást bizonyítja Dr. Johnson híres esszéje a század másik feléből, amelyben Addison kapcsán így jellemzi az általa indított folyóiratokat: „*A Tatler és a Spectator előtt, a színházi szerzőket leszámítva, Angliában még senki nem lépett föl a mindennapi élet tanítójaként. [...] hiányzott azonban egy arbiter elegantiarum – az illem bírója –, aki szemmel tartja a mindennapi érintkezés ösvényét. [...] Semmi sem alkalmasabb erre a célra, mint rövid írások gyakori megjelentetése, amelyeket nem azért olvasunk, hogy tanuljunk belőlük, hanem pusztá felüldülés gyanánt.*”⁵⁷ A dolog lényege: nem professzionális filozofálás, a gyönyörködtetés kedvéért, a lehető legszélesebb városi rétegnek, nem függetlenül az erkölcsi (sőt teológiai is megfogalmazható) céloktól. Célcsoportjait is megnevezte Addison programadó esszéje: minden jól szabályozott (*well-regulated*) család, a tennivaló nélküli elfogulatlan szemlélők (*Spectators*), a társadalom pletykafészeki és híravadászai, valamint egyáltalán nem utolsósorban: a hölgyolvasók (*the female World*). Tudjuk, hogy a társasági lapokat leginkább nők olvasták.⁵⁸ Közülük is persze azokra vadászik a *Spectator*, akik hajlandók a szellem magasabb szféráiba is emelkedni, vagyis a szellem szépségeivel (*Beauties of the Mind*) egészítik ki ruházatuk díszzeit, ezáltal keltve félelmet, tiszteletet és szerelmet hódolóikban, férfi csodálóikban. A korabeli kultúra eme feminin irányultságát magyarázza kora modern forrása: a Castiglione programadó könyve⁵⁹ alapján rekonstruálható reneszánsz udvari kultúrának a nőies jelleg eleve adottsága, s most csak megerősíti ezt a tendenciát a társas érzelmek piedesztálra emelését jelentő szentimentalizmus (német területen *Empfindsamkeit*), mint irodalmi-szellemi mozgalom s a szív pascali filozófiája. Az érzelmek túlsúlya ugyanis még a teológiai diskurzust is utoléri a pietizmusban. Ám ha belegondolunk, az udvari kultúrát felváltó szélesebb értelemben vett városi kultúra – aminek talán legszembetűnőbb példája, ahogy Versailles átadja a központi szerepet a kulturális életben Párizsnak – számára nyilván nem lehet valamifajta magasröptű racionalista-karteziánus szakfilozófia a közös nyelv – ellenkezőleg a mindenki által osztott érzelmeken kell alapuljon. Nemcsak a kereskedelmi siker követelte ezt – bár ne becsljük le a művészeti-bölcséleti alkotások (így a társasági esszék) áru jellegének felerősödését a korban. De azokra a társas helyszínekre is gondoljunk, ahol az Addison által felvetett témákról a nyilvános diskurzus folyt: kávéházakra, klubokra, szalonokra, olvasókörökre, irodalmi és filozófiai társasá-

⁵⁶ Gárdos Bálint fordítása. = Uő: A FORDÍTÓ ELŐSZAVA ADDISON ESSZÉCIKLUSÁHOZ. *Jelenkor*, 2007/11. 1180–1183. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1359>. Valami hasonló célt fogalmaz meg Hume is egyik esszéjében: „amolyan ügyvivőnek vagy követnek tekintem magam, akit a tudományos világ küldött ki a társasági életbe, és azt tartom állandó kötelességemnek, hogy előmozdítsam a jó viszonyt e két birodalom között”. David Hume: AZ ESSZÉÍRÁSRÓL. = Uő: DAVID HUME ÖSSZES ESSZÉI, II. Ford. Takács Péter. Atlantisz, 1994. 291–295., 292.

⁵⁷ Samuel Johnson: LIVES OF THE MOST EMINENT ENGLISH POETS WITH CRITICAL OBSERVATIONS ON THEIR WORKS. Derby & Jackson, New York, 1857. 1. kötet, 545. Idézi Gárdos Bálint: i. m.

⁵⁸ Brewer alapján Szécsényi megkülönböztetné a magas- és a populáris kultúrához tartozó termékeket. Egy ilyen megkülönböztetést azonban a korban elég nehéz lett volna megtenni. A kérdés felbukkasáról lásd a főszöveg végét.

⁵⁹ Baldassare Castiglione: AZ UDVARI EMBER. Ford. Vigh Éva. Mundus Kiadó, 2008.

gokra. Mindez egy urbánus közeg részeként értelmezhető, ahol a csiszoltság beszédmód, viselkedés, divat és életmód kérdése is. Háttérbe szorulnak a filozófiai-metafizikai alapok, és fontosabbá válnak a stíluskérdések, az ízlés finomságai, a manírok, az érzékenység. Ezzel pedig ugyanez a kulturális program bizonyos értelemben saját felszámolását is előkészíti, a magaskultúra és a tömegkultúra hamarosan bekövetkező skizmája révén. A XVIII. század e történet (az ízlésetztétika) utolsó boldog békekorszaka.

Szalai Júlia és Szalai Anna

SZALAI SÁNDOR SZABÁLYTALAN „ÖNÉLETRAJZ”-A ELÉ

Mikor a Gábor László gondos munkájával katalogizált kéziratdobozok lekerültek a polcra, hogy köztük Édesapánk születésének századik évfordulójára a sorsát jellemző, egyszersmind a személyiségét megjelenítő írást keressünk, két elrongyolódott papírdosszié közül egyszer csak kicsúszott az addig valahogy rejtőzve megbúvó, számunkra is a sokkoló meglepetés erejével ható, 1956. nyári keltezésű ÖNÉLETRAJZ. Rögvest tudtuk: ez a másolópapírra gépelt 11 oldalnyi dokumentum az, ami önmagáért beszélően valami lényegit mond el Apánk életéről és szemléletmódjáról, és ami érzékeltet valamit azokból az iszonyú szenvedésekből is, amelyeknek fizikai, szellemi és lelki következményeit egész életén át magával hordozta, de amelyekről közvetlen formában se nekünk, a gyerekeinek, se a tágabb családnak vagy a baráti körnek nemigen beszélt. A bori munkaszolgálatról és a Rákosi börtönében töltött hat évről néhány narratív „dobozkát” használt, inkább fanyarul humorosakat, semmint megrázóakat. Híres története volt például az a nyári nap, amikor a kis résre nyitott rácsos börtönablakon százával zúdult be a sáskahad, és megfelelő eszközök és „csapdosási hozzáértés” híján a kellemetlen látogatókat ahogy sem bírták kiűzni vagy agyoncsapni a tudós cellatársak, ő és Horváth Zoltán. De ha az ember a karjába sütött, ellipszis alakú bélyegről kérdezett, gyorsan másra terelte a szót. A börtönben szerzett heresorvadásáról pedig – aminek következményei nyilván nem múltak el kiszabadulása után sem – ebből az önéletírásból értesülünk először. A sok elszenvedett rémség tabu volt – tabu, amit töretlen dinamizmusa, a megkésettől is hajtott alkotási vágya, a sikeres külvilági beilleszkedéshez elengedhetetlennek ítélt optimizmusa és olykor a végletekig vitt jövőre orientáltsága nem engedett még a család nyilvánossága elé sem.

Az itt közölt ÖNÉLETRAJZ kísérőlevél és magyarázó jegyzetek nélkül pihent az egyéb írások – személyes dokumentumok, levélmásolatok, hivatalos feljegyzésekről készült másodpéldányok és néhány cikk elővázlata – között. Így akár rendeltetéséről, akár pontos címzettjéről csak feltételezéseink lehetnek. De a megfejtéshez adódnak azért fogódzók: egyrészt maga a szöveg, másrészt az '56 nyarán újraszerveződő, de igazában csak az utolsó utáni percben, 1956. november 2-án újjáalakult Szociáldemokrata Párt történetéről fennmaradt néhány korabeli dokumentum.

Az utóbbiakból kiderül, hogy 1956 nyarán a jobb- és baloldali szociáldemokraták újradefiniálták viszonyukat egymáshoz és a Kommunista Párthoz. Az 1948-as pártszakadást a szociáldemokrata mozgalmat tönkretévő és annak csaknem teljes felmorzsolódásához vezető fejleménynek látták: hiszen az MKP-val való egyesülést annak idején támogató baloldaliak és az azt ellenző jobboldaliak 1949–50-ben egyaránt a börtönben végezték, a vezetőitől megfosztott szociáldemokrata munkásságot pedig megbénította az ezer rafinériával működő „proletárdiktatúra”. 1956-ban már senki számára sem volt tehát kérdéses, hogy az újjáalakuló SZDP csak belső egységét újratereztve és a Kommunista Párttól való különállását világosan érvényre juttatva léphet színre. Ahogy a régi-új párt politikai helymeghatározásában, úgy annak elsődleges történelmi feladatában is nézetazonosság uralkodott. 1956 nyarán a mozgalom teljes vezetése úgy látta: az SZDP lehet az egyedül hivatott, hiteles politikai erő, amely a maga teljességében felgöngyölítheti a Rákosi-diktatúra és mindenekelőtt a kínzások, meghurcolások, sőt gyilkosságok tömegét eszközöző ÁVH ténykedéseinek történetét, majd a bűnösökre törvényes keretek között lefolytatott bírósági tárgyalások útján kellő büntetést eszközölhet ki – bárki is kövesse Rákosit és Gerőt a hatalmi csúcson. De az újjáalakuló SZDP vezetői – Kéthly Anna, Révész András és mások – azt is jól látták, hogy ’56 nyarának, őszének felforrósodott levegőjében minden előkerült adat olaj lehet a tűzre, és könnyen népi önbíráskodásnak, elszabadult lincseléseknek adhat tápot. Óvatos munkára és hiteles beszámolók összegyűjtésére volt tehát szükség, amit elsődlegesen a Rákosi-börtönt megjárt egykori szociáldemokrata vezetőktől lehetett várni. Minden valószínűség szerint az itt közölt ÖNÉLETRAJZ – részben legalább – az egymást újra megtaláló egykori szociáldemokraták informális beszélgetéseinek, latolgtatásainak terméke: a baráti és családi szálakkal is átszőtt politikai „beszélgető kör” tagjai megállapodhattak abban, hogy valamennyien leírják és dokumentálják a velük történeteket.¹ Erre látszik utalni, hogy az ÖNÉLETRAJZ afféle „orientáló” megjegyzéseket is tartalmaz: szerzője egyes kérdésekben egykori rabtársaihoz – Horváth Zoltánhoz, Vajda Imréhez – utalja az olvasót. De ezt a feltevést látszik igazolni az is, hogy a dokumentumban szokatlan módon rendre nevesítve vannak a kínzások elkövetői: Kovács István, Prin(c)z Gyula – sőt még az alacsonyabb beosztású tisztek és a verőlegények is.² Tekintettel arra, hogy jómaga került még az emlékezést is, e nevek szerepeltetése inkább precíz adatszolgáltatóra vall, mintsem olyan ember „hivalkodására”, aki e rossz emlékü kapcsolatokat öncélú felemlítésével igyekszik körbeírni helyét a világban.

¹ Apánk ÖNÉLETRAJZ-ához hasonló dokumentumok létezéséről nem tudunk. Meglehet, hogy azok a forradalom leverése idején a Belügy birtokába kerültek, majd a többszöri „rendcsinálás” és „nyomeltüntetés” során megsemmisültek. De az is lehet, hogy – hasonlóan a mi esetünkhöz – töredékben maradtak, s mindmáig a fel nem dolgozott magánlevéltárakban kallódnak. Igen érdekes és fontos volna szisztematikus munkával begyűjteni a hasonló írásokat – ha és ahol még meg lehet lelni azokat.

² Ma már tudjuk: az újjáalakult SZDP-nek nem maradt ideje a törvényes számonkérésre. „Helyettük” cselekedett a Kommunista Párt. A népharagtól és a vetélytárs SZDP-től egyaránt tartva, néhányat a leghírhedtebb vezetők közül még a Rákosi–Gerő-féle vezetés tartóztatott le 1956 októberének első napjaiban. Kádár hatalmának megszilárdultával azonban hamar szabadlábra kerültek. Egyesek új polgári karriert kezdtek (így például Princz Gyula jól menő vendéglátós lett), mások az újjászervezett államvédelemben folytatták dicstelen karrierjüket. S míg szavakban a kádári vezetés elhatárolta magát sztálinista elődjétől, éppen a személyi jogfolytonosság és a módszerek rokonsága bizonyította, hogy az ÁVO egy és oszthatatlan – akármilyen cég-tábla alatt folytatja a kiszemeltek üldözését. Mint látjuk majd, e folytonosságnak Apánk 1956 utáni életútja ékes bizonyítékát nyújtja.

Az ÖNÉLETRAJZ megírásának második motívuma személyesebb lehetett. Az 1956. július 24-i dátum arra utal, hogy alig három-négy hete érhetett véget Apánk rehabilitációs eljárása, amelyben ugyan kimondatott bűntelensége, és amelyben formálisan ugyan visszakapta akadémiai levelező tagságát és egyetemi tanári pozícióját, de ettől még nem volt katedrája, és nem volt értelmes munkája. Az egykor volt Pázmány Péter Tudományegyetem már nem létezett, a jogutód Eötvös Loránd Tudományegyetemen pedig nem tanították azokat a diszciplínákat, amelyeknek Apánk tudósa volt: még hosszú évekig élt a sztálinista örökség, amelynek szellemében „burzsoá áltudománynak” számított a szociológia, a pszichoanalízis – sőt a kibernetika is, amely utóbbinak ő már a negyvenes évektől egyik első hazai népszerűsítője volt. Ebben a helyzetben alább kellett adni: olyan módon kellett megkeresni a társadalomtudományi kutatás és oktatás helyét, hogy az ne követeljen meghasonlást (így szóba sem jöhetett, hogy – betagolódván a realitásokba – dialektikus és történelmi materializmust tanítson), ugyanakkor értelmes módon lehetőséget teremt élő társadalomtudományi oktatásra. Apánk szemében a formálódó SZDP intellektuális és politikai garanciát kínálhatott egy efféle pozíció finom és elővigyázatos kialakítására. Az ÖNÉLETRAJZ-nak a tudományos munka végzése iránti elkötelezettségről szóló utolsó mondatai mintha egy efféle tapogatózást jeleznének – igaz, egyúttal diplomatikusan azt is kifejezésre juttatják, hogy *politikai szerepet* az új szociáldemokrata mozgalomban az önéletrész szerzője nem kíván vállalni.

Az ÖNÉLETRAJZ nem hagy sok kétséget afelől, hogy a szociáldemokraták az időközben nevet változtatott (ÁVH), de a köznyelvben továbbra is „ávó”-nak nevezett belügyi szerv kitüntetetten fontos célpontjai voltak. Édesapánk – Horváth Zoltánnal, Vajda Imrével, Ignótus Pállal és másokkal együtt – a baloldali szociáldemokraták ellen indított ún. Szakasits-per vádlottjaként ült Rákosi börtönében, míg az övéktől elkülönítetten folyt egy másik szocdem per is a „jobboldali” Kéthly Anna és társai ellen. Az ÁVO szemlátomást mindvégig külön tartotta a szociáldemokraták 1948-ban egymással szembefordult jobb- és baloldali szárnyát, de nem tett különbséget brutális kínzásukban. Ahogy a mára még mindig hézagos – és sok megsemmisített dokumentum híján talán teljességében immár soha fel nem tárható – ÁVH-történeti anyagokból kideríthető, a kínzók között a szervezet egész vezérgárdája felvonultatott.

Ugyanakkor Édesapánk részletes leírása a vallatási nekibuzdulások és a kínzások sajátos pulzálásáról is számot ad. Azt még érteni vélnénk, hogy Nagy Imre 1953-as rövid miniszterelnöksége idején kissé enyhült a terror, de azt már kevésbé, hogy minek volt köszönhető a minden korábbit meghaladó ávós ügybuzgalom 1954-ben vagy éppen a szabadulást megelőző 1955 végi hónapokban. A kulcsot ehhez Jemnitz János történeti kutatásai adhatják meg számunkra. Munkáiból kiderül: a pulzálás belső rugója nem is – de semmiképpen nem kizárólag – az MDP belső viszonyaiban keresendő. A szociáldemokrata perek nemzetközi órához igazodtak, a moszkvai vezénylés ritmusváltásait pedig az befolyásolta, hogy a szovjet vezetés újraerősítette-e teljhatalmát a lengyel, a csehszlovák, a román és – részben – a német „testvérpárt” felett, s hogy e regionális léptékben mennyire tartotta még mindig első számú közellenségeknek az adott országok egykori szociáldemokratáit. Az SZKP KB újabb és újabb nekibuzdulásai újabb és újabb sérülések, betegségek és elhalálozások forrásai az életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélt és az idő múltával a szabadulás reményétől mindinkább megfosztott szociáldemokrata rabok számára. – Bár a tágabb összefüggések még évtizedekig rejtve maradtak, ezek szerint igazi „szocialista internacionalizmus” jegyében történt mindez, és a szigorítás vagy enyhítés hullámainak nem sok köze volt ahhoz, hogy a „bűnösök”

mennyire működtek együtt a rájuk mért abszurd vádak elfogadásában, vagy mekkora erővel ragaszkodtak ártatlanságukhoz.

Az ÖNÉLETRAJZ-ból az is világossá válik, hogy igazában aligha lett volna mindez végigélhető a barátok közelsége és az általuk nyújtott testi-lelki támasz nélkül. Mert a leggyakrabban emlegetett két vádlott-társ, Horváth Zoltán és Vajda Imre, nemcsak cellatársak és egykori mozgalmi harcostársak voltak, hanem évtizedeken át Apánk – sőt szüleink – legközelebbi barátai is. A három férfi szoros kötelékének és közös sorsának szociológiai alapja a közös származás és neveltetés és az ebből fakadó közös értékrend és életfelfogás volt. Mindhárman baloldali beállítottságú, nagypolgári zsidó családok gyermekeiként jöttek a világra; a német, francia és angol nyelvtudást – ahogy mondják – „az anyatejjel szívták magukba”; külföldi taníttatásuk során mindhárman társadalomtudományi diplomát szereztek;³ 1945 után pedig mindhármuknak természetes közeget kínált a szociáldemokrata mozgalom és közelebről az is, hogy mozgalmi küldetésük szempontjából mindhárman fontosnak tekintették újságírói tevékenységüket, amelynek révén műveltségüket és szaktudásukat a szélesebb nyilvánosság hasznára kívánták kamatoztatni – e missziót éveken át előbbre helyezvén tudományos munkájuknál. Ezt a szoros szellemi-lelki összetartozást még az ÁVO legválogatottabb kínzásai sem voltak képesek megtörni – különösen nem Apánk és Horváth Zoltán szinte testvéri barátságát. Mély kapcsolatuk a magánzárkában töltött hónapokban valószínűleg a megőrléstől védhette meg mindkettőjüket. Horváth Zoltán hagyatékából előkerült Apánk két levele,⁴ amelyekben válaszol a barát beható szövegkritikájára. A kritika alapja az 1954–55-ben Édesanyánkhoz írt, pszichoanalitikus ihletettséggel, vallomások napló két fejezete, amelyeket Apánk valami módon – talán a fordítóirodán, talán egy udvari séta alkalmával – „átcsempészhetett” a barátához. Így mégis volt dialógus – akkor is, ha a magánzárkák lakói formálisan némaságra voltak kárhozthatva.

Az összetartozást erősíthette annak szinte tükörszerű leképeződése a börtönvilágon kívül. Dusi, Horváth Zoltán felesége Édesanyánk bizalmasa és fő támasza volt, velünk kapcsolatban pedig pótnagymamai szerepet töltött be (születésünkkor egyik vér szerinti nagymamánk sem élt már). Teljes magától értődősséggel vigyázott ránk akár egy héten többször is, amikor Anyánk a szinte teljesíthetetlen határidőkkel ráosztott fordításokkal rohant az aktuális megbízóhoz. Késni percek sem lehetett, hiszen a lebukás nemcsak a fordítót, hanem a neki titkos úton munkát juttató jötevőket is veszélybe sodorhatta. A kockázat igen nagy volt: az elemi megélhetés. Mert a „bűnös” férjétől az ÁVO minden zsarolása ellenére elválni nem akaró, két apró gyermeket nevelő feleségnek makacs kitartásáért azzal kellett fizetnie, hogy „fehéren” még takarítónői állást sem kaphatott. Így a szó szoros értelmében létkérdés volt, hogy elfogadjon és időre leszállítson minden fordítást, sokszor olyan nyelvből, amit nem beszélt, és mindig olyan témából, amihez nem értett (bonyolult műszaki traktátusok silózógépekről, traktorokról, emelődarukról). – Dusi szolidaritása és nagymamai odaadása nélkül összeomolhatott volna az egész törekeny rendszer.

Ha pedig az idegvesztítő munka és a szélsőséges megélhetési gondok között olykor némi kikapcsolódáshoz jutottak, a börtönfeleségek és a szabadlábon lévő lefeketedettek

³ Horváth Zoltán nagy hatású történész lett, Vajda Imre neve pedig a hatvanas évek reformközgazdaságtanának egyik vezérfigurájaként vonult be a modern kori hazai közgazdaságtan történetébe.

⁴ A levelek rendelkezésünkre bocsátásáért köszönettel tartozunk Horváth Zoltán nevelt fiának, Mihályi Gábornak.

– így Szász Béla későbbi felesége, Katona Kati vagy Mérei Vera – jelentették egymás társaságát, utóbb kiegészülve a barátok révén szerzett néhány bátor új baráttal. A kacagásokkal és fejtörőversenyekkel kísért szombat esték nekünk, gyerekeknek a bensőséges légkört árastották, az erről a börtönbe így-úgy eljutott híradások pedig újabb erőforrásul szolgálhattak a letartóztatottaknak: azt üzenték, hogy ezeken a sűrű és tartós szöveteken még a legkimódoltabb kínzásokkal, gyalázkodásokkal és vádaskodásokkal sem lehet úrrá az ÁVO.

De utóbb a szervezet mégiscsak diadalmaskodott – igaz, ez már Kádár újjászervezett Államvédelmi Hatósága volt. Litváné Gál Éva hatalmas feltáró munkájának köszönhetően vált nyilvánossá az a „lejáratai kampány”, amelyet – mert a Pártközpont tiltására perbe nem foghatták őket – az ÁVH 1957 tavaszán indított Apánk és Horváth Zoltán ellen. Az eszközökben most sem válogattak: hamis helyen, hamis feladóval postára adott levelek, valamint szaporodó számban alkalmazott ügynökeik útján gondoskodtak arról, hogy Horváth Zoltán megtudja: „Szalaival jó lesz vigyázni, mert besúgó”, és Szalai is éljen a gyanúperrel, hogy „jó oka van annak, amiért Horváth Zoltán megússza a büntetést az 1956 őszen a *Népszava* élén betöltött »ellenforradalmi« szerepéért – szépen jelentget fölfelé”. Talán kevés dolog fájhatott ennek a két embernek annyira, mint barátságuk megszakadása: de hát azokban a nehéz időkben mindenki mindenkiről elhíhetett mindent. Ők pedig elhitték a másiktól szóló híreket, és levonták a következtetést: nemcsak ők ketten, de a családok is eltávolodtak egymástól, Dusi „nagymamánkat” sem láttuk többé.

A „lejáratai” annyira jól sikerült, hogy a Belügy a következő évtizedekben kitartott eme szívének kedves agyszüleményénél. L. Gál Éva kutatásai nyomán röviden megírhatjuk Édesapánk 1956 utáni élettörténetét: az 1957-ben megkezdett kampány egészen 1983-ban bekövetkezett haláláig tartott, sőt még a síron túl is elkísérte – dosszióját a Belügy 1984 tavaszán zárta le. A közel három évtized alatt mintegy nyolc ügynök – köztük 1973-tól a beszerzett háztartási alkalmazott – követte nyomon Apánk minden percét – itthon és külföldön egyaránt. Az ügynökökön kívül a lakásában és az irodájában elhelyezett „poloskák”, a sok száz oldalnyira rúgó telefonlehallgatások, valamint az Apánkat felkereső külföldi kollégák és barátok szállodai szobáiban véghezvitt illegális házkutatások szolgáltatták a frissebbnél frissebb adalékokat ahhoz, hogy minél nagyobb körben és minél hitelesebben lehessen terjeszteni a „Szalai veszélyes besúgó”-történeteket, majd idővel az újabb kémtörténeteket. A Belügy aknamunkája nem maradt eredmény nélkül: a barátaí vagy tanítványai társaságában igazán elemében lévő Apánkról lassan sikerült mindenkit leválasztani. Sőt idővel mi, a gyerekei is elhittük, amit baráti körünkben „mindenki tudott”: Apánk tisztességtelen eszközökkel élt és él, jobbra-balra jelent, míg közben a hatalomhoz dörgölőzik. Hiszen hogyan máshogy magyarázható a sok-sok külföldi út és rangos nyugati megbízás?, hogyan lehetséges, hogy mi 1964-ben Ausztriában nyaralhatunk, miközben „mások” még nyugati útlevelet sem láttak közelről?! – Ma már tudjuk: a háttérben a kulcsszereplő az egykori szociáldemokrata, a kádári MSZMP-ben főtitkár-helyettesi posztot betöltő Marosán György volt, aki úgy látta jónak, ha „Szalai kimegy az országból”. És valószínűleg igaza volt: hiába állt időnként harcban a Belügy és a Pártközpont, hiába védte időnként maga Kádár az egykori szociáldemokratákat, ha itthon marad, Apánkat valószínűleg előbb-utóbb újfent sikerült volna az ÁVH-nak bebörtönöznie.

A Belügy kitüntető figyelmével és állandó akcióival a hátában, Apánk 1956 utáni „civil” életútja meglepően sikeresen alakult. Bár '56 őszen jócskán részt vett a bölcsész-

kari és az akadémiai Nemzeti Bizottságok munkájában, bár éppen november 4-én sugározta a Magyar Rádió Tóbiás Áron vele készült interjúját, amelyben kiállt a polgári demokrácia és az ország semlegessége mellett, bár 1956 végétől töretlenül részt vett a bebörtönözöttek családjait segítő „fehér segély”-akciókban, és bár nyilvánosan felemelte a szavát volt diákjai bebörtönzése ellen, végül pár évnyi szilenciával és a tanítástól való eltiltással megúszta a dolgot. 1957-től az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, majd 1961-től a Veszprémi Egyetem külsős előadója lett. A falállások nyújtotta létbiztonság fedezetével, de igazi tartalmas munka híján ezekben az években azt csinálta, amihez szakterületi határokon túl is kiválóan értett, és amiben már a börtönök alatt gyakorlatot szerzett: fordított, lektorált és szerkesztett. A termés nem csekély: könyvek a kibernetikáról, filozófia és pszichológia kapcsolatáról, Neumann János munkáinak megismertetése és a talán legfontosabb vállalkozás, Sigmund Freud: A MINDENNAPI ÉLET PSZICHOPATOLÓGIÁJÁ-*nak közreadása, amelyet rajta kívül két fordító jegyzett: Édesanyánk, Lukács Katalin és az ő legjobb barátja, Gergely Erzsébet. Újfiat hiába tehát a hivatalosság mesterkedései: a családi és baráti hálók megint erősebbnek bizonyultak.*

Apánk borotvaélen táncoló karrierjében 1963 hozott fordulatot: ettől az évtől datálódhatnak egymást követő külföldi megbízatásai, amelyeknek új családi felállásban, ötödik felesége, Magda oldalán tett eleget. A sorozat az enyhülés szellemében felállított bécsi székhelyű Kelet-nyugati Társadalomtudományi Kutatóközpontban kezdődött. Az itt eltöltött két és fél év alatt született meg az a nemzetközi időmérleg-vizsgálat, amely köré utóbb egy napjainkra igen magas szakmai presztízsre szert tett társaság szerveződött: az IATUR mindmáig Apánkat tekinti szellemi alapítójának és egy olyan szemléletmód, valamint módszertani apparátus meghonosítójának, amelynek alkalmazásával az elmúlt évtizedekben látványos felvirágzásnak indult a szociológia egyik legizgalmasabb és legtermékenyebb ágát képviselő életmódkutatás.

A bécsi megbízatást amerikai meghívások követték, majd 1966 és 1972 között egy rangos állás: az ENSZ UNITAR nevű kutatóintézetének tudományos igazgatóhelyettesi posztja. Bár a Bécsben, majd New Yorkban töltött évek jótékonyan elfedhették előle az itthoni elmagányosodást, a szembesülés nem maradhatott el: Apánk igazi arculcspásként élhette meg, hogy immáron senkire sem számíthat, amikor az ENSZ-től hazatérve, új itthoni pozíciót keresett magának. Az MTA Tudományszervezési Csoportjának tanácsadójaként persze kamatoztathatta az évek során kiépült külföldi kapcsolatait, és ezek hátszelével új missziót alakíthatott ki a maga számára. Az új időkhöz igazította, amit mindig is elsődleges dolgának tekintett: ha már „egyetemi magánkívüli tanárként” becézi a pesti értelmiség, és ha már néhány óraadáson túl továbbra sem engedik a diákság közelébe, akkor ő, akiben sokan az „utolsó polihisztor” tisztelik, feladja a hagyományos értelemben vett tudós-tanári karriert, hogy helyette a szó klasszikus értelmében vett polgári kultúrát igyekezzék életben tartani és a maga eszközeivel közvetíteni – tudományon belül és kívül egyaránt. Ennek jegyében igazi tudományszervezővé vált: külföldi ösztöndíjakat szervezett és szerzett, magas pártfunkcionáriusokkal hozta össze rangos külföldi vendégeit, hogy Magyarország végre befogadja a Ford, majd a Volkswagen Alapítványt, rendszeresen gyarapította az akkoriban még igencsak zsenge hazai szociológiai könyvtárakat, és nekilátott, hogy a nemzetközi sztenderdeknek megfelelően létrejöjjön a szociológusszakma máig igen fontos szakmai-érdekvédelmi szerve, a Magyar Szociológiai Társaság.

Mindezek fontos teljesítmények, de mégsem egy invenciózus, művelt és hallatlan munkabírású tudós maradandó alkotásai. Sokan és sokszor kérdezik tőlünk vagy a fülünk

hallatára, hogy miért fecserelte el Apánk a tehetségét, miért nem kutatott és írt többet, és miért nem törekedett arra, hogy valóban elvitathatatlan, egyedülálló tudósi életmű maradjon utána. A kérdést persze nem tudjuk megválaszolni. De a napvilágra került ügynöki beszámolókból világosan látszik, hogy tudta is, nem is: a Belügy egy életre rá van tapadva. Erről – mint oly sok másról – persze nekünk egyetlen szóval sem beszélt. De a titkos tudás a maga számára kijelölhette a lehetőségek kínálta életstratégiát: bár magányosan és izoláltan nehéz, mégis megpróbál „szabad polgárként” élni, és nekünk is, a mindenkori diákjainak és kollégáinak is átadni valamit a szabadság kultúrájából – hívják az elbeszélés nyelvét szociológiának, pszichoanalízisnek, filozófiának vagy kibernetikának. Mi – be kell vallanunk – nem mindig bizonyultunk jó tanítványnak. Olykor értelmetlennek tűnő apai szigorral érvényesített törekvései mélyebb értelmét nem mindig fogtuk fel, de ha felfogtuk is, nem értettünk egyet nevelési módszerével. Gyakoriak voltak a konfliktusaink – egyre szaporodóan politikaiak is. Úgy láttuk, túl sok a megkötött kompromisszum, és mi magunk nem kívántunk asszisztálni ehhez. Hogy szempontjait megértsük, beszélnie kellett volna velünk a lényegről is – de ez, mint írtuk, tabu volt. Halála után még vagy egy negyedszázadot kellett várni, hogy felpattanjon a titkok zárja, és újra tisztává váljék álnokul bemocskolt neve. Nekünk pedig mindannak fényénél, ami napvilágra jutott, gyökeresen újra kellett gondolnunk egész életét, benne a magunkéval. De neki már nem mondhatjuk el, amit megértettünk, nem kérdezhetjük meg, amit még ma sem értünk, és megváltoztathatatlan tényként kell tudomásul vennünk, ami osztályrészül jutott: a „lejárásoknak” köszönhető megvetést, az elmagányosodást és az elszigeteltséget, amiben élete utolsó évtizedei teltek. Arra, hogy mind ebben mi is benne voltunk, nem mentség hajdani tudatlanságunk, aminek következtében nyilván, ha akaratlanul is, sebeket okoztunk neki, és növeltük az elhagyatottságát. Méltatlanul halt meg, pedig a legmélyebb tiszteletet érdemelte volna.

Szalai Sándor

ÖNÉLETRAJZ

1912. október 22-én születtem Budapesten. Értelmiségi családból származom: apám, Dr. Szalai Emil ügyvéd, a magyar szerzői jog kodifikátora, a *Jogállam* című jogtudományi folyóirat szerkesztője, számos jogtudományi munka szerzője, anyai nagyapám, Glasner Antal bányamérnök, a korszerű magyar kőbányászat egyik megalapítója volt. Családom tágabb köréből (másod-, harmad-unokatestvérek stb.) a magyar munkásmozgalomnak több ismert szereplője került ki: Friss István, Pikler György, Horváth Vera (Glasner Lotti), Schwarz György.

Iskoláimat a gimnáziumi érettségiig bezárólag Budapesten végeztem. Tudományos pályára készültem, elsősorban filozófiai és általános társadalomtudományi érdeklődéssel, amelyet a Horthy-Magyarországon nem elégíthettem ki, s az egyetemi munkalehetőség már csak a „numerus clausus” miatt is el volt zárva előlem. Így Németországba, előbb Lipcsébe, majd Majna-Frankfurtba mentem egyetemre, és ott végeztem tanulmányaimat,

a doktorátust azonban – mivel Hitler uralomra jutása miatt el kellett távoznom Németországból – már Svájcban, Zürichben tettem le, kitüntetéssel eredményel. Kettős doktorátust szereztem filozófiából és pszichopatológiából. E két tárgyon kívül az egyetemen orosz, angol, francia, német és klasszikus nyelvi tanulmányokat is végeztem, s az említett nyelveket jól bírom.

1931-től 1933-ig a frankfurti egyetem mellett működő Institut für Sozialforschungban végeztem társadalomtudományi kutatómunkát, ugyanakkor lélektani tanulmányokkal is foglalkoztam a hozzácsatolt Psychoanalytisches Institutban. Zürichben ugyancsak filozófiai, társadalomtudományi és lélektani tudományos kutatómunkát végeztem az egyetem kötelékében, ahol szemináriumi előadói megbízásom is volt a logika tárgyköréből. Emellett újságírói munkával tartottam el magam, azonban ekkor kezdtek megjelenni első tudományos közleményeim folyóiratokban, majd könyv alakban is.

Itt térhetek most rá arra, hogy 1930. szeptember első napjaiban (a nevezetes szeptember elsejei tüntetést követően és annak hatása alatt) léptem be mint frissen érettségizett diák a Szociáldemokrata Pártba. Néhány héttel később azonban egyetemi tanulmányaim miatt több évre külföldre távoztam, úgyhogy a pártban ekkor tevékenységet nem fejtettem ki, viszont Németországban a Sozialistischer Studentenbund keretében működtem, s egyébként a fentebb említett Institut für Sozialforschung volt egyike a Hitler előtti Németország kevés számú intézményének, ahol szocialisták és kommunisták között – a pártharcok ellenére – szoros tudományos együttműködés és komoly antifasiszta együttműködés folyt; itt „nőttem fel”, s egyébként Frankfurtból származik Lukács Györggyel való kapcsolatam is, amely későbbi szoros együttműködésünk alapjává vált az 1946–1950-es években az egyetemi reakció ellen folytatott küzdelmekben. Svájcban 1935 végén – az akkor ott növekvő náci befolyásra – kiutasítottak, névlegesen azért, mert újságírói tevékenységemmel „jogosulatlanul munkát vállaltam”, a valóságban azért, mert az egyetemen hivatalos szeminárium mellett marxista olvasókört tartottam. Meg kell azonban mondanom, hogy noha tudományos és baráti körömben mindig sok kommunista volt, s Lenin műveit „szakmailag” is ismertem, és eredetiben olvashattam, a szociáldemokrácia balszárnyához tartozónak éreztem magam, és nem voltam kommunista.

Amikor 1935-ben kiutasítottak Svájcban, hazatértem Budapestre, ahol is mint a *Pester Lloyd* külpolitikai munkatársa, majd – a diplomáciai viszonyok a háborúval történt megszakadása idejéig – mint az angol Reuter távirati iroda, illetve a londoni *Times* tudósítója, végül 1944-ig mint a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos vezetője tartottam fenn magam. Közben állandóan végeztem tudományos munkát is.

Mozgalmi vonalon az történt, hogy röviddel hazatérésem után kapcsolatba kerültem Mónus Illéssel, aki felkért, hogy külpolitikai és tudományos cikkíróként dolgozzam a *Népszava* számára, amelynek (-i.-r.) jelzéssel külső munkatársa lettem és maradtam is a felszabadulásig. Tevékenyen részt vettem – körülbelül 1939-től kezdve – a pártoktatásban is, és a háború alatt a Munkásakadémián hosszú időn át én adtam elő a külpolitikát. A *Népszavánál* és az oktatásban végzett mozgalmi munkám során szoros baráti és elvtársi együttműködésbe kerültem ma vezető szerepet betöltő, illetve részben azóta mártírhalált halt kommunistákkal; ezek javarészt az ún. Népszava-csoport tagjai voltak, mint Kállai Gyula, Losonczi Géza, Gosztonyi Lajos, Kásztel András és mások. Az akkoriban emlékezetem szerint már illegálisban lévő Kállai Gyula vagy Losonczi Géza Gosztonyi Lajoson keresztül engem kért fel, hogy a Békepárt két-három felhívását régebbi külföldi sajtókapcsolataim útján juttassam el a külföldi sajtóhoz, interveniáltam

Földi Júliának, akkori munkásakadémiai tanítványomnak (ma Rajk Lászlóné) a pártból való kizáratása ellen stb. – ilyen és hasonló kapcsolataim voltak akkoriban, mint baloldali szociáldemokratának, kommunistákkal, anélkül azonban – mint ezt ismételten hangsúlyoznom kell –, hogy a szociáldemokrata pártvezetés balról való bírálatán és antifasiszta állásfoglalásomon túlmenően közeledtem volna a kommunista állásponthez, még ha a kommunistákkal való együttműködést szükségszerűnek éreztem is, és a Szovjetunió iránt sok és nem is titkolt rokonszenvem volt is.

A háború alatti különböző munkatábori behívásokat követően a náci megszállás alatt a jugoszláviai Borba kerültem mint munkatáboros-kényszermunkás. Itt szabadítottak fel 1944 őszén a jugoszláv partizánok, akiktől rövidesen Romániába kerültem át, ahol is egy Magyarországra vonuló szovjet katonai egység tolmácsa lettem, és negyedévig – 1945 februárjában e katonai egységgel Budapestre való visszaérkezésemig – a Vörös Hadseregnel végeztem ilyen munkát.

1945 februárjától kezdve – egészen az 1948 nyarán bekövetkezett pártegyesülésig – a Szociáldemokrata Párt központjában dolgoztam, és pedig 1946 elejéig mint a külpolitikai osztály vezetője (emellett egy ideig mint a *Népszava* külpolitikai szerkesztője), 1946 elejétől 1948 elejéig mint a sajtóosztály vezetője, és 1948 elejétől a pártegyesülésig mint az értelmiségi osztály vezetője. Kezdetől fogva az ún. „baloldali frakció”-hoz tartoztam, és meglehetősen tevékeny szerepet vittem benne; legszorosabb és legállandóbb kapcsolatban Horváth Zoltán elvtárrsal állottam, emellett Marosán György, Vajda Imre, Schiffer Pál, Vágvölgyi Tibor, Révész Ferenc stb. elvtársakkal, a párt vezetői közül főleg Szakasits Árpáddal, Dr. Ries Istvánnal és eleinte Bán Antallal. Ezzel szemben meglehetősen éles ellentéteim voltak – állásfoglalásomból érthetően – Böhm Vilmoossal, Szeder Ferencsel, Kéthly Annával stb.

Úgy vélem, ez a rövid önéletrajz nem megfelelő keret arra, hogy a baloldali szociáldemokrata csoport politikai állásfoglalásainak és munkájának behatóbb ismertetésére és bírálatára kiterjek. A magam helyének megfelelően osztoztam e csoport minden hibájában – politikai és ideológiai hibájában egyaránt –, de azt is elmondhatom, hogy pozitív munkájából is kivettem a magam részét. Őszinte híve voltam az együttműködésnek és a Szovjetunióval való szoros barátságának, mindkettőért harcoltam és kiálltam, ezzel szemben a csoportunk többi tagjához hasonlóan a fúziót távoli és nem konkrét perspektívának néztem, s mozgalmi és pártelgondolásom nem a lenini volt. Pártközponti osztályvezetői együttműködésem az MKP-beli párhuzamos osztályok vezetőivel meglehetősen súrlódásmentes volt, tudományos vonalon – elméleti kérdésekben – Lukács György, Rudas László és más elvtársakkal voltak folyóiratvitáim, amelyek azonban sohasem érintették a tudományos közéletben (egyetemen, tudományos intézményeknél stb.) folytatott együttműködésünket.

A fordulat a Szociáldemokrata Párt baloldali csoportjának állásfoglalásában 1947 folyamán érlelődött meg, s tulajdonképpen az 1947. évi őszi választások után a pártban élesen kifejezésre jutott jobboldali visszahatás, az egész év folyamán mindinkább érvényre jutott Labour-intervenció s nem utolsósorban a csehszlovák szociáldemokrácia brünni kongresszusának tanulságai érlelték meg valamennyiünkben, akik a pártközpontban többé-kevésbé vezető posztokon képviseltük a baloldal álláspontját, azt a politikát, amely azután az 1947. szilveszteri fővárosi végrehajtó bizottsági nyilatkozatban s az ezt követő akciókban (sportcsarnoki gyűlés, előzetes fúziós megegyezés stb.) kifejezésre jutott, s szociáldemokrata oldalról előkészítette a pártegyesülést. Magam a fúziós

munkában mint az értelmiségi egységesítő bizottság (s egy ideig mint a sajtóegységesítő bizottság) szociáldemokrata tagja vettem részt; az MKP részéről Kállai Gyula (s rövid ideig Sala Sándor) volt a partnerem. Ezt a munkát lelkes odaadással és meggyőződéssel végeztem, amint hogy a továbbiakban is mint az MDP központi tudományos bizottságának tagja, a Tudományos Intézetek Pártszervezetének ügyvezető elnöke s végül a bölcsészkarai professzoraktíva vezetője a magam képességeihez mérten hűségesen igyekeztem a pártot szolgálni a tudományos és oktatási vonalon (a Magyar Tudományos Tanácsban, az Akadémián, külföldi előadásokon, konferencián stb.), pártfőiskolai, MDP-akadémiai tevékenységemben stb. mindenkor tehetségem szerint szolgáltam, s amennyire tudom, 1950-ig, közvetlenül a letartóztatásomat megelőző időig, soha a Párt részéről kifogás ellenem nem merült fel.

Állami vonalon a felszabadulást követően a Bárdossy-per politikai ügyésze, a külügyminisztériumi fogalmazóképzés vezetője, a Külügyi Intézet vezetője, 1946 ősztől kezdve pedig a budapesti egyetem bölcsészkarán az egyik filozófiai (társadalomtudományi) tanszék vezetője, 1947-től kezdve akadémikus (akadémiai levelező tag) voltam, s már az MDP megalakulása előtt is, utána természetesen még szervezettebb egységben, részt vettem a politikai és tudományos reakció elleni harcban, elsősorban – szakmám szerint – tudományos és ideológiai vonalon. Természetesen itt is követtem el hibákat, részben az aktuális helyzetből, részben múltbeli kötöttségekből kifolyólag – egészen frissen is lettem egy marxista–leninista párt tagja! –, mindazonáltal (éppen mert addig a Párt részéről bírálatot vagy irányítást nem kaptam) egészen meglepetésszerűen ért, amikor 1950 tavaszán, közvetlenül letartóztatásomat megelőzően, pártutasításra felmentést kellett kérnem egyetemi előadásaim alól, és addigi tevékenységi körömből váratlanul a tudományos könyv- és folyóirat-kiadás akadémiai szervezéséhez irányítottak át, úgyhogy oktatói munkám – számomra akkor nehezen érthető módon, sőt általam akkor méltánytalannak érzett módon – megszűnt.

1950. június 14-éről 15-ére virradó éjszaka váratlanul, minden előzmény nélkül néhány ÁVH-nyomozó jelent meg lakásomon, és letartóztattak.

Az ÁVH Sztálin út 60. szám alatti központjának pincefogdájába szállítottak, ahol is 1950. október 24-ig (a Markó utcai fogházba a tárgyalás előkészítésére való átszállításomig) tartózkodtam.

A vizsgálat első időszakában kihallgatóm és ügyem előadója Kovács István ÁVH-főhadnagy volt, akinek nevét azonban csak most tudtam meg, amikor a Legfelsőbb Bíróság előtti felülvizsgálati tárgyaláson tanúként vallomást tett ügyemről és megkínzatózásomról.

Kovács először semmiféle konkrét vádat nem közölt velem, hanem csak sejtetésekkel, utalásokkal, majd fenyegetésekkel és kisebb bántalmazásokkal (pofozással, gumibotos ütlegeléssel, 36 órán át a pincében való állatással stb.) igyekezett rávenni arra, hogy „valljam meg hitvány hazaárulói tevékenységemet”. Itt-ott egy-egy kiszakított részt felolvasott mások által rám vonatkozólag tett, nyilvánvalóan teljesen abszurd vallomásokból, pl. Szakasits Árpádnak egy jegyzőkönyvből, mely szerint Gedye angol kémügynök 1945 nyarán neki utasítást adott volna, hogy állapítsa meg számára a Magyarországon tartózkodó orosz katonai egységek pontos elhelyezését és létszámát, s ő – ti. Szakasits Árpád – engem bízott volna meg e feladat végrehajtásával. Mikor erre azt feleltem, hogy Gedye, a Labour Party lapjának, a *Daily Herald*nak világszerte ismert politikai tudósítója, mint hivatalosan is megállapítható, először 1946 második felében volt Magyarországon,

1945-ben pedig már csak a közlekedési nehézségek és a szovjet biztonsági intézkedések miatt is lehetetlen lett volna, hogy én bejárjam az országot, és „felvételezzem” a szovjet csapatok elhelyezését és létszámát, nem is szólva arról, hogy nemcsak efféle bűncselekmény, hanem bármi más szovjetellenes cselekedet flagrns ellentmondásban lett volna egész múltammal és eléggé közismert politikai meggyőződésemmel és tevékenységeimmel – akkor újabb kényszerintézkedések és fenyegetések következtek ellenem. Így többek között a letartóztatásomkor terhésege kilencedik hónapjában volt feleségem letartóztatásával is fenyegettek, és azzal, hogy „kiverik a hasából a gyereket”. E fenyegetésekben több, általam nem ismert más ÁVH-tiszt is részt vett.

Néhány hétig tartott ez az „előzetes vizsgálat”, amelynek során Kovács technikája az volt, hogy az általam különböző eseményekről, személyekről, önéletrajzi tényekről stb. sorozatosan és ismételten íratott feljegyzéseket egyre fokozódó torzításokkal és „beleköltésekkel” átírta, majd – a dolog természete szerint – hol sikerrel, hol sikertelenül igyekezett aláírtni, elfogadtatni (felhasználva erre az említett kisebb bántalmazások, továbbá fenyegetések, a Pártra való hivatkozások s nem utolsósorban éjjel-nappali kihallgatások során a teljes testi-lelki kimerítés eszközeit) –, de semmiféle „összefüggő vallomást” nem tudott kihozni belőlem. Én kétségbeesett helyzetemben is meglehetősen kitartóan védekeztem, amit Kovács a Legfelsőbb Bíróság előtti felülvizsgálati tárgyaláson úgy jellemzett, hogy csak „részleges vallomást” voltam hajlandó tenni.

Ekkor történt azután, hogy Kovács átadott az ún. Prinz-csoportnak – Prinz Gyula ÁVH-örnaggy kínzócsoportjának –, amely (megint csak nem közölve velem semmi konkrét vádat) hosszan tartó, többturnusos tortúrának vetett alá, melynek egyes szakaszainál (nem mindig) Kovács is jelen volt, de a többi jelenlévőket Prinzen kívül nem ismertem és ma sem ismerem név szerint. Ezek a kínzások irtózatossak voltak. Gúzsba kötve fejjel lefelé lógattak órákon át, és közben gumibottal veséimet, heréimet verték; egy ízben egy turnusban száz gumibotütést kaptam ilyen helyzetben talpaimra, és Prinz saját kezűleg benzint öntött rájuk, amit pillanatokra lánggra lobbantott. Maroknyi sóhoz némi vizet öntve a szájamba töltötték, majd egy napon át szomjaztatták sóval telített szervezetemet. Hátral összekötött kézzel, előredöntve és homlokomat egy hegyére állított ceruzával a falhoz támasztva állattak órák hosszat, ami repeszítő fejfájásokat idéz elő már sokkal rövidebb idő alatt is. Végeredményben többszöri vesevérzés, talpaimnak üszkös elgennyedése, dinnye nagyságú heredaganat, többnapos vizeletképtelenség stb. révén olyan állapotba kerültem, hogy nyilvánvaló volt, ha nem történik változás, csak néhány napom lehet hátra az életből. Közben természetesen állandóan folyt a feleségem letartóztatásával, gyermekeim elvételével stb. kapcsolatos zsarolás is.

Végre azután Prinz Gyula kijelentette: „Most írja meg, hogyan kémkedett annak a Jozipovicsnak, piszok hazaárulónak!” Megkérdeztem tőle, ki az a Jozipovics, mire azt felelte: „Az nekem mindegy, írjon be akármilyen jugoszláv nevet!” Ez volt az első konkrét „vád”, amivel megismerkedtem, mert addig csak Kovács „beleköltései” voltak ismereteselek előttem, amelyek szerint Edward Howe, a Reuter iroda budapesti tudósítója, akinek 1939–1940-ben legális sajtótudósítói munkát végeztem, „kémügynök, az IS embere”, aki „beszervezett” engem stb.

Agóniás állapotomban én most már hajlandó voltam magamra elismerni, sőt „tényekkel alátámasztani” kém voltomat, de mivel 1946 elején megváltam a külügyi osztálytól, nem voltak frissen emlékezetemben a „kém”-ként szóba jöhető diplomaták nevei. Erre Kovács cinikusan rendelkezésemre bocsátotta a Külügyminisztérium buda-

pesti diplomatajegyzékét, hogy abból írjak „vallomásomba” neveket, amit meg is tettem olyanformán, hogy a fent említett „Joszipovics”-követelésre demonstratívan beírtam „kém-felsőkapcsolat”-ként a budapesti jugoszláv követség valamennyi tisztviselőjét, egy későbbi fázisban – amikor angol kémkapcsolatokat követeltek rajtam – vagy tizenöt nevet az angol követségről, és ezekből „válogatott” Kovács.

Ekkor került sor arra, hogy a fogdapriccsen Prinz Gyula jelenlétében egy ÁVH-orvos műtétet hajtott végre rajtam, amennyiben érzéstelenítés nélkül felvágta mindkét talpamat, és többszörös herepunkciót végzett rajtam. Itt jegyzem meg, hogy az ÁVH-n elszenvedett bántalmazások következtében jobb oldali heresorvadást szenvedtem, amelyért – visszatérő görcsök miatt – ma is kezelés alatt állok.

A Prinz-féle – s részben az orvosi – kezelés miatt több hétre mozgásképtelenné váltam, illetve csak hason kúszva vagy négykézláb tudtam közlekedni, olyannyira, hogy Kovács – e „közlekedés” körülményessége miatt – a pincefogdából felhelyezettett szobája közelébe, ún. „írószobára”, és itt folytatta, ilyen állapotban, kihallgatásomat. Ellenállást önmagamat illetően ekkor már nem tanúsítottam, teljes reménytelenségben magamra vállaltam mindenféle legabszurdabb vádat, hogy a mind „komplettebb anyag”-ra törekvő és minden feljegyzést súlyos állapotomban is éjjel-nappal ötször-tízszer újraírató Kovácstól szabaduljak. Ő ekkor kezdte „egyeztetni” e vallomásaimat letartóztatásban lévő többi vádlott-társam (Horváth Zoltán, Schiffer Pál és mások) hasonló vallomásaival, és így jött létre az a fantasztikus koholt vádászövevény, amelynek egy rám vonatkozó, Kovács által sokszorosan átdolgozott és átírt alakja azután „záró jegyzőkönyvem” alkotta.

Több héttel megkínzatom fázisának lezáródása után ismét a pincefogdába helyeztek vissza Demeter Györggyel, a Rajk-per ún. „svájci csoport”-jának egyik tagjával közös zárkába. Demeter igen elvtársiasan és barátián ápolt; heteken át ő borogatta rettenetes görcseim közepette jégzacskóval heréimet – ekkor már engedélyezték ezt a fajta gyógykezelést –, egyben ő volt a tanúja annak, hogyan vállaltam el mind újabb „terhelő anyagokat”.

Az ilyen anyagok keletkezésére illusztratív példa, mint a Legfelsőbb Bíróság tárgyalásának anyagából ismeretes, az ún. „tudományos kémkedés” ellenem emelt vádpontja. Felszólításra írtam egy feljegyzést arról, hogy a magyar tudományos életben betöltött pozícióim (Magyar Tudományos Tanács tagsága, az egyetem gazdasági bizottságának elnökhelyettesi tisztje, a Párt Központi tudományos bizottságának tagsága stb.) révén a magyar tudomány milyen bizalmas, illetve titkos ügyeinek ismeretébe kerültem. Írtattak velem egy másik feljegyzést is arról, hogy külföldi tudományos konferenciákon, látogatások stb. során mely külföldi tudósokkal kerültem szorosabb személyes kapcsolatba. E két feljegyzést azután az ÁVH-n összekombinálták úgy, hogy a külföldi tudósok némelyikét – így például Julian Huxleyt, a világhírű biológust, az UNESCO főtitkárát, akivel (mivel hivatalos minőségben Budapesten járt, velem is tárgyalt, s magam is kinn jártam Párizsban az UNESCO társadalomtudományi konferenciáján, ahol egy ízben vendége voltam) kollegiális kapcsolatomban volt – kinevezték „kémügynök”-nek, s ehhez hozzákombináltatták velem azt, hogy a magyar tudománynak a másik feljegyzésben szereplő bizalmas és titkos ügyeit „kémanyagként” kiszolgáltattam neki. Ezt Hevesy ÁVH-őrnagy is igazolta a Legfelsőbb Bíróság előtt tett vallomásában.

1950. szeptember végén Hevesy őrnagy lett előadóm, de részéről semmiféle bántalmazásban már nem volt részem, sőt engedélyezte, hogy pár soros levelet írjak feleségemnek. Záró jegyzőkönyvem ekkor már készen állott.

1950. október 24-e táján, illetve talán már egy-két héttel előbb, Faludi Ervin ÁVH-főhadnagy lett az előadóm. Ő „készített elő” engem az Alapy Gyula főügyész által az ÁVH helyiségében tartott, egyébként teljesen formális ügyészi kihallgatásra azzal, hogy „akár itt, akár a tárgyaláson bármilyen eltérés a záró jegyzőkönyv anyagától öngyilkosságot jelent”, s e fenyegetéssel párhuzamosan cinikusan megjegyezte, hogy tudomása van a jegyzőkönyvben foglalt tényállások valótlanosságáról, de ez a „politikai lényeg”-hez képest közömbös, ez felel meg a „pártérdek”-nek. Előszóval idézett példákat arra, hogy mi történhetik azzal, aki akár csak „egyetlen vesszőt” elvesz a vádlóiratból. Ugyancsak Faludi Ervin foglalkozott velem az ügyészi kihallgatás után, a Markó utcai fogházba történt átszállításhoz követhetően, egészen a tárgyalásig; foglalkozása abban állt, hogy újra meg újra kihallgatott záró jegyzőkönyvem, illetve tárgyaláson elmondandó vallomásom előírt szövegének szó szerinti ismeretéből, s részben ígéreteikkel, részben fenyegetésekkel igyekezett biztosítani a tárgyalás „sikerét”.

Itt jegyzem meg, hogy a Markó utcai fogházban zárkatársat is kaptam Földi Iván személyében, aki ugyancsak a Rajk-per svájci csoportjának egyik elítélte volt. Hamis néven, mint Farkas Iván mutatkozott be előttem, sokat kérdezgetett arról, hogyan foglalok állást a peranyaghoz, mi a véleményem az ÁVH-ról stb., s Faludi Ervin „ígéretei” szellemében paradicsomi színben festette le előttem a váci fegyházban uralkodó állapotokat – őt magát, mint mondotta, Vácra hozták be bizonyos ügyben tanúskodni. Mikor másfél évvel később Vácot igazi nevén megismertem, megkérdeztem, miért mondott nekem hamis nevet. Azt felelte, hogy Faludi Ervin kérte fel erre. Ezek után felteszem, hogy velem folytatott sajátos beszélgetései és azok során tett meglehetősen megtévesztő közlései ugyancsak Faludi Ervin felkérésére történtek, mégpedig alighanem annak Földivel szemben alkalmazott fenyegetései és ígéretei hatására, ami azonban nem menti szememben teljesen Földi magatartását.

A tárgyalásra magára nem érdemes sok szót fordítani; Jónás tanácselnök pontosan azokat a kérdéseket adta fel, amelyeket Faludi Ervin előre közölt, és az ítélet – úgy a magam, mint többi vádlott-társam esetében – pontosan az volt, amit Faludi Ervin cinikus fenyegetések és ígéretei közepette előre közölt.

Életfogytiglani fegyházbüntetést kaptam, és így szállítottak ki Vajda Imrével, Horváth Zoltánnal, Ignótus Pállal, Gombosi Zoltánnal s a már másnap tőlünk elválasztott és máshová került Beöthy Ottóval és Dobos Istvánnal együtt Vácra, ahol az elsőnek említett négy vádlott-társammal együtt egy zárkába kerültem az úgynevezett „MZ”-ben, a magánzárka-épületben. Itt akkoriban és egészen 1952 tavaszáig, amikor is átszállítottak a Gyűjtőfogházba, hihetetlen terrorhangulat és a legembertelenebb ellátási, fegyelmi stb. viszonyok uralkodtak. A táplálkozás olyan volt, hogy egy év alatt mindenki 10-15 kilót fogyott, napirenden voltak a legcsekélyebb okokból kiosztott vasra veretések s ütlegek, melyekben a fegyház vezetőinek különleges bizalmát élvező Bellák nevű nyilas tömeggyilkos borbély is részt vett az őrség tagjain és jelen levő politikai tisztéken kívül. Hosszú ideig visszhangzott az „MZ” a megkínzott, megőrült, majd később elpusztult Havas Endre vissza-visszatérő ordításától. Télen sokaknak elfagyott keze-lába, az akkoriban 600-700, nem csekély részben öreg és már régóta beteg fogollyal telezsúfolt fegyházrészleg számára hosszú-hosszú hónapokon át még csak egy aszpirint sem utaltak ki, a fehérmű rongyokból állott stb. A hozzátartozókkal való érintkezésnek, panaszjognak stb. természetesen semmiféle formája nem létezett, az általános bánásmód is a lehető legdurvább volt.

1951 januárjában Horváth Zoltánnal, Ignotus Pállal és Pálóczi-Horváth Györggyel együtt beszállítottak az ÁVH új, Fő utcai központjába, ahol egy Szántó György nevű ÁVH-százados közölte velem, hogy „a Párt egy új, nyílt tárgyalást szándékozik ügyünkben tartatni, mégpedig válogatott vádlottakkal”, és erre a célra „hihetőbb tárgyalási anyagot kell összeállítani”, s az egész tárgyalási anyagot az „angol kémvonalra” kell összpontosítani, el kell hagyni mindent, ami „a kívülálló számára is szembeűnően valótlan”. (Ekkor már mintegy három hete közölték volt, hogy a fellebbezési bíróság jóváhagyta eredeti ítéletünket.) Szántó vagy két hétig fáradozott egy ilyen plauzibilisabb peranyag összeállításával, aminek során egészen nyilvánvaló volt, hogy tisztában van az összes vádak koholtságával; két hét után közölte, hogy a felsőbb fórum és a Párt egyelőre nem találta alkalmasnak az anyagot felhasználásra, s négyünket visszaszállítottak a váci „MZ”-re.

Itt most a többi fogollyal szemben valamivel kedvezőbb helyzetbe kerültünk, amennyiben az ÁVH-központ számára egy közös cellában nagy tömegben fordításokat készítettünk, s ezért – ha rendszertelenül és megszakításokkal is, de – némi cigarettát és némi élelemkiegészítést, negyed- vagy félévenként egy-egy alkalmi levélírási engedélyt kaptunk. Az ellátás még így, ebben a többi fogolyénál kedvezőbb helyzetben is olyan volt, hogy fokozatosan romlott egészségünk. Mintegy fél éven át maradtunk együtt, majd Horváth Zoltánt és engem különválasztottak, és ketten végeztük most már cellatársakként együtt – mindenki mástól elzárva – a kiadott fordítási munkákat (okmányok, szakkönyvek, iratok fordítását), tökéletes magányosságban és elkülönítettségben, minden emberi érintkezéstől megfosztva, előbb még a váci „MZ”-n, majd amikor 1952 tavaszán átvittek a Gyűjtőfogházba, ott is. Horváth Zoltán több mint három éven át volt zárkatársam.

A Gyűjtőfogházban 1952/53-ban talán még hihetlenebb viszonyok uralkodtak, mint a váci „MZ”-n. Egy Bánkuti nevű ÁVH-százados igazgatása alatt estéről estére tízesével-húszasával ültek nevetséges vagy akár nem létező fegyelmi vétségek miatt súlyos, megkínzó módon vasra verve a foglyok a csillag földszinti folyosóján, és állandóan zengett a közben ütlegett, összerugdosott emberek ordítóása, hörgése. Egy alkalommal, amit még évek múlva is „csillagtúra” néven emlegettek, Bánkuti harminc-negyven ört állított fel, gumibottal felfegyverezve, a csillag folyosóján, s azok között kergette végig ütlegetésekkel a csillagnak majdnem összes foglyait, és e vesszőfutás végén tisztjeivel együtt saját kezűleg verte őket még véresebbre. Egy gombüzemi konstruált fegyelmi ügy, az úgynevezett „káposztaügy” kapcsán, megint csak egy őrcsapat élén állva, 60-80 kiválasztott foglyot vert véresre, többek között Vajda Imrét is. Végül egy megkísérelt szökés alkalmából az összes fegyházi osztályokról lehívott fogoly-tanúk jelenlétében tisztjeivel és őreivel együtt saját kezűleg verte agyon a szökésből visszahozott foglyot, aki egy-két nap után pusztult bele sérüléseibe.

Jellemző eset volt Kémeri Dezsőnek, a csillag nagyon derék rab-orvosának esete is. Ő egy ízben az Irén nevű egészségügyi törzsrőmesternővel szemben fellépett egy súlyos beteg gyógyszerhiányos érdekeiben. Büntetésből hat órára vasra verték, miközben a hatvan éven felüli ember szívrohamot kapott. Erre azután feloldották kötelékeit, s Kovács százados politikai tiszt jóváhagyásával büntetésből bedobták egy 2 x 4 méteres zárkába, hat tuberkulotikus beteg (köztük az akkor már megőrült Havas Endre) közé, és mintegy nyolc hónapon át tartották ott – nyilván fegyelmi büntetésnek szánva azt, hogy tuberkulózist kapjon, ami szerencsére nem következett be.

1952/53 telén Horváth Zoltánnal együtt tűrhetőbb viszonyok közé kerültem, amennyiben a csillagból áthelyeztek bennünket az újonnan berendezett gyűjtőfogházi „kisszálló”-ba, amelynek irodaszerű berendezése és felszerelése volt. Itt alakult meg végleges formájában az akkor már mintegy fél év óta fejlődőben lévő ún. „fordítóiroda”, s ennek Horváth Zoltán (később Balázs György) lett a vezetője. E fordítóiroda személyzete javarészt a Rajk-per és a szociáldemokrata perek ágazatainak külföldön járt, idegen nyelveket jól bíró, értelmiségi elitéltjeiből tevődött össze, s a munka – javarészt műszaki és politikai könyvek fordítása az ÁVH és más hatóságok, gyárak, exportvállalatok stb. számára – igen elvtársiasan folyt. Egymás között és az ugyancsak a kisszállóban elhelyezett mérnöki tervezőiroda rab-dolgozóival meglehetősen szabad érintkezésünk volt. 1953 telén elkövetkezett a fegyházviszonyok bizonyos mértékű enyhítése – levelezés és látogatás engedélyezése, a saját keresményből való (igen szerény mértékű) élelemkiegészítés stb. –, megszűntek a kínzó jellegű fegyelmi intézkedések és büntetések is, s azt lehet mondani, hogy 1953 végétől 1954 őszéig viszonylag normális, bár még mindig teljes létbizonytalansággal egybekötött fegyházviszonyok között éltek azok, akiknek szerencsájük volt a kisszállóban tartózkodni. Itt jegyzem meg, hogy a fordítási munkáért elvben fizetés is járt. Mindazonáltal csak néhányszor volt alkalom némi pénzt a család segélyezésére hazaküldeni, s a könyvelés olyan volt a fegyházban, hogy pénzek, jelentős összegek is, kézen-közön eltűntek, s nem is csak pénzek, hanem az általunk engedéllyel vásárolt élelmiszerkészletek is (50 kg-os cukortételek a kisszálló ellátására stb.). A kisszálló bevásárlási és ellátási ügyeinek intézése során az ott irányító szerepet játszott Őze törzsőrmester gesztioiról, valamint az összgyűjtőfogházi „spájzolásai” rendszerrel kapcsolatban történt, és a foglyok anyagi érdekeit súlyosan sértő visszaélésekről, Vajda Imre és Horváth Zoltán nyújthatnak felvilágosítást, akikre Őze és mások az elszámolások összeállítását kiosztották. Általában a foglyok javai szabad prédát jelentettek az őrség számára. Őze törzsőrmester például egy hideg télen beszédette a kisszállóbeli foglyok minden meleg „külön-holmiját”, pulóvereit, érmelegítőit stb. A jobb darabok egyszerűen eltűntek, a nagy tömeget tavasszal egy ablak nélküli helyiségbe behányva találták meg, ahol tél folyamán befűtta a hó, és tavaszra minden szétázott, szétrohadt. Közbevetőleg jegyzem meg itt, hogy számtalan írásbeli és kihallgatáson tett panasz, beadvány stb. ellenére mindaz, amit az ÁVH közegei, még letartóztatásomat hónapokkal követő „ház-kutatási” kiszállásokon is, elvittek lakásomról (értéktárgyak, ruházat, írógép, fényképezőgép, magam és feleségem, valamint családom fenntartásához nélkülözhetetlenül szükséges tárgyak s nem utolsósorban nagy értékű és részben pótolhatatlan tudományos könyvtáram túlnyomó része stb.), valamint mindaz, amit ruházati cikkekben vagy felszerelési tárgyakkban feleségem az évek során át beküldött az ÁVH-ra, illetve a fegyházba, egyszerűen „eltűnt”, és szabadulásomkor gyakorlatilag kifosztva állottam itt.

1954 tavaszán mindazonáltal annyira enyhült a fegyházi terrorhangulat, amely addig a különböző kihallgatásokon, amelyek sohasem szakadtak meg teljesen, uralkodott, hogy gondolni lehetett valamiféle felülvizsgálati kérelem beadására. Már előzőleg, amikor fordítási munkák végzése miatt több ízben bevittek a Fő utcai központba, többször tettem kísérletet előadónál arra, hogy feltárjam az ellenem hozott ítélet alaptalanságát és a vádak koholtságát, de vagy igen energikus és fenyegető visszautasításban részesültem a velem mint fordítóval szemben egyébként akkoriban ott gyakorolt jó bánásmód ellenére, vagy pedig azt a választ kaptam, hogy „tudjuk, tudjuk, de ennek még nem jött el az ideje!” Végre 1954 júniusában egy írásbeli beadványt intéztem a

Legfelsőbb Ügyészséghez, amelyben nyíltan megmondottam, hogy kínzásokkal kicsikart hamis vallomás alapján és a legtörvénytelenebb eszközök alkalmazásával ítélték el, ártatlan vagyok, és kérem ügyem felülvizsgálatát. (1953 előtt gondolni sem lehetett a saját ügyre vonatkozó, akár csak legcsekélyebb utalásokra sem a különböző kihallgatásokat végző előadók előtt. Már sokkal kevesebb, vagyis a saját ügyre vonatkozó „kémterminológia” mellőzése is provokációnak minősült, és megtorlásokat vont maga után.)

1954. október 25-én volt vádlott-társaimmal, Vajda Imrével, Horváth Zoltánnal, Ignótus Pállal és Gombosi Zoltánnal együtt beszállítottak a Belügyminisztérium vizsgálati főosztályára a Fő utcába. Itt Farkas Miklós főhadnagy-előadó megkezdte velem valóságghú felülvizsgálati jegyzőkönyveim felvételét. Ez az eljárás azonban 8-10 nap után megszakadt, és mint Farkas Miklós közölte, felsőbb utasításra bizonytalan időre elhalasztódott lefolytatása. Ő maga – mint szavaiból kiderült – teljesen tisztában volt már akkor azzal, hogy az egész ellenem felhozott vád koholt, és engem rehabilitálni kell, rehabilitálni fognak; ezt a meggyőződését sem ő, sem más előadók, akikkel akkor és a továbbiakban beszéltem, nem titkolták.

Ennek ellenére további másfél évig tartott, amíg sor került szabadlábra helyezésemre, s e másfél év börtönéletemnek az ÁVH pincéjében töltött tortúrás időtől eltekintve legsúlyosabb ideje volt. Tizennégy hónapot – az 1954. október 25-től 1955. december 1-ig terjedő időt – töltöttem tökéletes elkülönítettségben magánzárkán, senkivel sem érintkezve, de tudva, hogy közben más, az enyémhez hasonló ügyekben folynak a felülvizsgálatok, felülvizsgálati ítélet vagy amnesztia alapján szabadulnak nagy számban olyanok, akik saját ügyemben „kém-felsőkapcsolatok”-ként szerepelnek, vagy hozzám hasonlóan ártatlanok, tudva, hogy a Legfelsőbb Ügyészség és a Belügyminisztérium már több mint egy éve tisztában van az ellenem emelt vádak koholt mivoltával (lényegében már több mint két éve, Péter Gábor letartóztatása óta). 1955. áprilisában a Fő utcából áthelyeztek a Gyűjtőfogházba, változatlanul megtartva a teljes elkülönítést, megvonva mindazokat a kedvezményeket és jogokat, amelyekkel a közönséges foglyok is rendelkeztek – ismét öt hónapon át nem volt szabad hazaírnom, minden hírtől, minden érintkezéstől, az otthoniaktól eltiltottak, megvonták az ételmezésfeljavítást, a cigarettát, korlátozták a sétajogot, orvosi kezelésemhez nem tudtam megfelelő gyógyszerhez jutni, és mindezekben felül egyetlen lépés nem történt immár több mint egy éven át felülvizsgálati ügyemben, melynek kezdetén is tisztában volt az előadó teljes ártatlansággal, és a Gyűjtőfogházba kijáró Rózsa László főhadnagy nyilatkozataiból is nyilvánvaló volt, hogy mesterségesen tartják az ügyet függőben, s ő maga is tisztában van ezzel.

Ilyen körülmények között 1955. őszén két ízben folytattam huzamos éhségstrájkot Vajda Imrével, Horváth Zoltánnal és másokkal együtt, akik hasonló helyzetben voltak, mint én. Az első éhségstrájk hatodik napján kiszállt egy bizottsággal Farkas Szilárd főhadnagy, a büntetés-végrehajtó osztály vezetőjének segédtisztje, aki „kommunista becsületszavát” adta, hogy amennyiben abbahagyjuk az éhségstrájkot, három napon belül orvosolják panaszainkat, többek között a minden fogolyt megillető jogok megvonását. Abbahagytuk az éhségstrájkot, bízva ebben az ígéletben, majd amikor semmi sem valósult meg belőle, újra megkezdtuk, és nyolc napon át, rendkívüli kényszerintézkedések alkalmazásáig folytattuk. Csak ezután rendeződött, hogy legalább a minden foglyot megillető elemi és minimális jogokat – levelezés stb. – megadják, és a fegyházi

szabályokat reánk is alkalmazzák. Végül pedig 1955. december 1-én a teljesen értelmetlenül fenntartott 14 hónapos, legsúlyosabb fegyelmi büntetések számára sem engedélyezett tökéletes elkülönítésű magánzárkaidő letöltése után, ismét áthelyeztek fordítónak egy „normális” gyűjtőfogházi osztályra, ahol ismét együtt dolgoztam Horváth Zoltánnal és Vajda Imrével, s legalább a minimális létezési lehetőségek megvoltak.

Így is még teljes négy hónapig tartott, amíg azután 1956. március 29-én büntetésfelüggesztéssel szabadlábra helyeztek, és szabadlábbon lefolytatták felülvizsgálati, illetve rehabilitációs eljárásomat.

Hazatérve tudtam meg, hogy feleségemet, Dr. Szalai Sándorné Lukács Katalint, aki két kicsi gyermekkel állástalanul, fordításokból tartotta fenn magát e hat éven át, 1953. március 9-én az MDP II/3. körzetének fegyelmi bizottsága (Dr. Bencze Györgyné, Beck Andrásné) határozata alapján kizárták a Pártból, mert nem volt hajlandó tőlem elválni. Pártmunkája ellen soha kifogás nem merült fel, letartóztatásom után is folyamatosan jónak elismert pártmunkát végzett; kizáratása indoklásául az a körülmény szolgált, hogy a válás elmulasztásával lényegében a Párt ellen foglalt állást. Pártmunkájának jóságát, kifogástalan magatartását egyebekben semmiféle bíráló nem érte. Feleségem 1945-től letartóztatásomig a Külügyminisztériumban dolgozott mint miniszteri segédtitkár; letartóztatásom után eltávolították onnan, és állást többé nem kapott.

A súlyos megpróbáltatás ellenére, amelyen magam és az enyémekek keresztülmentek, alapvető meggyőződéseim érintetlenek maradtak, ha sok mindent másként is látok, mint letartóztatásom előtt láttam, vagy akár börtönidőm alatti, a világtól való teljes elzártságomban láthattam. Ebben azonban, úgy érzem, nem állok egyedül, hanem ellenkezőleg: a XX. kongresszus és az azóta nálunk is bekövetkezett események éppenséggel megerősítettek, megszilárdítottak az alapvető meggyőződéseimbe vetett hitemben és a szocializmus ügyének teljes győzelmében való bizalmamban. E meggyőződéseimért kívánok küzdeni a jövőben is, és pedig elsősorban azon a téren, ahol erre leghivatottabbnak érzem magam, a magyar tudományos életben.

Budapest, 1956. július 24.

Dr. Szalai Sándor
Budapest II. Trombitás u. 30.
Telefon: 355-822

BEHARANGOZÓ

Következő számunkban elkezdjük
folytatásokban közölni

Illyés Gyula
ÍTÉLET ELŐTT

című, eddig ismeretlen,
a hagyatékból előkerült regényét.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

A *Holmi* honlapjának fejlesztését
a Summa Artium és a Libri Kft. támogatja

SUMMAartium

Libri®